

АЛЕКСАНДАР УЗЕЛАЦ

ПОД СЕНКОМ ПСА

ТАТАРИ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

УТОПИЈА

Александар Узелац

ПОД СЕНКОМ ПСА

рецензенти:

проф. др Синиша Мишић
проф. др Александар Николов
проф. др Милош Антоновић

слика на насловној страни:

Упад Татара у Угарску за време краља Беле IV
Хроника Јована Туроција
(крај XV века)

Александар Узелац

ПОД СЕНКОМ ПСА

ТАТАРИ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА

УТОПИЈА

Београд, 2015.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Татарски утицај на југоисточну Европу тема је која има традицију у бугарској, мађарској и румунској историографији. Додири Златне хорде и њених суседа већ дуги низ деценија привлаче пажњу савремених руских, татарских и западних истраживача. Насупрот томе и упркос улози татарског чиниоца у историји српске средњовековне државе ова проблематика је тек дотакнута у домаћој медиевистици. Из ових разлога, наредне странице настале су као покушај да се један њен аспект заокружи и постигнути резултати представе на начин разумљив како стручној публици, тако и ширем кругу читалаца.

У средишту пажње је епоха обележена деловањем Џингисkановог потомка Ногаја – „Пса” чија је сенка крајем XIII века покрила европски југоисток и утицала на прилике у Бугарској и Србији. Истраживање је паралелно постављено у контекст међусобних односа двеју јужнословенских држава. Поглед на библиографију показује да је и у овом случају реч о проблематици којој су бугарски историчари посветили пажњу у знатно већој мери него српски.

Проучавање збивања у троуглу између татарске силе на доњем Дунаву, Бугарске и Србије има вишеструки значај. Осим што помаже бољем сагледавању прошлости нашег немирног региона у целини, оно пружа могућност да се анализирају поједини, до сада незапажени извори за српску историју, начини детаљнији увид у спољну политику немањићке државе и разуме њено место у систему тадашњих међународних односа. Поред тога, познавање присуства Татара и других прекодунавских народа у српским и бугарским средњовековним земљама помаже употпуњавању сазнања о њиховом мултиетничком карактеру.

Горњу хронолошку границу истраживања представља монголски продор на запад, односно њихова „инвазија на Европу” (1241-1242). Она је оставила трагове разарања и пустошења, уједно изазвавши низ миграторних покрета који су захватили и балканске земље. Унутрашњи сукоби међу Татарима у црноморским степама, који су се одиграли на самом крају XIII века, довели су до

Ногајеве погибије и до нових масовних насељавања номадских популација јужно од Дунава. Ова епоха је прецизно хронолошки омеђена и у строго балканским оквирима. Она је започела смрћу бугарског владара Ивана Асена II (1218-1241). Доба кризе и унутрашње нестабилности које је наступило, последично је довело до губитка доминантног положаја Другог бугарског царства у региону. Њен завршетак обележен је покушајем стварања персоналне уније двеју држава јужних Словена и српско-византијским споразумом, који је најавио епоху узлета немањићке државе.

Политички аспекти, који чине окосницу проучавања, нераскидиво су испреплетани са војним, географским, привредним и друштвеним чиниоцима. Самим тим, ни структура овог дела није заснована на стриктном хронолошком, тематском или хијерархијском принципу. У књизи је изостављен приказ политичке карте европског југоистока у добу које је претходило појави Монгола, преглед њихових раних освајања, као и детаљнији осврт на историју држава Немањића и Асена. Разматрање ових питања не само што би драстично повећало њен обим, већ је и беспотребно, пошто о свима њима постоје солидне монографије, приручници, те разнолика истраживачка и прегледна дела. Оно што није могло да буде занемарено су прилике у српским и бугарским земљама током друге половине XIII века и утицаји других спољашњих чинилаца на јужнословенске државе у овој епохи, попут Византије, Угарске и Напуљске краљевине. Њима је пажња посвећена у оној мери колико је то било неопходно да се основна нит излагања заокружи. Збивањима у Златној хорди пружено је више места и простора. То је учињено из методолошких и практичних разлога. Татарске активности јужно од Дунава не могу се сагледати на прави начин без увида у догађаје на простору црноморских степа и шире гледано, источне Европе, баш као што се ни Ногајев лик и дело не могу осветлити у пуној мери без разумевања историјских процеса који су обележили његово време.

Рад на књизи био је значајно олакшан захваљујући предусретљивости и помоћи запослених у Библиотеци Историјског факултета у Софији, Институту Марџани у Казању и CEU-ELTE библиотеци за средњовековне студије у Будимпешти. Својим саветима, коментарима, примедбама и сугестијама задужили су ме: проф. др Синиша Мишић, проф. др Пламен Павлов, проф. др Александар Николов, проф. др Ангел Николов, проф. др Милош Антоновић, доц. др Дејан Радичевић, др Иљнур Миргалејев, др

Роман Хаутала, др Мирко Сарделић, др Пламена Стојанова, др Борис Черкас, др Кирил Маринов, др Димитар Атанасов, мр Јудит Гал, мр Марко Драшковић, Елмира Абибулајева, Дејан Црнчевић, Миломир Максимовић, Марија Попадић, Владимир Нинковић и Милош Савковић. Свима овом приликом упућујем изразе најдубље захвалности. Такође се захваљујем издавачкој кући Утопија и њеном директору Мирославу Крстићу који су се прихватили објављивања овог рукописа.

У Београду,
јуна 2015. године

Аутор

УВОД

Монголска освајања несумњиво представљају један од најзначајнијих момената у целокупној људској историји. Праћена до тада незапамћеним људским жртвама и миграцијама, она су довела до стварања највеће копнене империје Евроазије која је повезала обале Жутог мора, сибирске тајге и степе источне Европе у јединствени државни организам. Након епохе ратова уследила је ера релативног мира – Pax Mongolica. Она не само да је имала благотворне последице на социјални, економски и културни живот житеља непрегледног царства, већ је уједно омогућила Европљанима да се упознају са ризницама Азије и открију богатства далеког истока.

Средњовековни Монголи нису били само уништитељи држава и народа, већ и градитељи космополитског царства. Њихова освајања пружају упадљив контраст у још једном погледу. Свима је добро позната изрека да историју пишу победници, али је готово све оно што знамо о монголским походима потекло из пера поражених.[1] Важан изузетак је спис *Тајна историја Монгола* (Monggol-un Niguča Tobčiyan / Монголын нууц товчоо) – легендарни летопис Џингис-кановог клана Борџигин, вероватно испрва састављен на ујгурском писму, али сачуван у транскрипцији на кинеском алфабету. У њему су, на основу казивања њихових учесника, такође описани подухвати Џингиса и његовог наследника Огедеја (1229-1241).[2] Ипак, овај најранији литерарни споменик монголске културе јесте усамљени случај и савремени историчари су принуђени да се углавном ослањају на виђења номада из пера њихових суседа.

---

[1] C. Kaplonski, *The Mongolian Impact on Eurasia: A Reassessment*, The Role of the Migration in the History of the Eurasian Steppe, ed. A. Bell-Fialkoff, New York 2000, 252.

[2] *Сокровенное сказание*, 9-79; *The Secret History of the Mongols – The Life and Times of Chingis Khan*, ed. U. Onon, London – New York 2001, 1-38; I. de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols – A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I, Leiden – Boston 2006, xi-cxiv

Идентична констатација се може изрећи и када је реч о татарском утицају на простор југоисточне Европе. Разлог не лежи у томе што је међу монголским освајачима било мало писмених људи. Насупрот увреженом мишљењу, њихови владари – Џингисов унук Бату и његови потомци и наследници – били су не само писмени, већ су имали иза себе читаву армију финансијских чиновника, писара и преводилаца. Сачуваних писаних споменика из епохе Златне хорде има у довољном броју да би посведочили о процвату цивилизације инспирисане традиционалним номадским наслеђем и исламским утицајима. Ту су писма упућивана страним владарима, *јарлики*, односно повеље издаване руским кнежевима и митрополитима, натписи на ујгурском писму откривени приликом археолошких истраживања у Поволжју, као и разнолика дела прозног и поетског карактера. Међутим, ствараоци татарске средњовековне културе у источној Европи нису оставили иза себе значајнији историографски спис, пандан делу *Јуан-Ши* или историјама Џувејнија и Рашида ад-Дина, насталим под окриљем монголских династија у Кини и Персији. Уколико су и постојали, архиви њихових градских центара – Булгара, Сараја, Увека и других – нису преживели унутрашње борбе и Тамерланова освајања крајем XIV века.[3]

Све претходно речено не значи да нисмо повремено у прилици да чујемо одјеке важних догађаја са друге стране. Обавештења појединих западних путника и оријенталних писаца засnована су на казивањима самих Татара или на вестима из њиховог окружења. Међутим, изузев неколико ретких изузетака, византијски и словенски аутори су на прекодунавске народе гледали као на варваре изван хришћанске екумене, без жеље да се ближе упознају са њиховим начином живота или системом вредности. Са друге стране, управо ови извори дају највише обавештења на основу којих се може реконструисати значај татарског чиниоца у историји европског југоистока.

У основи, може се истаћи да изворну базу која нам стоји на располагању чине разнолике историје, хронике, путописи и извештаји, потекли из пера византијских, словенских, западних и источних писаца. Допуне њиховом казивању пружају поједине

[3] Сафаргалиев, *Распад*, 98-99; Morgan, *Mongols*, 7-9; В.Л. Егоров, *Золотая Орда: мифы и реалность*, Москва 1990, 38-39; Р. Бухараев, *Поэзия Золотой Орды*, Москва 2005; Почекаев, *Батый*, 212-213; Почекаев, *Право*, 176-193.

повеље, карте, портолани, као и сачувани археолошки и нумизматички материјал. Анализа свих поменутих извора захтевала би студију која би по свом обиму премашила ову књигу и стога се на овом месту морамо задовољити тиме да укажемо на најважније међу њима, уз кратко представљање њихових аутора.

ИЗВОРИ

Од византијских писаца на првом месту треба споменути Георгија Акрополита, службеника царева Јована III Ватаца (1221-1254), Теодора II Ласкариса (1254-1258) и Михаила VIII Палеолога (1259-1282). Акрополит је оставио иза себе низ теолошких и реторских списа, као и историографско дело *Писане хронике* (Χρονικη συγγραφή).[4] Оно пружа увид у збивања у бугарским земљама средином XIII века, као и у последице куманских миграција пред монголским налетом. Србима и Татарима, који су током његове каријере имали споредно место у византијској дипломатији, Акрополит је посветио сразмерно мање пажње.

Његов имењак Георгије Пахимер био је изузетно образован човек и носилац високих јавних функција. Поред реторских и филозофских трактата саставио је око 1310. године *Историјске записе* (Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι) у тринаест књига. То је примарни извор за епоху Михаила VIII и наследника Андроника II (1282-1328). Ово дело садржи обиље података о односима Византије и њених суседа са Татарима током друге половине XIII века.[5]

Два великана византијске историографије XIV века, Нићифора Григору и Јована VI Кантакузина (1347-1354), такође треба споменути, пошто њихова дела пружају допуне казивањима претходно наведених аутора. Григора је био хартофилакс, односно чувар царског архива и аутор *Ромејске историје* (Ρωμαϊκὴ ιστορία) у 37 књига која покрива епоху од 1204 до 1359. године.[6] Кантакузин

[4] Akropolites/Macrides, 3-104; Krumbacher, *Geschichte*, 286-288; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 266-268; Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ed. Т. Живковић, Београд 2003, 89-97.

[5] Pach./Failler, I, xi-xxxiii; Krumbacher, *Geschichte*, 288-291; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 280-282; Failler, *Chronologie*, I-III; PLP, no. 22185; ВИИНЈ, VI, 1-11.

[6] Krumbacher, *Geschichte*, 293-298; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 450-453; PLP, no. 4443; ВИИНЈ, VI, 145-153.

се прославио својом политичком каријером и као узурпатор царског престола. Након повлачења са власти и одласка у манастир написао је спис мемоарског карактера, једноставно назван *Историја* (Ἱστορία) и подељен у четири обимне књиге.[7]

Међу делима епистоларне књижевности издваја се *Посланичко слово* Теодора Метохита, водећег византијског преговарача у склапању споразума са српским краљем Милутином 1299. године.[8] Значај имају и бројни панегирички састави, од којих најистакнутије место припада *Песми о подвизима славног протостратора*, аутора Манојла Фила. Она је посвећена Михаилу Тарханиоту Главасу, прекаљеном војсковођи који је крајем XIII века заповедао татарским одредима у византијској служби.[9]

* * *

Извори које конвенционално називамо „западним" написани су на латинском језику и романским наречјима, а могу се поделити на три групе. Прву чине списи који се односе на монголску провалу у Европу. Ту је *Жалосна песма о уништењу угарске краљевине од стране Татара* (Carmen Miserabile super Destructione Regni Hungariae per Tartaros). Њен аутор био је Руђеро из Апулије (†1266), каноник у угарском граду Варадину и каснији архиепископ Сплита. Упркос називу, реч је о прозном саставу у коме се описују монголска дејства у Угарској и судбина самог аутора који је пао у руке нападача.[10] Други незаобилазан текст је *Историја епископа Салоне и Сплита* (Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum) Томе Архиђакона (†1268). То је најважнији извор за боравак Монгола у Далмацији и њихове покрете преко југоисточне Европе.[11]

---

[7] Krumbacher, *Geschichte*, 298-300; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 321-323; PLP, no. 10973; ВИИНЈ, VI, 297-306.

[8] Krumbacher, *Geschichte*, 550-554; PLP, no. 17982; ВИИНЈ, VI, 63-77.

[9] Krumbacher, *Geschichte*, 774-780; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 416-417; PLP, no. 29817; ВИИНЈ, VI, 591.

[10] F. Babinger, *Maestro Ruggiero delle Puglie relatore pre-poliano sui Tartari*, Nel VII centenario della nascita di Marco Polo, Venezia 1955, 51-61; *Mongolensturm*, 129-138; Rogerije/Sardelić, 11-18, 105-108.

[11] J. Ross-Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongolian Customs,* Florilegium 4 (1982) 156-183; *Mongolensturm*, 227-235; Thomas/Perić, xiii-xxxv; M. Matijević Sokol, *Archdeacon*

Следећу групу представљају текстови који жанровски спадају у путописну литературу, а по свом карактеру чине извештаје. Најпре, ту су списи учесника мисије коју је папа Инођентије IV (1243-1254) упутио Монголима. Међу њима је најпознатији онај који потиче из пера предводника посланства, фрањевца Јована Плано-Карпинија, потоњег архиепископа у Бару. Он је насловљен *Историја Монгола које ми називамо Тартарима (*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus). Следи трактат његовог пратиоца и преводиоца Бенедикта Пољског *О путовању Мале браће Тартарима* (De Itinere Fratrum Minorum ad Tartaros), као и дело *Историја Татара* (Hystoria Tartarorum). Последњи спис откривен је тек 1965. године, а његов састављач је анониман и потписан само као C. de Bridia.[12] Виљем де Рубрук, фрањевац и незванични изасланик француског краља Луја IX (1226-1270) такође је саставио извештај о свом путовању у Монголију које се одиграло током 1253-1255. године. Његов текст садржи важна обавештења о ширењу татарске сфере утицаја на европском југоистоку.[13] Од значаја за тему је и дело *Милион*, које је према казивању прослављеног венецијанског путника Марка Пола записао романописац Рустичело из Пизе. Оно пружа вести о унутрашњим сукобима међу Татарима крајем XIII века и Ногајевој погибији. Најпотпунији извештај о овим догађајима сачуван је у тзв. рукопису Z Половог дела, пронађеном у Толеду.[14]

Трећу групу чине извори инспирисани крсташким идејама и настали почетком XIV века у папском окружењу. Међу њима се издваја географско-историјски и политички спис *Цвет историја Истока* (La Flor des Estoires d'Orient) натурализованог Француза јерменског порекла Хајтона из Корика, написан 1307. године по

Thomas of Split (1200–1268) – A Source of Early Croatian History, Review of Croatian History 1 (2007) 251–269.

[12] C. Raymond Beazley, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, London 1903, 43sq; Beazley, *Dawn*, II, 275-317; Bezzola, *Mongolen*, 118-148; Pian di Carpine, *Storia*, 1sq; Ruotsala, *Europeans*, 40-53; Jackson, *Mongols*, 87sq; *Христианский мир*, 7sq.

[13] Rubruc/Wyngaert, 147-163; Beazley, *Dawn*, II, 320-375; J. Richard, *Sur les pas de Plancarpin et de Rubrouck: La lettre de saint Louis à Sartaq*, Journal des savants 1 (1977) 49-61; Bezzola, *Mongolen*, 168-182; Jackson – Morgan, *Mission*, 1-56; Sinor, *Mongols*, 22-23.

[14] Marco Polo, *Description*, 15-55; Beazley, *Dawn*, III, 15-160; G. Orlandini, *Marco Polo e la sua famiglia*, Archivio Veneto-Tridentino 9 (1926) 1-68; J.H. Herriot, *The 'Lost' Toledo Manuscript* of *Marco Polo*, Speculum 12/4 (1937) 456-463; P. Jackson, *Marco Polo and his 'Travels',* BSOAS 61/1 (1998) 82-101.

налогу папе Климента V (1305-1314).[15] Затим, треба споменути текст конвенционално назван *Опис источне Европе* (Descriptio Europae Orientalis), написан крајем 1310. или током 1311. године (раније датован у 1308). Аутор овог дела је анониман, али је извесно да је потицао из црквених кругова у Авињону. Иако надахнут нетрпељивошћу према православном свету, он је без сумње био добар познавалац савремених прилика на Балкану.[16]

* * *

Мамелучку епоху у Египту обележило је више запажених историчара. Међу њима је незаобилазан Бајбарс ал-Мансури (Rukn al-Din Baybars al-Mansuri, око 1247-1325), службеник султана Калавуна (1277-1290) и његовог наследника ал-Насира. Он је аутор обимне хронике Зубдат ал-Фикра у једанаест томова која је прворазредан извор за Ногајеву каријеру, судбину његових сродника и збивања у југоисточној Европи на прелазу из XIII у XIV век.[17] На Бајбарсово дело се надовезује читав низ писаца, међу којима су сиријски чиновник ан-Нувајри (Shihāb al-Dīn Ahmad al-Nuwayri, 1279-1333),[18] и каирски мухтасиб (главни надзорник тржнице) и полихистор ал-Ајни (Badr al-Din al-'Ayni, 1360-1453).[19]

У традицији средњовековне исламске науке истакнуто место припада великашу из Хаме и географу Абулфеди (Isma'il Abul-Fida' al-Hamawi, 1273-1331). Његова *Географија* доноси обавештења верским и политичким приликама у градовима црноморског

---

[15] Hayton/Kohler, xxiii-cxlii; Schmieder, *Europa*, 114sq; А. Николов, *„Вярвай или ще те убия" – „Ориенталците" в кръстоносната пропаганда 1270 – 1370 г.*, София 2006, 343-360.

[16] ADEO/Górka, iii-xlix; G. Praga, *Una "Descriptio Europae Orientalis" del 1308 e le caratteristiche delle fonti per la storia delle Crociate nel secolo XIV*, Archivio storico per la Dalmazia 15 (1933) 293-302; К. Гагова, *Географията на Балканите според анонимното Описание на Източна Европа*, ИП 3-4 (2001) 117-127. У овом спису се спомиње да су витезови јовановци 15. августа 1310. године заузели острво Родос са главним градом, па је извесно да је он морао настати након овог датума, A. Failler, *L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers*, REB 50 (1992) 113-135; А. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Св. Цар Константин и хришћанство, I, ed. Д. Бојовић, Ниш 2013, 597-600.

[17] СМИЗО, I, 76 (=ИКАИ, I, 86-88); EI^2, I, 1127-1128.

[18] СМИЗО, I, 128 (=ИКАИ, I, 121); EI^2, VIII, 156-160.

[19] СМИЗО, I, 475 (=ИКАИ, I, 349-350); EI^2, I, 790-791.

приморја крајем XIII и почетком XIV века.[20] Абулфеда је уједно и један од ретких муслиманских писаца ове епохе који директно спомиње Србе. Према њему они су народ који живи у Подунављу, у суседству Угара и *Влаха*, односно Бугара.[21]

Родоначелник персијске историјске школе у монголском периоду био је Џувејни (Ala'iddin Ata-Malik Juvayni, 1226-1283). Поред тога што је уживао положај гувернера Ирака, он је такође био званични историчар монголских владара. Његова *Историја освајача света* (Tarikh-i-Jahan Gusha) обухвата време до 1260. године.[22] На њега се надовезује Рашид ад-Дин (Rashid ad-Din Fadhlullah Hamadani, 1247-1318), преобраћеник у ислам јеврејског порекла, лекар, чиновник и историчар. По налогу кана Газана (1295-1304) започео је писање монголске историје, под називом *Историјски компендијум* или *Зборник летописа* (Jami al-Tawarikh). Свој подухват завршио је тек током владавине Олџејтуа (1307-1316) када је, далеко превазилазећи првобитно постављене циљеве, ово дело постало прва права светска историја.[23]

* * *

Словенски извори се по свом пореклу и настанку могу разврстати на две групе. Прву чине текстови са источноевропског простора, међу којима најважнију улогу имају руски летописи. Они се одликују бројним прерадама изворника и позним временом састављања. Најстарији сачувани летопис, *Лаврентијевски*, компилиран је у форми која је дошла до нас тек крајем XIV века, а *Ипатијевски* отприлике почетком наредног столећа.[24] Ипак, њихова казивања пружају важну допуну хронолошки и географски ближим изворима, па самим тим чине незаобилазни материјал за проучавање ове теме.

---

[20] Aboulféda/Reynaud, I, iii-xxvii; Коновалова, *Европа*, 76-91; EI², I, 118-119.

[21] Aboulféda/Reynaud, II/1, 80 (=Коновалова, *Европа*, 113; А. Узелац, *Србија и Мамелучки Египат током XIII и XIV века*, Београдски историјски гласник 4 (2013) 23-24.

[22] Juvaini/Boyle, xv-xxxv; EI², II, 606-607.

[23] *Рашид ад-Дин*, I/1, 7-37; J.A. Boyle, *Rashid al-Din – The First World Historian*, Iran 9 (1971) 19-26; *Frankengeschichte*, 9-22; EI², VIII, 443-444.

[24] Тихомиров, *Летописание*, 46sq; C. Halperin, *The East Slavic Response to the Mongol Conquest*, AEMA 10 (1998-1999) 98-117; Рудаков, *Монголотатары*, 17-122; Почекаев, *Батый*, 113-115.

Другу групу чине они са нама ближег – јужнословенског поднебља. Најзначајније место у овој групи припада зборнику *Житија краљева и архиепископа српских* архиепископа Данила II и његових настављача. Прва целина овог дела, коју је Данило саставио између 1317. и 1324. године, укључује житије краља Милутина, најважнији, а за многе појединости и једини извор о сукобима српских владара са управљачима северозападних бугарских земаља и Ногајем.[25] У блиској, али не и потпуно разјашњеној вези са краљевом биографијом стоје наводна Милутинова *Улијарска повеља* и његово *Житије у свитку*. Имајући у виду да су оба текста засебне редакције краљевог житија, њихов садржај такође је узет у обзир и подвргнут критичкој анализи, нарочито на оним местима где допуњавају Данилову верзију.[26] Од значаја је и житије самог Данила II, из пера његовог анонимног ученика, пошто осветљава присуство бивших Ногајевих поданика у српским земљама почетком XIV века и њихово учешће у рату између Милутина и његовог брата Драгутина.

ГЕОГРАФИЈА

Балканско полуострво лежи на размеђи централне Европе, Средоземља и велике евроазијске степе. Оно је у географском и климатском погледу подељено на северну и јужну целину чију границу представљају Балкански планински масив и Динариди. На југу полуострва владају благе зиме и релативно мала годишња температурна разлика. На северу су зиме оштре, а климатска одступања много већа него што је случај у приморској зони.

---

[25] Љ. Стојановић, *Житија краљева и архијепископа српских (критичка разматрања)*, ГСКА 106 (1923) 97-112; Г. Макданијел, *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских"*, ПКЈИФ 46 (1980) 42-52; С. Хафнер, *Данило II као средњовековни историограф*, Данило – научни скуп, 131-138; Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Данило – научни скуп, 217-224; Узелац, *Сербские источники*, 102-108.

[26] Улијарска повеља је несумњиво фалсификат, исписан почетком XV века. Међутим, њен највећи део чини управо рекапитулација Милутинове владавине дата у аутобиографској форми. Овај текст вероватно потиче од изгубљеног предлошка, насталог паралелно са Даниловом редакцијом краљевог житија, Мошин *Крал Милутин*, 309-337; С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Данило – научни скуп, 53-68; Т. Суботин-Голубовић, *Још о 'житију у свитку' краља Милутина*, ЗРВИ 33 (1994) 115-125; Убипарип, *Зборник*, 53-61.

Вегетација је у јужним областима медитеранска, док северно подручје дели карактеристике централне Европе, са претежно храстовим и буковим шумама у низијским, односно боровим и јеловим у висијским крајевима.

Природа терена условила је распоред најважнијих путних комуникација. Жила куцавица је траса која повезује Београд и Цариград, преко Ниша, Софије и Пловдива. У средњовековној епохи била је позната као Via Militaris или Via diagonalis.[27] Овај путни правац задржао је свој значај све до средине XIII века, када је услед несређених политичких прилика изгубио на фреквентности. У првој половини наредног столећа, он је још увек важио као главна путна артерија преко Балкана, али су поједини западни аутори упозоравали на тешкоће које су чекале путнике и биле везане за нестално држање локалних владара.[28]

Други важан путни правац који је повезивао Србију и Бугарску водио је од ушћа реке Бојане кроз долину Дрима и преко косовског региона све до Ниша (Via de Zenta). Одатле је скретао на север према Видину. Ову саобраћајницу користили су и монголски одреди у пролеће 1242. године. Привредне везе између Јадрана, Бугарске и црноморског приморја које су се на њу ослањале, посведочене су у повељи бугарског цара Ивана Асена II Дубровчанима из 1230. године, као и у два документа упућена краљу Милутину, где се спомиње пут венецијанских изасланика преко Рашке до Великог, односно Црног мора.[29]

У географском погледу, северну Бугарску углавном покрива тзв. Дунавска равница, укупне површине од преко 30.000 km². Она је пресечена малим рекама које теку у смеру југ-север на више алувијалних низија од Видина до Силистре, погодних за земљорадњу и сточарство. Даље на истоку, између доњег тока Дунава и западне црноморске обале смештена је Карвуна, односно данашња Добруџа, по свом рељефу брдовита, а у северном делу, при дунавској делти, мочварна. Њени водотокови су кратки и малог протока, а клима је континентална, са јачим ветровима

[27] К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1953, 70-189; Шкриванић, *Путеви*, 82-87.

[28] Directorium/Kohler, 419; Гюзелев, *Българските земи,* 21.

[29] S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike,* I, Zagreb 1868, 156, 166; *Грамоти*, 30; Д. Живојиновић, *Хоризма бугарског цара Јована Асена II Дубровнику*, Иницијал – часопис за средњовековне студије 1 (2013) 233-234.

него у било ком другом делу Бугарске. У другој половини XIII века то је била ничија земља, на чијим су се ободима налазила „три острва живота" – подручје уз приобаље Црног мора, подунавска зона око Силистре и градски центри у дунавској делти.[30] Она је за номадске нападаче била најсигурнији коридор који је водио на Балканско полуострво. Преко ушћа Дунава постојало је више погодних прелаза, од којих је најважнији био крај главног Ногајевог седишта Сакчија (антички Новиодунум, односно данашња Исакија), смештеног око тридесет километара узводно од Тулче.[31] Од ушћа Дунава, преко Карвуне било је лако приступити Дунавској равници, на чијој је јужној ивици и, према речима Абулфеде, на свега три дана пута од Сакчија, смештено Трново (Трновград, данас Велико Трново) престоница Другог бугарског царства.[32]

На североистоку, Балканско полуострво се отвара према евроазијском простору који се простире од Панонске равнице на западу до монголских висоравни на истоку, у дужину од преко 5.000km. Ово непрегледно подручје је у далекој прошлости представљало јединствени екорегион чије су климатске особености одиграле значајну улогу у формирању раних људских заједница и њихових економских и друштвених структура. Отприлике између краја четвртог и почетка првог миленијума п.н.е, оно је било захваћено дефорестацијом која је уследила као последица климатских промена, али и снажније људске активности.[33]

Његов западни део који обухвата залеђе Каспијског језера и Црног мора укупне је површине од око 1.000.000 km². Конвенционално названо Понтијска степа, у биогеографији је ово подручје прецизније дефинисано као Понтијско-каспијска регија, ради означавања његове специфичне флоре и фауне. За средњовековне географе, то је била *Куманија* (Cumania, Κουμανία), *Половецка земља* (Земля половецкая) или *Кипчачка степа* („Дашт-и Кипчак").[34] Сва ова имена потичу од назива њених житеља – Кумана,

---

[30] Атанасов, *Деспотство*, 19.

[31] *Градове и крепости*, 211-216; Spinei, *Romanians*, 32-33.

[32] Aboulféda/Reynaud, II/1, 317; Гюзелев, *Земя на блажени*, 324.

[33] K. Kremenetski, *Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History*, Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse, edd. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle, Cambridge 2003, 11-28.

[34] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 167; ПСРЛ, I, col. 522; ПСРЛ, II, col. 314, 781; К.В. Кудряшов, *Половецкая степь*, Москва 1948, 122-142. Персијски

односно Половаца или Кипчака. Најзападнији део Понтијске степе, област између ушћа Дунава и Дњестра, у макроперспективи чини гранично подручје степског појаса и наслања се на Дунавску равницу. Ова географска блискост одразила се и на представе појединих писаца који нису правили јасну разлику између земаља Бугара и Кумана.[35]

Клима региона је током годишњег циклуса подложна оштрим одступањима, што је на европске путнике, ненавикнуте на поднебље, по правилу остављало изузетно снажан утисак.[36] Низ хладних и снежних зима које би пратила топла и сушна лета имао је карактер елементарне непогоде и за номадска друштва. Опстанак људи из степе је директно зависио од адекватног раста траве, односно од квалитетних пашњака, неопходних за одржавање њихових стада, као и од доступности воде. У том погледу Понтијска степа је ипак номадским заједницама пружала добре услове за живот, захваљујући томе што је пресечена широким токовима Волге, Дона, Дњепра, Дњестра и других река.

Алфелд, односно Велика мађарска равница, представља део Карпатског или Панонског басена. Њена површина износи око 100.000 km². Привредно најзначајнија река овог подручја је Тиса која га пресеца на два приближно једнака дела. Иако не обилује падавинама, равница је данас једна од главних пољопривредних регија Европе. У прошлости, номадске и седентарне популације наизменично су насељавале овај простор, али је њен преовлађујући привредни карактер био коначно одређен оног тренутка када су се потомци мађарских дошљака одрекли полуномадског начина живота и приступили хришћанској екумени.

Влашка равница, смештена између обронака Карпата и доњег Дунава, нешто је мање површине – око 75.000km.² И она је испресецана водотоковима, од којих је најзначајнија Олта која целу област дели на мањи западни део – Олтенију и већи источни – Мунтенију. Потоњи простор се у географском погледу понекад посматра као права Влашка, док је у позносредњовековној епохи

писац и научник Насир Кушраф први је употребио назив *Дашт-и Кипчак* у XI веку. Он је остао одомаћен у наредним столећима, дуго времена након што је и само име Кумана (Кипчака) нестало, Бартольд, *Сочинения*, V, 550; Spinei, *Great migrations*, 246.

[35] *Латински извори за българската история*, IV, София 1981, 154; Павлов, *България,* 32; Spinei, *Great migrations*, 240; *Frankengeschichte*, 52-53.

[36] Pian di Carpine, *Storia*, 229-231.

из перспективе западних аутора био део *Куманије*, тј. *Татарске*.[37] Тек после формирања независне Влашке кнежевине у XIV веку, ови називи су постепено почели да излазе из употребе. Југоисточни део Мунтеније чини Бараганска степа. Упркос оштрој клими, сувим летима и јаким ветровима, она је била главно сточарско подручје региона све до краја XIX века.

Иако је Влашка низија брдовитија и обухвата мању површину од Алфелда, те је самим тим мање погодна за номадски начин живота, она је постала део татарске екумене, док је Панонска равница остала изван њиховог домашаја. Уколико бисмо занемарили комплексну политичку ситуацију током друге половине XIII столећа и у потпуности се ослонили на географске детерминанте, објашњење ове околности било би једноставно. Између Влашке равнице и Понтијске степе као једине природне препреке стоје мочварна делта Дунава и реке Прут и Сирет, док је Алфелд од степског подручја на истоку оштро одвојен високим и тешко проходним Карпатским масивом.

Најзначајнији превој у североисточним Карпатима је Верецке (Vereckei-hágó, Верецький перевал), смештен близу границе данашње Украјине са Мађарском и Словачком. У средњем веку он је називан Porta Russiae и служио је као главна путна артерија између Угарске и њених словенских суседа на истоку. Овим путем прошла су мађарска племена крајем IX века, али и главнина монголске армије у пролеће 1241. године. Из Влашке низије на север води Бузеу (Buzău) који повезује истоимени град са Брашовом (Brassó, Brașov) у Трансилванији. Овај путни правац коришћен је приликом Ногајевог напада на Угарску 1285. године. Пратећи простирање Карпата до *Гвоздених врата* на Дунаву (Porţile de Fier, Ђердапска клисура), комуникације постају лакше. Од истока ка западу, најзначајнији погодни прелази су Турну Рошу (Vöröstoronyi, Turnu Roşu) и Мехадија (Nagymihald, Mehadia).

Дунав се данас сматра једном од главних привредних и културних спона међу народима и регијама централне, југоисточне и источне Европе. Међутим, све до савременог доба, Гвоздена врата била су неуралгична тачка, усечена у масив јужних Карпата, која је делила средњи и доњи ток реке. Још је у перцепцији

[37] M. Lăzărescu-Zobian, *Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia: Some Aspects of Kipchak-Rumanian Relations*, Turks, Hungarians and Kipchaks, A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun, Journal of Turkish Studies 8 (1984), 266-267; Vasary, *Cumans and Tatars*, 137-143.

античког географа Страбона Дунав био подељен на две секције – *Данубиос* узводно и *Истер* низводно од Ђердапа.[38] У римској епохи ток Дунава је важио за гранично подручје према варварском свету, на периферији великих путева и лишен трговачког значаја. Током средњовековне епохе његова привредна улога се није променила.[39] У другој половини XIII века доњи Дунав је раздвајао татарске поседе од хришћанских земаља у југоисточној Европи, представљајући размеђе двеју цивилизација. Говорећи о последицама монголске инвазије, угарски краљ Бела IV (1235-1270) назвао га је „реком спорова” (aqua contradictionis).[40]

ТЕРМИНОЛОГИЈА

Термин *номадизам* нема општеприхваћено значење. Нагласак се у разним дефиницијама ставља на покрете, сточарство, непостојање сталних боравишта или одсуство земљорадње.[41] Неопходне услове за његов настанак створило је припитомљавање животиња које су испрва служиле као извор хране, али и за обезбеђивање огрева, ђубрива и одеће. Успон номадизма у директној је корелацији са климатским променама које су нагониле људске популације на прилагођавање новим условима живота. Кључни тренутак у његовом развоју било је откриће јахања.[42] Оно се првобитно одиграло на простору Понтијске степе још у IV миленијуму п.н.е., а паралелно можда и у данашњем северном Казахстану.[43] С обзиром да се номадизам изузетно ретко јавља у чистом виду, сам овај термин треба употребљавати уз ограду. Њиме се исказује склоност ка специфичном начину живота, систему вредности и припадност одређеном културном окружењу.

---

[38] Strabo, *Geography*, III, ed. H. Jones, London 1924, 215.

[39] W.G. East, *The Danube Route-Way in History*, Economica 37 (1932) 321-345.

[40] Theiner, VMHH, 231, no. 440.

[41] P. Salzman, *Political Organisation among Nomadic Peoples*, Proceedings of the American Philosophical Society 111/2 (1967) 115-118; Khazanov, *Nomads*, 1-14.

[42] L. Crader, *Ecology of Central Asian Pastoralism*, Southwestern Journal of Anthropology 11/4 (1955) 301-326; Khazanov, *Nomads*, 85-118.

[43] E. Kuzmina, *Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes*, Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse, edd. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle, Cambridge 2003, 203-232.

Иако изворно номади, Монголи су у додиру са другим народима и новим суседима постепено напуштали старе навике. Ипак, од свих делова Монголског царства ови процеси су се најспорије одвијали у земљама Златне хорде. Оне су најупорније чувале номадске институције, организацију и традиционални систем односа према околним државама.[44] Према сведочанству арапског географа ал-Умарија (Shihāb al-Dīn Ahmad al-ʻUmarī, око 1300-1384), већина поданика кана Узбека (1313-1341) још увек је живела у шаторима, бавила се сточарством и имала веома мало усева. Велики број коња у Понтијској степи, њихов квалитет и повољна цена оставили су снажан утисак и на славног путника Ибн Батуту (Abū Abd al-Lāh Muhammad ibn Batūtah, 1304-1369).[45]

Називи *Монголи* и *Татари* често уносе забуну, чак и међу историчарима, па и на њих треба обратити пажњу. Татарски етноним се први пут спомиње још у VIII веку на надгробној стели генерала Турског каганата, Кул-Тегина, у форми отуз-татар добун, односно „тридесет племена Татара".[46] У каснијим столећима он је означавао међусобно сродна племена данашње источне Монголије, међу којима није постојало политичко јединство. Почетком XIII века, древни Татари били су разбијени и инкорпорирани у Џингис-канов племенски савез. И поред тога, њихово име је сачувало свој престиж, раширило се међу другим народима и постало синоним за монголске освајаче, али и за Златну хорду и њену војно-политичку елиту.[47]

Западним, византијским и муслиманским писцима било је познато да „Татари себе називају Монголима". Ипак, сви они су други назив изузетно ретко употребљавали. У западној Европи татарско име се укоренило у облику Tartari, са пробитном асоцијацијом на подземни свет из античке традиције. Форма ближа изворном имену – Tatar – била је позната, али у изворима никада није потиснула првобитно усвојени облик.[48] И у јужнословенском окружењу татарско име, без двоструког „р", веома се брзо усталило као општи назив за номадске популације северно од Дунава.

---

[44] Khazanov, *Nomads*, 240sq.

[45] СМИЗО, I, 230 (=ИКАИ, I, 170); *Ibn Batoutah*, II, 371-374.

[46] V. Thomsen, *Inscriptions d'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, 140; Исхаков, *Татары*, 16.

[47] Измайлов, *Формирование*, 247; Исхаков, *Татары*, 34.

[48] Ruotsala, *Europeans*, 33-34, 54-59; Morgan, *Mongols*, 175-183; J. Richard, *Ultimatums Mongols et lettres apocryphes*, CAJ 17 (1973) 212-222; Tatár, *First Tatars*, 328-330, 332-334.

Насупрот томе, у византијским изворима назив *Татари* (Τάταροι у већем броју случајева него Τάρταροι) никада није преовладао.[49] Надахнути античким узорима, византијски писци чешће су за њих користили збирну одредницу „Скити", или пак „Перси" уколико је била реч о Монголима на подручју Сирије и Ирана.

Доста је писано о томе како се назив једног готово у потпуности несталог народа пренео на други.[50] Чини се да задовољавајући одговор још увек није понуђен, али се неки путокази у правцу решавања проблема могу навести. Најпре, постоје назнаке у прилог томе да је татарско име било познато у Европи барем једно столеће пре доласка Монгола. Као пример може се истаћи лично име Tatar које носи један од куманских главара у угарској служби почетком XII века.[51] Затим, извесно је да су „Монголи присиљавали покорено становништво да себе називају Татарима", како је посведочио доминиканац Јулијан, изасланик Беле IV који је крајем тридесетих година XIII века посетио земље око Урала, тражећи „прапостојбину" Мађара.[52]

Освојивши Понтијско-каспијске степе, Монголи су били и остали мањина у мору других народа. Староседеоци и дошљаци делили су заједничке елементе тзв. степске културе, али је међу њима испрва постојала изражена лингвистичка, верска и хијерархијска дистинкција. Према запажањима појединих писаца, малобројни освајачи су се временом акултурирали и асимиловали у мноштву покорених народа. Овако идеализовану слику, оптерећену географским детерминизмом, истакао је ал-Умари: *земља је однела превагу над монголским природним и расним одликама и сви они су постали Кипчаци као да су истог рода, зато што су Монголи који су се населили у земљи Кипчака ступали у бракове са њима и остали да живе ту*.[53] Међутим, извесно је да сам овај процес није био једносмерног карактера. Пишући о Ногајевом успону, Георгије Пахимер га је осликао из другачије перспективе,

---

[49] A. Graf*, Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur*, Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller, ed. A.Scheiber, Budapest 1941, 77-85; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 193, 301.

[50] Morgan, *Mongols*, 56-57; *Христианский мир*, 129-133.

[51] *Chronici Hungarici*, 444-445; Tatár, *First Tatars*, 339-346.

[52] Аннинский, *Известия*, 106; M. Dienes, *Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the First Half of the Thirteenth Century*, Isis 27 (1937) 225-241; Sinor, *Voyageur*, 589-602.

[53] СМИЗО, I, 235 (=ИКАИ, I, 174); Измайлов, *Формирование*, 245-247; Исхаков, *Татары*, 30.

приметивши како су *многи народи под његовом влашћу усвојили током времена татарске обичаје, језик и одећу, поставши њихови савезници, па је тако и татарски народ постао безбројан, а њихове војске непобедиве*.[54]

Упркос томе што монголски походи нису довели до масовног пресељења људи са истока у црноморске степе, они су у потпуности изменили прилике у региону. Последице су биле распад постојећих номадских кланова и крвно-сродничких веза, и успостављање друштвених структура и политичких јединица, заснованих на личној оданости припадницима нове елите. Према вестима кинеских извора, монголски генерал Субедеј је већ после битке на Калки 1223. године, припојио заробљене Кумане јединицама монголских племена Најмана и Керајита, образујући тако нови војни корпус.[55] Након освајања Дашт-и Кипчака обједињавање дошљака и староседелаца одиграло се на много масовнијем нивоу. Монголи су на тај начин успели да у својој држави растворе Кипчаке, Поволшке Бугаре и друге народе, уневши у њихову средину нову етно-политичку свест.[56]

Етногенеза татарског суперетноса, који лежи у основи бројних савремених нација источне Европе (Казањски, Кримски, Сибирски Татари и др.), представља дуготрајни процес који је током друге половине XIII века био у свом зачетку. Стога у поменутом временском периоду назив *Татари* не би требало посматрати као етноним, већ једино као егзоним и политоним, односно назив који су странци користили за номадске житеље Понтијске степе и општу одредницу за поданике владара Златне хорде.[57]

И сам назив *Златна хорда* (Алтын Урда) анахрон је за тринаестовековну епоху. Он се први пут се спомиње два века касније, у татарском епу *Идегеј*, где је описана каријера војсковође Едигеја.[58] У средњовековној руској књижевности име *Орда* коришћено је да означи пребивалиште татарских владара, а не њихову државу. Назив Златна хорда (Златая Орда, касније Золотая Орда) среће се тек у делу Казањског летописца, састављеном почетком друге

---

54 Pachymeres, I, 345 (=Pach./Failler, II, 444-445; ГИБИ, X, 164).

55 Bretschneider, *Medieval Researches*, I, 298; Halperin, *Kipchak Connection*, 239-240; Храпачевский, *Держава,* 500-501.

56 Исхаков, *Татары*, 31.

57 Vasary, *Cumans and Tatars*, 10.

58 *Идегей: Татарский народный эпос – татар халык дастаны*, ed. С. Липкин, Казань 2006, 4.

половине XVI века.[59] Према данас најзаступљенијој теорији, он стоји у вези са монголским (и степским уопште) обичајем обележавања страна света путем боја. Према овом систему црна боја означава север, плава – исток, црвена – југ, бела – запад, а жута, односно златна – центар. Након што су са протоком времена везе између удаљених делова Монголског царства ослабиле, владари „Хорде" постали су средиште татарске моћи која се из њиховог центра на обалама Волге зракасто ширила ка периферији, због чега им је и приписан придев „златни".[60]

За татарске савременике ова држава је била *улус Џучида*, односно потомака Џучија, најстаријег сина Џингис-кана; такође и *Улуг Улус*, односно „велика држава". Термин улус (ulus/уул) има двојни смисао. Са једне стране он означава народ који припада поглавару, а са друге поседе, односно „државу".[61] Његова генеза се у раној монголској историји осликава у томе што су међу принчевима из клана Борџигин најпре дељени само људи, а тек потом територије.[62]

Муслимански савременици су за Златну хорду користили називе Батуов улус, Беркеов улус и Узбеков улус, по именима њених владара. Такође су је називали Кипчачки канат (султанат), ослањајући се на арапско име за староседеоце степе и одредницу Дашт-и Кипчак. Последњи назив је не само ограничен на део простора који је ова држава обухватала, већ може да наведе на погрешан закључак да је она била куманска. Насупрот томе, владајућа идеологија њених прваках није носила никакве куманске црте. Она се најснажније испољавала у култу Џингис-кана и Џучија.[63] Поред тога, званични језик Џучидског улуса није био кумански (иако је њиме говорио значајни део његовог становништва, како показује и славни језички приручник с почетка XIV века – Codex Cumanicus), већ је то дуго времена остао монголски.[64]

---

[59] *Полное собрание русских летописей, Том XIX*: *История о казанском царстве*, Санкт-Петербург 1903, col. 5, 195.

[60] O. Pritsak, *Qara – Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Zeki Velidi Togan'a Armağan, Istanbul 1955, 245-250; Vernadsky, *Mongols*, 138-140; Егоров, *География*, 153-154; Камалов, *Отношения*, 29-33.

[61] Владимирцов, *Работы*, 145-147, 396-398; Федоров-Давыдов, *Строй*, 43-44.

[62] P. Jackson, *From Ulus to Khanate: the Making of the Mongol States*, The Mongol Empire & its Legacy, edd. R. Amitai-Preiss, D. Morgan, Leiden 1999, 15-23.

[63] Измайлов, *Формирование*, 248-251; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 41-42.

[64] СМИЗО, I, 68, 251 (=ИКАИ, I, 80, 187). Закиров, *Отношения*, 98, 102, 125; Golden, *Introduction*, 297; М.А. Усманов, *Об особенностях раннего*

Породични домени Џучијевих потомака били су сачињени од више улуса (улус Батуа, улус Орде, улус Шибана, касније и улус Ногаја). Ипак, општи назив Улус Џучида има своје предности из историјских и практичних разлога. Он подвлачи заједничко порекло њених владара и формално јединство њихових земаља. Из ових разлога, у даљем тексту су наизменично употребљавани термини *Улус Џучида*, уколико је стриктно реч о другој половини XIII века, али и историографски легитимни назив *Златна хорда*, технички еквивалент монголског појма Улуг Улус.[65]

Кумани представљају велику номадску групацију туркичке етно-лингвистичке групе која се у изворима јавља од средине XI века. Њихова „конфедерација” је у предмонголском периоду обухватала подручје од Иртиша до доњег Дунава. У руским летописима они се углавном помињу као *Половци*, оријентални савременици користе назив Кипчак, а на западу су били познати као Comani, Cuni, Κομάνοι или Valwen. Само име по свој прилици значи „бледи” или „плави”.[66] У Понтијској степи се током друге половине XIII века срећу и *Алани*, сродници данашњих индоевропских Осета. У вези са последњим називом, стоји средњовековни термин *Аси/Јаси*, о чијој истоветности са Аланима сведоче бројни аутори.[67]

После монголских освајања куманско и аланско становништво било је изложено „татаризацији” и разлике међу њима постепено су се губиле у очима страних посматрача. За многе писце називи Кумани и Татари, као и географски појмови Куманија и Татарска, били су синоними (Thartaria sive Cumania, οἱ Τατάροι λέγονται Κομανοι).[68] Међутим, то не значи да су староседелачке

этапа этнической истории улуса Джучи, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 101-109.

[65] И.М. Миргалеев, *Как называть Золотую Орду?*, Идель 3 (2001) 72-73.

[66] Е.Ч. Скржинская, *Половцы, опыт исторического истолкования етникона*, ВВ 46 (1986) 255-276; Плетнева, *Половцы*, 25-44; Berend, *Gate of Christendom*, 68-73; Pritsak, *Polovcians*, 321-341; Golden, *Introduction*, 277sq; В. Стоянов, *За куманския етноним и неговата интерпретация*, Турция, Балканите, Европа: История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков, София 2003, 405-421; В. Стоянов, *Куманология – опити за реконструкция*, София 2006, 33-62.

[67] *Hystoria Tartarorum*, 22; Rubruc/Wyngaert, 191; Ramusio, *Navigazioni*, II, 92r (=*Travels to Tana*, 5); Bretschneider, *Researches*, II, 84-90; Alemany, *Sources*, 5-7.

[68] A. Kern, *Der “Libellus de Notitia Orbis” Iohannes’ III (de Galonifontibus?) Erzbischofs von Sulthanyeh*, Archivum fratrum Predicatorum 8 (1938) 106;

популације у потпуности изгубиле своју самобитност и идентитет, поглавито оне које су насељавале ободе црноморских степа. Стога, употреба ова два назива у даљем тексту има етничку конотацију. Ипак, важно је имати у виду да номадске скупине нису биле етнички чисте групе. Као најкарактеристичнији пример могу да послуже *Бродњики*, житељи доњег Дњестра и азовског приморја, мешаног словенско-туркичког (можда и аланског) порекла. И они су оставили траг у подунавским земљама, сачињавајући помоћне војне одреде у служби бугарских владара крајем XII и на самом почетку XIII века.[69]

Говорећи о терминолошким ограничењима, изузетак нису ни појмови *Србија и Бугарска*, без обзира на то да ли у себи носе политички или географски смисао. Карактеристична црта западних аутора и оријенталних писаца, када је реч о првим деценијама Другог бугарског царства, јесте наизменична употреба назива Бугари (Бугарска) и Власи (Влашка). Улога влашког етничког елемента у стварању државе Асена и њеној борби за самосталност од Византије била је често преувеличавана од стране румунских, а понекад са не мањим жаром негирана у радовима бугарских историчара. Овај историографски спор није предмет наше пажње, али оно што треба имати у виду јесте да помен *Влаха* у изворима може да се односи на становништво и леве и десне обале Дунава. Штавише и географски појам Бугарска је током средњовековне епохе далеко шири од опсега земаља под контролом царства у Трнову. Као пример може да послужи тзв. *Итинерар из Брижа* с краја XIV века, где су међу бугарским градовима, убројани и они у Влашкој и Трансилванији.[70] Дистинкција између Бугарске у географском и политичком смислу приказана је на домишљат начин у *Каталанском атласу*, насталом недуго после 1375. године, где су области јужно и северно од Дунава назване редом Bulgaria и Burgaria.

Српска средњовековна држава углавном носи назив Рашка, или је обухваћена под збирни географски термин *Склавонија*.

Izvoarele, 538-539; В. Тъпкова-Заимова, *Средновековни представи за народите отвъд Дунав*, Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 32-33.

[69] Popa-Lisseanu, *Brodnici*, 1-33; П. Павлов, *Древноруските бродници в българската история (XII-XIII в.)*, Българо-украински връзки през вековете, София 1983, 119-137; Бубенок, *Ясы и бродники*, 125-137; Spinei, *Romanians*, 159-161.

[70] Гюзелев, *Земя на блажени*, 373.

Употреба имена *Србија* у западним изворима је ретка. Изузев неколицине случајева, у временском оквиру који нас занима овај назив се превасходно односи на простор јужно од Дунава који је формално припадао угарској круни, односно после 1284. године, чинио државу краља Драгутина. Земље Немањића биле су у овој епохи подељене на два ентитета, док је фрагментација бугарских територија била је још интензивнија, са уздизањем три независна центра моћи – у Трнову, Копсису и Видину. Због тога је потребно нагласити да се под терминима Србија и Бугарска уобичајено подразумевају краљевина Рашка, односно царство у Трнову, за разлику од ширих појмова српских, бугарских или *јужнословенских земаља*. Последњи назив је техничког карактера и коришћен је ради конвенционалног обједињавања претходна два.

На крају следи и неколико речи око транскрипције монголских личних имена. Име Ногај (Noğai/Ногай) словенски извори углавном бележе као Ногеї, у јерменским текстовима оно се наводи као Nuxa, док га персијски и арапски аутори пишу као Nūqā или Nūqāī. С обзиром на непостојање правила транскрипције ових имена у српском језику, на наредним страницама примењена је следећа пракса: у случају познатих личности задржани су одомаћени облици, попут Ногај, Бату (Baatu/Бат), Менгке (Möngke-Мөнх), Токта (Toqtoa/Тохтога); такође и Цингис, уместо правилнијег Чингис (Činggis/Чингис). Остала лична имена пренета су тако да што приближније одговарају формама присутним у изворима.

I

ОЛУЈА НАД ЈУГОИСТОЧНОМ ЕВРОПОМ

Током пролећа 1223. године у црноморским степама се одиграла једна од најважнијих битака средњовековне епохе. Њен значај није лежао у бројности сучељених снага, већ у чињеници да су Монголи тада први пут показали своју рушилачку снагу на тлу Европе. Након освајања Хорезмијског султаната, Џингис-кан је издао наређење својим заповедницима Џебе-нојону и Субедеј-багатуру да предузму поход у циљу извиђања западних земаља и демонстрације силе. На челу одреда од око 20.000 људи, они су пројахали кроз Тус и Хамадан и опустошили Грузију. Потом су прошли кроз Дербентски пролаз, учинивши подухват тешко замислив за једну коњаничку војску, али не и неостварив. На северним обронцима Кавказа Монголи су разбили Алане, а круна Субедејевог и Џебеовог подухвата уследила је недуго затим, када су они однели спектакуларну победу над здруженим снагама Руса и Кумана на речици Калки (вероватно данашњи водоток Каљчик у Доњецкој области).[1]

Ова битка и њен исход представљали су прави шок за руски свет. Новгородски летописац записао је том приликом чувене речи: *не знамо одакле су Татари дошли и где су потом отишли. Бог зна одакле су дошли на нас, због грехова наших.*[2] Додуше, монголско повлачење након извојеване победе није било последица Божје промисли, већ тога што су стратешки циљеви њиховог похода били испуњени. На свом повратку Субедеј и Џебе нису пропустили да опустоше земље Поволшких Бугара и Канглија, источно од Волге. Поволшки Бугари су успели да герилским ратовањем нанесу неугодне ударце нападачима. Субедеј им то није

---

[1] СМИЗО, I, 26-27 (=ИКАИ, I, 47-48); Bretschneider, *Researches*, I, 294-300; G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1948, 235-239; Плетнева, *Половцы*, 171-174; Гумилев, *От Руси*, 112-115; Храпачевский, *Держава,* 499-501, 513; Пилипчук, *Дашт-і Кипчак*, 163sq

[2] ПСРЛ, III, 63.

заборавио, иако је на освету било потребно чекати пуних тринаест година.[3]

За то време, гласине о мистериозним нападачима полако су пристизале у западни свет. Појава Монгола испрва је била уклопљена у популарну легенду о моћном краљу са истока, свештенику Јовану или његовом сину Давиду, који ће у одсудном тренутку притећи у помоћ хришћанима у Светој земљи. Била је то у великој мери заслуга епископа Акре, Јакова из Витрија, који је након пропасти крсташког похода у Египту 1221. године и ослањајући се на непоуздане гласине из окружења несторијанске цркве саставио једну кратку историју дела краља Давида.[4] Узалудна су била обавештења грузијске краљице Русудан која је у писму папи Хонорију III упозоравала на провалу „злих људи Тартара”, тврдећи за њих да нису били никаква хришћанска спасилачка војска, већ добро организована освајачка армија.[5] Њена упозорења била су пренебрегнута и права слика збивања на истоку остала је изван видокруга западњака још непуне две деценије. Тада је стигло застрашујуће отрежњење.

Током 1227. године Џингис-кан је преминуо у походу против града Јинчуан, престонице Тангутске краљевине у северној Кини. Он је оставио својим потомцима младо и снажно царство које се протезало од Манџурије до Персије. Његов најстарији син Џучи умро је исте године, док су тројица његове браће, Чагатај, Огедеј и Тулуј, наџивели оца. Џингисова жеља била је да га наследи Огедеј. Она је била поштована и није било никога међу принчевима или војним заповедницима ко би се усудио да је прекрши. Огедеј је 1229. године на *великом курилтају*, скупштини свих монголских првака, потврђен као велики кан, а током његове владавине ширење Царства незаустављиво је настављено. Једна од првих мера новог владара била је организација експедиције ограниченог домета, на челу са генералима Кукетајем и Сунтајем, против Саксина, Поволшких Бугара и источних Кипчака. Ови

[3] СМИЗО, I, 27-28 (=ИКАИ, I, 48); Allsen, *Prelude*, 10-14.

[4] Bezzola, *Mongolen*, 13-28; D. Morgan, *Prester John and the Mongols*, Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes, edd. C. F. Beckingham, B. Hamilton, Aldershot 1996, 159-170; Jackson, *Mongols*, 21-22, 48-49; Л. Гумилев, *Поиски вымышленного царства*, Москва 2006; Р. Хаутала, *История деяний Давида, царя Индий (1221): латинский текст, перевод и комментарии*, ЗО 4 (2014) 25-49.

[5] *MGH Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*, I, ed. C. Rodenberg, Berlin 1883, 178-179; Bezzola, *Mongolen*, 30-31.

народи пружили су огорчени отпор, али је после жестоких борби монголска власт била успешно учвршћена у степским крајевима источно од Волге и око реке Јајик (данашњи Урал).[6]

Поменути подухват био је увертира у велики западни поход који је договорен на новом свемонголском курилтају шест година касније. На његово чело формално је постављен Џучијев син Бату, али су у њему учествовали представници свих огранака монголске владајуће породице: Батуова браћа Орда, Шибан и Синкур, Чагатајев син Бајдар и унук Бури, Огедејеви синови Гујук и Кадан, као и Тулујеви синови Менгке и Бучек.[7] Над њима је бдео војни геније, предводник првог продора у црноморске степе – Субедеј. Према Тајној историји Монгола, он је био прави вођа подухвата коме су остали принчеви били само послати као подршка.[8]

За номадске освајаче, западни поход је био периферно поприште војних операција у односу на велике ратове тада вођене на Блиском истоку и у Кини. С обзиром на узраст његових главних протагониста, изузев искусног Субедеја, у монголској традицији је запамћен као „поход младих принчева". Међутим, у хришћанском свету био је то последњи у низу великих налета са истока, који је произвео већи ужас и изазвао дубље запрепашћење савременика од свих претходних. За четири године Монголи су покорили Поволшке Бугаре и Кумане, као и руске кнежевине које су им се нашле на путу – Рјазањ, Владимир-Суздаљ и Кијев. Потом се у пролеће 1241. године на удару нашла централна Европа, односно угарске и пољске земље. Десно крило нападачке армије, предвођено принчевима Бајдаром и Ордом, разбило је 9. априла сједињену пољско-тевтонску војску код Лигница, показавши не само умешност номадског начина ратовања, већ и тешко замисливе војне иновације за оно време – попут употребе отровног гаса.[9] Свега два дана касније на Мухијској ледини поред реке Шајо, притоке Тисе, одиграла се битка у којој су угарски одреди претрпели страховит пораз у судару са главном монголском војском. Краљ

---

[6] Juwaini/Boyle, 190; ПСРЛ, I, col. 453; Allsen, *Prelude*, 14-18; Пилипчук, *Дашт-і Кипчак*, 160-161.

[7] Juwaini/Boyle, 196-200, 268-269; *Рашид ад-Дин*, II, 35-37; *Hystoria Tartarorum*, 18; *Rogerius,* 563 (=Rogerije/Sardelić, 48-49); Кычанов, *Сведения*, 36.

[8] *Сокровенное сказание*, 194 (=Pelliot, *Histoire Secrète*, 114).

[9] *Rocznik Swiętokrzyski,* 71-72; *Ioannis Dlugossii Annales*, 11-26; Krakowski, *Polska*, 119sq; G. Labuda, *Wojna z Tatarami w roku 1241*, Przegląd Historyczny 1-2 (1959) 189-224; Spuler, *Goldene Horde*, 22-23, n. 58; Świętoslawski, *Arms*, 79-80; *Христианский мир*, 287-297.

Бела IV једва је извукао живу главу из окршаја, али је већина угарског племства пострадала на бојном пољу.[10]

Монголска провала распршила је визију о беневолентном свештенику Јовану и његовом сину Давиду, уступивши место много мрачнијој слици библијских народа Гог и Магог. Према традицији која је вукла корене из антике, њих је још Александар Велики затворио иза *Гвоздених врата* (често поистовећених са Дербентским пролазом на Кавказу), док је њихов поновни излазак најављивао крај света.[11] Ова апокалиптична визија Монгола остала је довољно дубоко уврежена у популарној свести, да је Марко Поло много деценија касније сматрао неопходним укаже на њену бесмисленост.[12] Фирентински хроничар Ђовани Вилани приметио је да ужас, какав је њихов долазак произвео, до тада није био забележен у Италији. Велики страх захватио је Шпанију, Бургундију, као и Француску. Њен владар, краљ Луј IX је у писму својој мајци поручивао: *или ћемо ми оне које називамо Тартарима, вратити у Тартар, одакле су и дошли, или ће они све нас послати на небо*.[13]

Успеси монголских војски почивали су на покретљивости, маневарској способности, стратешком и тактичком планирању, као и на смишљеној употреби страха који се ширио далеко испред самих освајача. У западној Европи овај страх довео је до настанка популарне уобразиље о монголском канибализму.[14] Друга устаљена представа била је она о њиховом непрегледном мноштву. Поједини писци придавали су монголској војсци бројку од невероватних пола милиона људи.[15] Темплар Понс де Обон, сведок

[10] *Rogerius,* 569-571 (=Rogerije/Sardelić, 62-65); Thomas/Rački, 160-163, 172 (=Thomas/Perić, 262-269, 288-289); Juvaini/Boyle, 270-271; *Рашид ад-Дин*, II, 37; *Hystoria Tartarorum*, 20-21; Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 77-89; Bretschneider, *Researches*, I, 331-332; Kosztolnyik, *Hungary*, 152-164; Храпачевский, *Держава*, 503-504.

[11] *Chronica Majora*, VI, 75-76; *Croniche di Villani*, 71; *Richeri Gesta*, 310; A. Anderson, *Alexander at the Caspian Gates*, Transaction and Proceedings of the American Philological Association 59 (1928) 152-160; P. Jackson, *Medieval's Christendom Encounter with the Alien*, Historical Research 74 (2001) 347-369; Urbanski, *Tartarorum gens*, 110-123.

[12] Marco Polo, *Description*, 98-99

[13] *Croniche di Villani*, 85; *Richeri Gesta*, 310; *Chronica Majora*, IV, 109.

[14] *Ex Annalibus S. Medardi Suessionibus*, ed. G. Waitz, MGH SS, XXV, Hannover 1882, 522; *Chronica Majora*, IV, 273; Sardelić, *Europski klerici*, 9-10.

[15] *Continuatio Zwetlensis III*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 655; *Матвей Меховский*, 136; *Simon de Keza*, 184; *Chronici Hungarici*, 468.

њихових пустошења у Пољској, уверавао је француског краља да се само један њихов одред протеже осамнаест миља у дужину и дванаест у ширину, као и да је њихова брзина толика да су они у стању да за један дан пређу пут од Париза до Шартра.[16]

Док су вести о њиховој мобилности биле утемељене, бројност нападача била је несумњиво много мања од оне коју јој је придавала већина писаца. Када је реч о целокупном људству које је узело учешћа у „походу младих принчева", процене истраживача крећу се у размерама између 50.000 и 120.000.[17] Скромнија наведена бројка је свакако веродостојнија. Са својих поседа, номинални предводник кампање Бату могао је да покрене војску од само 4.000. људи.[18] Монах из Бридија тврдио је да је одред Бајдара и Орде, који је напао пољске земље, бројао 10.000 људи (колико је у идеалним случајевима имала основна тактичко-оперативна јединица монголске војске – *тумен*). Према Цувејнију, у бици на Мухију, угарска војска била је двоструко бројнија од монголске.[19] Приликом продора у средњу Европу, Субедејеве и Батуове ефективе су биле слабијег бројчаног стања у односу на оне које су учествовале у покоравању Понтијске степе, као и руских кнежевина и то не само због губитака у људству. После освајања Кијева 1240. године и свађе која је избила између Батуа са једне и принчева Гујука и Бурија са друге стране, део војске је напустио поход и вратио се на исток.[20]

Иако је овај подухват по свом вођству и реализацији био монголски, њега нису извели само Монголи. Заробљеници из редова Кумана, Поволшких Бугара и Мордвина, попунили су њихову војску.[21] Употреба опсадних и ратних машина указује на присуство помоћних одреда из муслиманских земаља централне Азије, чак и

---

[16] *Ex Historiae*, 605.

[17] Vernadsky, *Mongols*, 49; Sinor, *Mongols*, 19-20; Д.В. Чернышевский, *Придоша бесчислены яко прузи*, ВИ 2 (1989) 127-132; Гумилев, *От Руси*, 116-117; Мыськов, *История*, 25; Ж. Сабитов, *О численности монгольской армии в Западном походе (1235-1242 гг.)*, ВИАЗК 1 (2010) 55-73.

[18] *Рашид ад-Дин*, I/2, 274-275; Федоров-Давыдов, *Строй*, 55-56.

[19] *Hystoria Tartarorum*, 19; Juvaini/Boyle, 270.

[20] *Сокровенное сказание*, 194-195 (=Pelliot, *Histoire Secrète*, 114-115); ПСРЛ, II, col. 785; *Рашид ад-Дин*, II, 40; Храпачевский, *Держава*, 494-495.

[21] *Hystoria Tartarorum*, 19; Thomas/Rački, 136-137 (=Thomas/Perić, 254-255); *Chronica Majora*, VI, 82; Alberic, 949; *Continuatio Sancrucensis*, 640; *Continuatio Lambacensis,* ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 559; Spinei, *Moldavia*, 113; Jackson, *Mongols*, 62-63; *Христианский мир*, 285-287.

северне Кине, а поједине монголске ратнике пратиле су и њихове жене.[22] Из макроперспективе на номадску олују која је запљуснула Стари континент може се гледати и као на општеазијски подухват који је у конкретном историјском тренутку показао потпуну војну надмоћ истока над западом.

ВЕСНИЦИ ОЛУЈЕ

У југоисточној Европи први одблесци монголских операција одјекнули су неколико година пре него што су њихове претходнице дошле до обронака Карпата. Током 1237. године, принчеви Менгке и Бучек предузели су одлучни удар на куманска племена у Поволжју. Монголи су након тешких борби и потера успели да ухвате и погубе њиховог предводника Бачмана.[23] Многи његови саплеменици потражили су уточиште у удаљеним крајевима који су лежали изван монголског домашаја. Неких две године касније, велика група Кумана је прешла Дунав, а њихов налет је према византијском историчару Георгију Акрополиту био толико силовит да бугарски владар Иван Асен II није био у стању да их умири. Једино што је могао да учини било је да им омогући пролаз до Тракије, све до Хадријанопоља и Димотике, где је земља, услед њихове пљачке, била претворена у *скитску пустињу*.[24] Нићифор Григора је касније бројност дошљака процењивао на око десет хиљада душа.[25]

Понешто другачију верзију приче о сеоби Кумана забележио је арапски писац Ибн Тагри Бирди (Ibn Taghri Birdi abu ‘l-Mahasin Yusuf, 1410-1470). Према његовим речима, сазнавши да Татари желе да их нападну, Кумани су *ступили у преписку са господаром Влаха, Асен-каном* [Иван Асен II]*, да би прешли преко мора Судак и сакрили се код њега. Он се са тим сагласио и дао им да живе у једној долини, између две планине. Међутим, када су се*

[22] Thomas/Rački, 164 (=Thomas/Perić, 272-273); Аннинский, *Известия*, 108.

[23] Juvaini/Boyle, 553-554; Bretschneider, *Researches*, I, 311-312; P. Pelliot, *À propos des Comans*, Journal Asiatique 15 (1920) 165-168; Федоров-Давыдов, *Кочевники*, 231-232; Allsen, *Prelude*, 18-21; Плетнева, *Половцы*, 176-178; Кычанов, *Сведения*, 38-39.

[24] Acropolites, 53-54 (=ГИБИ, VIII, 165-166, 272-273; Akropolites/Macrides, 199-200); Asdracha, *Rhodopes*, 81; Vasary, *Cumans and Tatars*, 63-64.

[25] Gregoras, I, 36-37.

мирно тамо населили, он је нарушио своје обећање, напао их, поразио и многе од њих узео у плен. Међу овим заробљеним Куманима, био је и будући мамелучки султан Бајбарс (1260-1277). Он и други заробљеници продати су у робље и одведени у Сивас у Малој Азији. Приспевши одатле у Алепо, а потом у Каиро, Бајбарс је ступио у службу емира Ала ад-Дина Бундукдарија, чије је породично име и сам преузео.[26]

Судбина је преостале бегунце водила даље на југ полуострва. За Латинско царство, ослабљено борбама против суседа, појава Кумана се чинила као Божја промисао и његови прваци нису пропустили прилику да их привуку у своју службу. Цистерцитски хроничар Алберик из Троа-Фонтена (Albericus Trium Fontium) је сликовито описао наде Франака у куманску подршку указујући на једно савремено пророчанство: „*Краљ ће неправедне непријатеље погубити, али не кроз пријатеље". Веровало се да је долазак Кумана најављивао ово предсказање и да ће небески Цар уништити непријатеље Константинопољског царства – Асена и Ватаца, не кроз пријатеље, већ Кумане, који су неверници и нису пријатељи Христови*.[27]

Склапање савеза Кумана и Франака пратила је импресивна церемонија. Биограф Луја IX, Јован де Жоанвил (Jehan de Joinville, 1224-1317), записао је њене детаље захваљујући казивањима очевидаца. Млади цар Балдуин II (1227-1261) и племићи у његовој пратњи пустили су крв у велики сребрни пехар. Вође Кумана и њихови пратиоци учинили су исто и помешали своју крв са њима. Након што је у пехар сипана вода и вино, сви присутни пили су из њега и постали браћа по крви. Коначно, између њих је пуштен да протрчи један пас, кога су сви заједно изударали и искасапили мачевима, у исто време се заклињући да ће свако ко прекрши

---

[26] СМИЗО, I, 542; Плетнева, *Половцы*, 182; П. Павлов, *По въпроса на заселванията на Кумани в България през XIII в.*, Втори международен конгрес по българистика, Доклади, VI, София 1987, 631-632; Павлов, *Отношения*, 44. Тизенхаузен је транскрибовао име „господара Влаха" као *Унусхан*. Међутим, арапско ans hān вероватно треба разумети као asn hān, тј. Асен-кан, Korobeinikov, *Broken Mirror*, 387, 398-400; cf. Пилипчук, *Дашт-і Кипчак*, 200. Одељак у коме се описује Бајбарсова судбина испуштен је у Тизенхаузеновом издању Тагри-Бирдијевих одломака.

[27] „Rex inimicos perdet iniquos non per amicos!" Creditur autem quod in adventu Comanorum illud vaticinium sit conpletum: Nam rex celestis perdet et destruet iniquos inimicos imperii Constantinopolis, videlicet Vastaghium et Alsanum, non per amicos, id est Comanos, qui sunt infideles, nec sunt amici Christi, Alberic, 949.

новонастали савез завршити на исти начин.[28] Тако склопљено партнерство је потом учвршћено брачним везама у хришћанском духу: ћерке куманских првака Саронија (Saronius) и Јоне (Iona), удале су се за угледнике Царства Наржоа де Тусија, Виљема де Мерија и Балдуина од Еноа.[29]

Наржо де Туси је исте године умро, након чега је његова куманска супруга примила монашки завет. Њен отац, кумански „краљ" Јона остао је некрштен. Пошто је и он преминуо 1241. године, сахрањен је по степском обичају, под високом хумком испред цариградских зидина, док је, према Албериковим речима, погребни обред пратило добровољно жртвовање осморице његових људи, као и коња. Овај догађај поменуо је и Жоанвил, преносећи како је извесни кумански првак био сахрањен заједно са по једним живим човеком и коњем. Његовом пратиоцу, који је својевољно пошао у смрт, други кумански господари су давали много злата и сребра уз речи: *када ја дођем на онај свет, вратићеш ми оно што сам ти поверио на чување*. Човек би одговарао: *учинићу то драге воље*.[30]

Кумани су се испрва заиста показали као корисни савезници. Уз њихову подршку Франци су 1240. године успели да освоје тракијску тврђаву Цурулон од Никејског царства.[31] Додуше, испоставило се да је то била и једина њихова војна акција већег замаха у служби Франака. После Јонине смрти лојалност Кумана према Латинском царству се распршила и они су дезертирали. Алберик је, несумњиво с правом, окарактерисао другог куманског предводника Саронија као издајника (traditor). Придобијени поклонима

[28] Joinville, 270-273; P. Golden, *Wolwes, Dogs and Qipchaq Religion*, AOASH 50 (1997) 95-96. Слична церемонија одиграла се приликом полагања заклетве куманских ратника угарском краљу Бели IV неколико година касније. Она је извршена „super canem gladio bipartitum iuxta eorum consuetudinem", Studemund, *Johannes*, 225 (=Sinor, *Return*, 203).

[29] Saronius insuper traditor quidam duas habebat filias baptizatas in Constantinopoli, quarum unam duxit Guillelmus conestabuli filius, alteram Balduinus de Haynaco. Filiam vero regis Ione, qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum, duxerat domnus Nargoldus balivus, Alberic, 950; cf. *Guilelmi Tyrensis Continuata belli sacri historia*, ed. J.P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, CCI, Paris 1853, col. 1010.

[30] „Quant Je venrai en l'autre siecle, si me renderas ce que je te bail." Et li dissoit: „Si ferai-je bien volentiers", Joinville, 272-275; Alberic, 950; Павлов, *Отношения*, 45; Spinei, *Great Migrations*, 302-303.

[31] Acropolites, 58 (=ГИБИ, VIII, 168; Akropolites/Macrides, 203); Гюзелев, *България*, 91; А. Данчева-Василева, *България и Латинската империя (1204-1261)*, София 1985, 150.

и разним доброчинствима, његови људи посведочени су у саставу војске цара Јована III Ватаца већ приликом опсаде Солуна 1242. године.[32] Ступање у службу Никеје означило је и крај бурне авантуре куманских пребега. Након бекства од Монгола, проласка кроз Бугарску и боравка у Константинопољу они су на крају били насељени у областима Тракије и Македоније, али и малоазијске Фригије крај обала Меандра, како би се на тај начин разбила компактност придошлица. Размештање широм царских домена није било нови изум, већ устаљена пракса према новим етничким елементима који би ушли у његове границе. Ипак, она је дала повољне резултате и премештање Кумана у пограничне регионе, где су били искоришћени да спрече продоре малоазијских Туркмена, донело је никејском владару похвале савременика.[33]

Неспособност власти да се изборе са бујицом придошлица није била само бугарски проблем. Отприлике у исто време када су млади Бајбарс и његови саплеменици прешли Дунав, наводно чак 40.000 Кумана је са својим породицама нашло уточиште у Угарској.[34] Ова бројка коју доноси Руђеро из Апулије несумњиво је претерана и вероватно одражава нумеролошку симболику, присутну још у касноантичким списима о варварским провалама. Свакако, много веродостојније делује податак из писма тириншког војводе Хенриха, упућеном војводи Брабанта из 1242. године који, реферишући на долазак Кумана у Панонију, спомиње свега 20.000 придошлица.[35] Ипак, њихова бројност и темперамент били су довољни да унесу дубоки немир у живот угарске краљевине. Бела IV је настојао да уз њихову помоћ ојача свој положај у борби са непокорним магнатима. Међутим, владарев покушај био је од самог почетка осуђен на неуспех због непремостивих друштвених и културних разлика између дошљака и староседелаца. Кумански главар Котјан (Котянь, Kuthen) пристао је да се покрсти и краљ је

[32] Alberic, 950; Acropolites, 65-66 (=Akropolites/Macrides, 215-216); Павлов, *Отношения*, 45.

[33] *Gregoras*, I, 37; P. Charanis, *Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, Comparative Studies in Society and History 3/2 (1961) 140-154; Akropolites/Macrides, 217, n. 5.

[34] *Rogerius*, 553-554 (=Rogerije/Sardelić, 26-29); cf. Аннинский, *Известия*, 104; Голубовский, *Печенеги,* 234; Berend, *Gate of Christendom*, 71; Пилипчук, *Завоевание*, 193-194.

[35] *Chronica Majora*, VI, 77; Berend, *Gate of Christendom*, 71; Sardelić, *Europski klerici*, 4.

постао његов кум, али су Кумани били и остали пагани и номади у једној хришћанској и седелачкој земљи.

Мржња према дошљацима букнула је свом снагом почетком 1241. године, када је разуздана маса, подстакнута сплеткарењем незадовољних великаша, убила Котјана у Пешти.[36] Овај чин изазвао је жестоку реакцију његових сународника, а испоставило се да је гнев Кумана избио на површину у најнеповољнијем могућем тренутку, док се очекивао монголски напад преко Карпата. Они су током марта опустошили средишње делове Угарске, разбивши војску чанадског епископа која је кренула у помоћ Бели IV против Татара. Спуштајући се даље низ Дунав, ка западним деловима Срема (Marchia), похарали су места Франкавила (Манђелос) и Свети Мартин (Мартинци), напљачкавши се новца, коња и стоке, и успут убијајући сваког заробљеника у знак освете. Како тврди Руђеро, одатле су „прешли у Бугарску".[37] Село Куманија на десној обали Саве у Мачви, поменуто у преписима Раваничке повеље кнеза Лазара Хребељановића из 1381. године,[38] својим именом и локацијом највероватније чува траг места где су бегунци прешли Саву. Размере даљих покрета Котјанових сабораца могу се наслутити на основу текста посвећеног животима раних доминиканаца, из пера њиховог сабрата Жерара Фрашеа (Gerardus de Fracheto, око 1195-1271). Фраше спомиње да су напори мисионара, који су радили на покрштавању Кумана у Угарској, били осујећени због монголског напада, а међу земљама по којима су се дошљаци раштркали набрајају се Бугарска, Грчка и Србија.[39]

Реакција монголског вођства на одлуку угарског владара да прими Кумане није изостала. Доминиканац Јулијан је по свом повратку донео Батуово писмо упућено Бели IV које су пресрели и заробили Руси. У њему је монголски главар напао угарског монарха због пружања уточишта Котјановим саплеменицима и због тога најављивао освету: *„Сазнао сам да држиш под својом заштитом*

[36] *Rogerius*, 559, 566-567 (=Rogerije/Sardelić, 40-41, 56-57); Pálótzi-Horváth, *Cumans,* 60-62; Berend, *Gate of Christendom*, 70-72;

[37] *Rogerius*, 567-568 (=Rogerije/Sardelić, 58-61); Vasary, *Cumans and Tatars*, 65; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili*, ИЧ 52 (2005) 46-47.

[38] Младеновић, *Повеље*, 54, 94.

[39] Tunc intermissa est predicacio dictorum paganorum, donec ipsi Cumani post predictam Tartarorum persecucionem de diversis Grecie, Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi, *Fratris Gerardi de Fracheto O.P. Vitae fratrum ordinis Praedicatorum*, ed. B. Reichert, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, I, Leuven 1896, 307.

моје робове Кумане. Наређујем ти да их не држиш више, зато да ме не би начинио непријатељем. Њима је лакше да побегну него теби, пошто немају куће и скитају у шаторима, те можда и могу да побегну. А ти, који живиш у кућама и имаш тврђаве и градове, како ћеш избећи моју руку!?”[40] У писму је стајало да је Бату раније више пута упућивао позиве угарском краљу на које није одговорено. Како се касније испоставило, један од његових гласника био је извесни Енглез, темплар из Акре који је ступио у монголске редове.[41]

Загонетни Енглез вероватно није био једини Европљанин у Батуовој служби, као што ни покушај преписке са Белом IV није јединствени случај настојања монголске дипломатије да успостави везе са центрима моћи хришћанског света. Према Алберику из Троа-Фонтена, немачки цар и сицилијански краљ Фридрих II Хоенштауфен (1212-1250) такође је примио једно писмо од Батуа у коме му је „великодушно” понуђено место на његовом двору. Фридрих се потрудио да пошаље духовит одговор у коме је навео да доста зна о птицама и да би могао да му буде добар соколар.[42] Ипак, порука упућена Бели IV, чији је садржај Јулијан пренео, није само својеврсни куриозитет, већ документ од изузетног значаја који показује да је један од разлога монголског напада на Угарску била управо Белина одлука да прими Кумане.[43]

То потврђују и казивања других извора. Џувејни помиње *Келаре* и *Кипчаке*, тј. Угре и Кумане, као народе чије је потчињавање било примарни циљ западне кампање.[44] Јерменин Хајтон писао је како је *Бату пројахао путем одбеглих Кумана и тако стигао*

[40] „Intellexi insuper, quod Cumanos, servos meos, sub sua protectione detineas. Unde mando tibi, ne eos de cetero apud te non teneas et me adversarium tibi non habeas propter ipsos. Facilius est enim eis evadere, quam tibi, quia illi, sine domibus cum tentoriis ambulantes possunt forsitan evadere, tu autem in domibus habitans, habens castra et civitates, qualiter effugies manus meas?”, Аннинский, *Известия*, 106-107; Sinor, *Voyageur*, 594.

[41] *Chronica Majora*, IV, 274.

[42] Rex Tartarorum imperatori Frederico scripsit mandans, ut sibi in hoc consuleret, quatinus officium aliquod in sua curia eligeret et de se terram teneret. Ad quod imperator respondisse fertur, quod satis scit de avibus et bene erit falconarius, Alberic, 943. Фридрихове речи о његовој упућености у соколарење нису биле без основа. Он је четрдесетих година XIII века написао дело *Вештина лова са птицама* (De Arte venandi cum avibus) које је стекло популарност и сматрало се једним од темељних приручника у овој области.

[43] Sinor, *Voyageur*, 594-595; Halperin, *Kipchak Connection*, 231-233, 236.

[44] Juvaini/Boyle, 199; Pelliot, *Horde d’Or*, 119-120.

све до Угарске.[45] У бекству Кумана јужно од Саве и Дунава вероватно лежи објашњење зашто су се монголска дејства пренела на југоисточну Европу, где су се Србија, Бугарска и Латинско царство нашли на мети нападача.[46] У свим поменутим земљама пребези из црноморских степа настојали су да пронађу уточиште. Имајући у виду вендету која их је пратила, очигледно је да они нису били само весници, већ делимично и нехотични узрочници предстојећих разарања.

ПРВИ УДАР НЕПОГОДЕ

У рано пролеће 1241. године, одред предвођен Бајдаром и Ордом напао је Пољску. За то време, главнина монголске војске, подељена у три колоне на челу са Батуом, Субедејем и Каданом, упала је преко карпатских превоја у источну Угарску. Даље на југу је наступао одред принца Бучека. У претходним ратним операцијама, овај монголски заповедник је ратовао против Кумана на Волги, а потом је са Шибаном и Буријем, предузео поход на земљу *Мерим* (Крим?). Учествовао у освајању Кијева 1240. године, док Тајна историја Монгола наглашава његове заслуге у борбама против *Урусута*, тј. Руса.[47] Ови успеси несумњиво су утицали на то да му се у походу на Угарску додели самостално заповедништво над крајњим левим крилом нападачке армије.

Главна обавештења о Бучековим покретима забележио је Рашид ад-Дин. Према његовом извештају, Бучек је *прошао кроз земљу Караулаг и тамошње горе где је победио племена Улаг, одакле је кроз планину Бајакбук дошао у пределе Мишлава и разбио непријатеље који су тамо стајали спремни да се сукобе са њим*.[48] Имена присутна у извештају персијског писца била су

---

[45] Baytho... per viam quam Cumani fugerant equitavit et venit usque ad regnum Ungarie, Hayton/Kohler, 295. Поједини рукописи Хајтоновог дела садрже и интригантан наставак: ibique invenit aliqos de Chomanis circa flumen quos cepit. Alii vero Chomani fugerunt, quia Tartari non potuerunt flumen transire. Да ли се у овом обавештењу сачувао далеки одјек бекства Кумана јужно од Саве, немогуће је поуздано рећи.

[46] Атанасов, *Процеси*, 17; Jackson, *Mongols*, 65.

[47] Juvaini/Boyle 554; *Рашид ад-Дин*, II, 38-39 (=СМИЗО, II, 37); ПСРЛ, II, col. 785, *Сокровенное сказание*, 195 (=Pelliot, *Histoire Secrète*, 115).

[48] *Рашид ад-Дин*, II, 45 (=СМИЗО, II, 38); d'Ohsson, *Histoire*, II, 628; Bretschneider, *Researches*, I, 330; Minorsky, *Caucasica*, 227; Decei, *Invasion*, 116;

различито тумачена. Назив Караулаг („Црна Влашка") свакако се односи на простор источне Влашке или Молдавије, док Бајакбук вероватно означава Карпате. Међутим, термин Мишлава је потпуна загонетка – поједини истраживачи сматрају да се иза њега крије влашки војвода Сенеслав, поменут у једној угарској повељи неколико година касније, или пак трансилвански Саси односно Немци (Namiš Lar?). Помишља се и на то да је ово име географска одредница, тј. да би могло да се односи на седиште Куманске епископије у Милкову, на обалама истоимене реке.[49]

О месту Бучековог упада из Влашке низије у јужну Угарску посредно сведочи један документ на који ћемо се и касније често враћати – писмо Беле IV упућено 1247. године папи Иноћентију IV. Угарски краљ се у њему пожалио да је приликом монголског напада једину помоћ добио *од припадника реда јовановаца, чија браћа су на наш захтев недавно дигла оружје у одбрану наше краљевине и хришћанске вере против пагана и шизматика. Њих смо највећма сакупили на веома опасно место, то јест у суседству прекодунавских Кумана и Бугара, а кроз које је у време најезде на нашу краљевину, на нас дошла татарска војска.*[50] С обзиром да су јовановци насељени на простору Северинског баната (Terra de Zeurino),[51] извесно је да је Бучеков одред прошао

Fara, *Formazione,* 170. Са Бучеком се понекад поистовећује монголски заповедник *Bochetor*, чије активности Руђеро из Апулије спомиње око реке Сирет и на територији Куманске епископије, *Rogerius*, 564 (=Rogerije/Sardelić, 52-53). Други истраживачи име овог монголског првака читају као Богутај (?), *Rogerius*, 563, n. 2; *Mongolensturm*, 89. Међутим, *Bochetor* није ништа друго до латинизовани облик титуле *багатур*, па је у овом случају највероватније реч о Субедеј-багатуру. То посредно потврђују Руђерове речи према којима је он који био начелник Батуове војске: Rex Tartarorum, qui Hungariam intraverunt, Bathus suo nomine vocabatur. Rector erat sub ipso in militia potentior Bochetor apellatus, *Rogerius*, 563 (=RogerijeSardelić, 48).

[49] Minorsky, *Caucasica*, 231; Decei, *Invasion*, 118; D. Mishin, *Information on the Vlachs in the Medieval Islamic Literature (Arabic and Persian)*, Romanian Civilization 6/2 (1997) 45-47; Spinei, *Great Migrations*, 431.

[50] ...nisi a domo Hospitalis iherosolimitani, cuius fratres ad requisicionem nostram nuper arma sumpserunt contra Paganos et Scismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christiane, quos iam partim collocavimus in loco magis suspecto, videlicet in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum, per quem etiam locum tempore invasionis regni nostri ad nos aditum habuit exercitus Thartharorum, Theiner, VMHH, 231, no. 440; T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett 'tatár-levele*, Szazadok 121 (1987) 583-612; cf. *Mongolensturm*, 299-300.

[51] Theiner, VMHH, 208-211, no. 393 (=DRH B, 3-7); Papacostea, *Romanians*, 229-231; Curta, *Southeastern Europe*, 407-408.

кроз неки од превоја у југозападним Карпатима. Највероватнија локација је Мехадија.

Према речима каноника Рихера из Сенса (1218-1267) Монголи су опустошили Пољску и Бугарску пре упада у угарске земље. Венецијански хроничар Андрија Дандоло такође говори о њиховом нападу на Бугарску пре пустошења Трансилваније.[52] Ради правилног разумевања ових навода, неопходно је имати у виду да западњаци под именом Бугарска нису само подразумевали територију Трновског царства јужно од Дунава, већ и западну Влашку. Она се налазила под бугарским политичким утицајем све до тридесетих година XIII века, када је Угарска успела да учврсти своју власт на овом подручју и оснује Северински банат.[53]

Археолошка сазнања о разарањима која је претрпео регион Баната, не само његов источни – румунски део, већ и крајеви данашње Србије, такође се могу довести у везу са Бучековим нападом. У локалним некрополама средином XIII века уочава се престанак сахрањивања, а присутне су и снажне индиције о страдању више насеља: Калварије и Црвенке код Вршца, као и Ковина. Посредно сведочанство представљају оставе новца, попут оне из Мокрина. Недавно су и на локалитету Дупљаја град, недалеко од Беле Цркве, откривени трагови пустошења утврђеног насеља и велика остава новца из времена монголске провале.[54]

О Бучековим активностима сведочи и један интригантни податак Виљема де Рубрука. У обиљу обавештења о хришћанима у Монголском царству присутним у његовом делу, нашла су се и она о умешном златару Гијому Бушеу (Willelmus Bouchier), родом из Париза.[55] Како Рубрук тврди, њега је *један од браће кана Менгкеа*

---

[52] *Richeri Gesta*, 310; *Andreae Danduli Chronica*, 299; cf. Руссев, *Золотая Орда*, 90; Spinei, *Mongols*, 283.

[53] Коледаров, *География*, 59-60; Димитров, *Отношения*, 134-136.

[54] М. Јанковић – Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 64-65; М. Вуксан, *Ковин град – средњовековно насеље и утврђење*, Рад Музеја Војводине 39 (1997) 175-184; И. Пашић, *О датовању грнчарије 12-13. века из вршачких радионица*, Гласник српског археолошког друштва 17 (2001) 183-185; Д. Недвидек, *Остава новца из 12-13. века*, Годишњак Музеја града Новог Сада 3-4 (2007-2008) 40-93; Д. Радичевић, *Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу*, Старинар 58 (2008) 197-212; D. Radičević, *Medieval Fortifications in Dupljaja and Grebenac*, Proceedings of the Regional Conference – Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac 2012, 85-88.

[55] Rubruc/Wyngaert, 253.

са очеве стране ухватио у Угарској, у неком граду по имену Belegrave, у коме беше епископ Норманђанин из Белвила крај Руана, заједно са братанцем тог епископа ког сам видео тамо у Каракоруму. Он је мајстора Гијома дао Менгкеовој мајци која је много настојала да га добије. Када је она умрла, мајстор Гијом припао је [Менгкеовом брату] *Арик-Буки са свом осталом имовином са мајчиног двора.*[56]

Нема никакве сумње да је Гијом Буше, француски мајстор из Угарске, допао у руке Бучека, пошто је он био једини од Менгкеове браће који је учествовао у походу младих принчева.[57] Личност мајстора Гијома, који је у Каракоруму пленио својим умећем одавно је привукла пажњу историчара, а ни податак о месту његовог заробљавања у граду Belegrave није остао незапажен. Приређивачи и коментатори Рубруковог списа, готово су једнодушни у оцени да се под овим именом мисли на Београд, у средњовековним изворима често бележен под својим словенским именом (Belgrave, Belegrave, Bellagrada, итд.).[58] Становиште, према коме је Београд пострадао за време монголске провале, прихваћено је и у српској историографији.[59]

Међутим, постоје довољно убедљиви разлози за преиспитивање овог мишљења и допусти могућност да се Рубруков Belegrave веже за други град – трансилванску Алба Јулију (Gyulafehérvár, Alba Iulia) – која се у изворима такође спорадично јавља под именом Београд (Belegrada, Bălgrad). Извештај фрањевачког путника показује да је град у коме је мајстор Гијом заробљен био седиште

---

[56] Quidam enim ex fratribus ipsius ex parte patris cepit eum in Hungaria in quadam civitate que dicitur Belegrave, in qua erat Episcopus normanus de Belevile prope Rothomagum, cum nepote quodam Episcopi quem vidi ibi apud Caracharum. Ille dedit magistrum Willelmum matri ipsius Mangu, quia ipsa multum institit pro eo habendo; qua mortua magister Willelmus devolutus est ad ipsum Arabucha cum omnibus aliis pertinentibus ad curiam matris, Rubruc/Wyngaert, 287.

[57] Rubruc/Wyngaert, 287; L. Hambis, *Le Chapitre CVII du Yuan Che*, Leiden 1945, 88-89; *Рашид ад-Дин*, II, 37, 104; Juvaini/Boyle 269; *Hystoria Tartarorum*, 18; Pian di Carpine, *Storia*, 266; J.A. Boyle, *On the Titles Given in Juvainī to Certain Mongolian Princes*, HJAS 19 (1956) 147, n. 11.

[58] d'Ohsson, *Histoire*, III, 305; Rubruc/Wyngaert, 287, n. 8; L. Olschki, *Guillaume Boucher: A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946, 2; Jackson – Morgan, *Mission*, 224; Schmieder, *Europa*, 54, n. 51; cf. P. Pelliot, *Recherches sur les Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, I, ed. J. Dauvillier, Paris 1973, 199.

[59] Р. Радић – Д. Корać, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, ed. И. Шпадијер, Београд 2002, 493-503.

римокатоличког епископа. Београд то није могао да буде, будући да се он тада по свој прилици још увек налазио под бугарском влашћу (стр. 92). Епископ Алба Јулије у ово време био је извесни Рајналд, побројан међу пострадалима у бици на Мухију и управо би он могао да одговара Норманђанину из Белвила, споменутом у извештају фламанског путника.[60]

Писани извори и археолошки показатељи сведоче о страдању више утврђених места приликом Бучековог напада. То није изненађујуће, када се има у виду да, упркос њиховом номадском окружењу, опсадно ратовање Монголима није било страно.[61] Они су брзо усвајали корисне ратне навике својих седелачких суседа. Приликом борби у Панонији многи градови пали су под њиховим налетом, попут Херманштата (Nagyszeben, Sibiu) и Пеште. Монголи су употребљавали опсадне справе и у успешним нападима на Варадин, утврђени манастир Игриш, као и на Острогон. У бици на Мухију имали су катапулте, постављене преко реке Шајо, којима су тукли угарске положаје. Опсадне машине коришћене су у освајању Кијева 1240. године, али и од стране мањег монголског корпуса за заузимање тврђавице Червјењ у југоисточној Пољској годину дана касније.[62]

Умешност Монгола у нападима на утврђена места није почивала само на употреби опсадних справа. Приликом заузимања једног града у Трансилванији, они су убацили у прве борбене редове Русе, Кумане и заробљенике из Угарске на које је пао терет јуриша. Поједина насеља, попут саксонске Родне (Óradna), предала су им се без борбе, а тада су локални житељи били присилно регрутовани за даље ратовање. Према Руђеру из Апулије, они су *заузели целу земљу, изузев неколико тврђава, остављајући је похарану*. Једино се у западном делу Угарске, слабије захваћеном војним дејствима, више насеља успешно одбранило од напада.[63]

[60] *Rogerius*, 572 (=Rogerije/Sardelić, 68-69); C. Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, I, Münster 1913, 492.

[61] Th. Allsen, *The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*, Warfare in Inner Asian History (500-1800), ed. N. Di Cosmo, Leiden 2002, 263-291; Świętoslawski, *Arms*, 67-71.

[62] *Annales Erphordenses*, ed. I. Lappenberg, MGH SS, XVI, Hannover 1859, 34; *Rogerius*, 576-578, 583, 584 (=Rogerije/Sardelić., 78-81, 90-91, 94-95); Thomas/Rački, 161, 166-167 (=Thomas/Perić, 262-263, 276-279); ПСРЛ, II, col. 522; Świętoslawski, *Arms*, 69.

[63] *Rogerius*, 586 (=Rogerije/Sardelić, 96-97); *Mongolensturm*, 291-296.

ОЛУЈА НА ВРХУНЦУ

После пораза на Мухију, Бела IV се најпре склонио код аустријског војводе Фридриха II Свађалице. Он му је лукаво понудио гостопримство, али га је потом интернирао све док није од краља изнудио обећање да ће му препустити три пограничне жупаније које су биле узрок спора између две државе. Поучен овим горким искуством, угарски владар је одустао од тражења заштите код суседа и напустивши аустријску територију, упутио се у Загреб. Потом је са породицом и бројном пратњом дошао у Сплит. Будући да се ни у њему није осећао довољно сигурним, прешао је у оближњи Трогир, налазећи заштиту у градским бедемима и близини острва. Бројне избеглице из централних делова Угарске такође су похрлиле ка Далмацији, у нади да ће пронаћи уточиште од монголског гнева у приморским градовима.[64]

Монголи су искористили лето и јесен 1241. године за прегруписање снага, систематско пљачкање источне Паноније, као и за обезбеђивање потрепштина ради наставка похода. Бајдар и Орда са севера и Бучек са југа придружили су се главнини војске. После предаха, тачно на Божић, њихова армија је прегазила залеђени Дунав, спалила Будим и потом ударила на црквено седиште Остригон. Град је похаран и једино је цитадела коју је чврсто бранио гроф Симеон Шпанац, успела да одоли нападу.[65] Принц Кадан, син великог кана Огедеја, добио је тада задужење да гони и ухвати Белу IV. Била је то потера која је номадске коњанике одвела све до обала Јадранског мора.

Кадан је био свестан важности повереног му задужења и мобилисао је издржљивост својих људи до крајњих граница. Он је одустао од напада на Стони Београд и утврђени манастир Панонхалму. Уместо тога, пратећи траг угарског владара, муњевито се упутио ка Славонији, где је попалио више неутврђених места.[66] Одатле је кренуо ка приморју, наредивши да се побију заробљеници које је водио са собом, да га не би успоравали. Долазак

---

[64] *Rogerius,* 574-575 (=Rogerije/Sardelić, 74-75); Thomas/Rački, 171-172, 173 (=Thomas/Perić, 286-289, 290-293); J. Ross-Sweeney, *'Spurred on by the Fear of Death': Refugees and Displaced Populations During the Mongol Invasion of Hungary*, Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic, edd. M. Gervers, W. Schlepp, Toronto 1994, 34-62.

[65] *Rogerius,* 584-585 (=Rogerije/Sardelić, 94-97).

[66] *Rogerius,* 585 (=Rogerije/Sardelić, 96-97); Thomas/Rački, 172 (=Thomas /Perić, 288-291)

Монгола био је толико изненадан, да су се бројни житељи Сплита затекли на отвореном пољу. Ту погрешку многи нису преживели, пошто, према речима Томе Архиђакона, нападачи нису штедели ни жене, дечаке, старце, немоћне, па чак ни лепрозне. Погрешно обавештен о локацији где се Бела IV налазио, Кадан се улогорио пред Клисом и покушао да на јуриш освоји ову тврђаву која је штитила прилаз Сплиту. Пошто је доживео неуспех и сазнао за право краљево боравиште, преместио се под Трогир. Међутим, није био у стању да нападне овај град, неприступачан и одвојен водом и широким слојем муља од копна. Браниоцима је упућен позив на предају, преко тумача који је знао словенски језик, али су они наводно били изувише застрашени да би на њега одговорили. Монголи су се потом повукли у свој логор. Одатле су се више пута спуштали на обалу и потом враћали назад.[67]

Боравак Монгола у Далмацији пратиле су и друге борбе чији су одјеци дошли све до арапског географа Абулфеде у далекој Хами. Према његовим речима, нападачи су код зидина града Себенику (Шибеник?) били потучени од здружене војске „Мађара, Башкира и Немаца" која их је одбила и натерала да се врате у своје земље.[68] Ово обавештење можда у себи крије трагове сукоба између пратње угарског владара (судећи по „етничком" саставу победничке војске) и неког издвојеног монголског одељења. С обзиром на проблеме снабдевања, активности Кадановог одреда свакако нису биле ограничене само на узани приморски појас између Сплита и Трогира. Оне су изазвале страх све до обала Венетског залива. Аквилејски патријарх је у марту 1242. отишао са својих поседа због Монгола, вративши се назад тек у јуну исте године.[69] Ипак, значај окршаја забележеног у Абулфедином делу не треба преувеличавати.[70] Према извештају Томе Архиђакона, једини достојни противници са којима су се нападачи суочили

---

[67] Thomas/Rački, 174-177 (=Thomas/Perić, 294-391); cf. *Rogerius,* 584 (=Rogerije/Sardelić, 92-93).

[68] Aboulféda/Reynaud, II/1, 312-313.

[69] *Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica*, MGH SS, XIX, ed. L. Bethmann, Hannover 1866, 383; *Ex Historiae*, 604; Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 153; cf. Sinor, *Voyageur*, 600-601.

[70] Непрецизности у погледу географског размештања поменутих народа у Абулфедином делу упућују на додатни опрез. За муслиманског географа, Башкири су муслимани, суседи Немаца, који имају насеобине крај Дунава, а источно од Башкира су Мађари, Aboulféda/Reynaud, II/1, 294-295.

биле су зидине Клиса и Трогира, а њихов највећи проблем недостатак испаше за коње.[71]

Велики кан Огедеј је преминуо 11. децембра 1241. године, наводно услед прекомерног пијанства.[72] Неколико месеци је било потребно да вести о томе превале пут до Паноније, али су оне тешко уздрмале монголско вођство. Монах из Бридија забележио је да је управо Огедејева смрт била узрок обустављања похода.[73] Иза овог чина несумњиво је стајао и низ других разлога о којима у историјској науци још увек није донесен коначни суд, попут проблема издржавања велике коњаничке армије, отежаних линија снабдевања, потребе Монгола да учврсте власт у црноморским степама и испуњења унапред зацртаних циљева ове кампање.[74] После пет година ратовања које се протегло од обала Волге до околине Беча, монголска епопеја ближила се свом завршетку. Међутим, док се главнина Батуове и Субедејеве армије повлачила преко Трансилваније и Влашке на исток, јужнословенске државе тек је требало да искусе снагу Кадановог одреда.

Према извештају Томе Архиђакона, пошто је истекао март 1242. године, Канадови људи су *напустивши хрватске области, прешли преко дуката босанске земље. Одатле су се спустили и преко краљевине Србије која се назива Рашка, дошли до приморских градова Горње Далмације. Прошавши поред Дубровника, где су могли да нанесу невелику штету, стигли су до Котора, запалили га и кренули даље. Напали су на Свач и Дриваст које су опљачкали и где су начинили покољ, не оставивши никога у њима ко би могао да се помокри по зиду. Штавише, прешли су целу Србију и дошли у Бугарску. Тамо обојица вођа, Бату и Кадан, наредише да гласник објави целој војсци да, ко год се налази међу њима, својевољно или као заробљеник, може да се врати у домовину, по њиховој вољи и милости. Тада је велико мноштво Угара, Словена и других народа, испуњено великом радошћу, одређеног дана напустило војску. И када су сви они у мноштву отишли две или три хиљаде корака, одмах су послате чете коњаника које су их напале и побиле на тој равници.*[75]

---

[71] Thomas/Rački, 175 (=Thomas/Perić, 298-299)

[72] Juvaini/Boyle, 200; cf. *Рашид ад-Дин*, II, 42-43.

[73] *Hystoria Tartarorum*, 21.

[74] G. Rogers, *An Examination of Historians' Explanations for the Mongol Withdrawal from East Central Europe*, East European Quarterly 30 (1996) 3-26.

[75] Thomas/Rački, 177 (=Thomas/Perić, 300-303).

Пролазак Монгола кроз приморске крајеве српске државе одиграо се током априла 1242. године, а уз Свач и Дриваст, списку пострадалих места у околини Скадра би вероватно требало придодати још један градић – Сапу. То се наслућује из писма папе Николе IV послатог 1291. године барском архиепископу, где се говори о обнови овог места, порушеног пре много времена.[76]

Андрија Дандоло, пољски аутори Јан Длугош (1415-1480) и Матеј Мјеховски (1457-1523), као и Дубровчанин Ђакомо Лукари (Јаков Лукаревић, 1551-1615), такође помињу да су Монголи опустошили Србију и Бугарску. Међутим, њихова обавештења немају самостални значај пошто се сви они наслањају на казивање Томе Архиђакона.[77] Чак и Руђеро из Апулије само узгредно наводи да је Кадан опустошио Босну и Србију, пре него што је приспео у Бугарску.[78] Одјеци монголских дејстава на југоистоку Европе ипак су се сачували у другим западним изворима. Проповедник Тома из Кантимпра (Thomas Cantimpratanus, 1201-1272) забележио је да су Татари током 1242. године разорили Грчку, Бугарску и Рашку.[79] Филип Муск из Турнеа (Philippe Mousket, †1282) у својој римованој хроници помиње борбе коју је неименовани „краљ земље Влаха" водио са Татарима, победивши их у једном теснацу. Вести се сасвим извесно не односе на неког влашког вођу северно од Дунава, већ на бугарског владара, али је тешко поуздано закључити да ли је реч о Ивану Асену II, или његовом малолетном наследнику Калиману. Самим тим остаје непознато да ли је у питању окршај који се одиграо током Бучекових активности на левој обали Дунава у пролеће 1241, или за време Кадановых дејстава годину дана касније, као и колике су биле његове размере.[80]

---

[76] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, I, Roma 1863, 111; *Историја Црне Горе*, II/1, ed. С. Ћирковић et al, Титоград 1970, 30; М. Антоновић, *Град и залеђе – град и жупа у зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003, 65.

[77] *Andreae Danduli Chronica*, 299; *Ioannis Dlugossii Annales*, 39; *Матвей Меховский*, 138; Luccari, *Annali*, 126.

[78] Cadan rex destruxit Boznam, regnum Rascie et inde in Bulgariam pertransivit, *Rogerius,* 584 (=Rogerije/Sardelić, 92-93).

[79] Gens crudelissima Tartarorum, erumpens sedibus suis, destructa majori Hungaria Orientis et minori Hungaria Occidentis, Turciae quoque et Greciae parte per maxime, utpote Bulgaria atque Rescia [sic!], Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciensis Aquiriae in Brabantia*, Acta Sanctorum Iunii, III, Bruxelles 1969, 257.

[80] Des Tartares revint noviele / Ki par tot le monde fu biele / Que li rois de la tière as Blas / Les ot descomfis à l pas, *Chronique rimée de Philippe Mouskes*, II, ed. F. de Reiffenberg, Bruxelles 1838, 681; Strakosch-Grassmann, *Einfall*,

Пустошење бугарских земаља засигурно потврђује један грчки рукопис из Ватиканског архива у коме се наводи да је извесна књига купљена од Теодора Граматика после напада безбожних Татара (μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν ᾿αθέον ταρτάρων), када је царевао Калиман Асен, 6751. године (1242/3).[81] О страдању држава јужних Словена за време монголске провале пише и анонимни *Грузијски Хронограф* из XIV века. У овом извору спомиње се да је Џингис-кан свом најстаријем сину подарио војску и упутио га у *земље Кипчака, Русију... све до Бугара и Срба*.[82]

Монголска традиција о Кадановим покретима записана је у делу Рашида ад-Дина, али је и у овом случају имена пострадалих места које је персијски писац забележио тешко идентификовати. Према његовим речима, Кадан је заузео области *Такут*, *Арберок* и *Сараф*, прогнавши до морске обале господара тих земаља *Келара*, тј. угарског краља.[83] Како Рашид ад-Дин даље тврди, пошто се краљ *у приобалном граду Теленкин укрцао на једну лађу, Кадан је одустао од потере и кренуо назад. На том путу, он је после многих битака у земљи Улакут спалио градове Киркин* (*Тирнин*) *и Киле*.[84] Поменута места су поистовећена са бугарском престоницом Трновом и Килијом на ушћу Дунава. Прва претпоставка је углавном прихваћена, али је друга спорна, због различитих варијанти овог имена у рукописима Рашид ад-Диновог дела, као и

169; Spinei, *Moldavia*, 114-115; Божилов – Гюзелев, *История*, 495; G. Stabile, *Valacchi e valacchie nella letteratura francese medievale*, Roma 2010, 149-150. Према Алберику, Иван Асен II је преминуо јуна 1241. године, Alberic, 950. Ово датовање смрти бугарског владара је у новије време оспорено,али без убедљивих коначних показатеља, cf. П.И. Жаворонков, *Первый поход Иоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смертъ Ивана II Асеня (1242 г.) Проблема датировки*, ВВ 60 (2001) 69-75.

[81] Брун, *Черноморье*, II, 355; Златарски, *История*, 425, н. 1; Дуйчев, *Книжнина*, 277; ГИБИ, X, 133; P. Schreiner, *Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz im Vaticanus Reginensis gr. 18*, EB 21/4 (1985) 25-29.

[82] Г.В. Цулая, *Грузинский „Хронограф" XIV в. о народах Кавказа*, Кавказский этнографический сборник, VII, Москва 1980, 196; Пилипчук, *Дашт-і Кипчак*, 202.

[83] *Рашид ад-Дин*, II, 45; D'Ohsson, *Histoire*, II, 628. Прво име, које се у појединим рукописима јавља и као Макут, поистовећено је са Мачвом. Трећи назив, према једном мишљењу, можда означава Србију, Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 166; Minorsky, *Caucasica*, 227, 231. Међутим, с обзиром да је у овом извештају описана принчева потера за Белом IV, обе идентификације се могу одбацити.

[84] Decei, *Invasion*, 104, 120; cf. D'Ohsson, *Histoire*, II, 628-629; Minorsky, *Caucasica*, 227; *Рашид ад-Дин*, II, 45.

због тога што се Килија у изворима поуздано спомиње тек почев од првих деценија XIV века.[85]

Поред Србије и Бугарске, на мети Монгола нашло се и Латинско царство у Константинопољу. Према наводима који се срећу у више аустријских хроника и потичу са истог предлошка: *Татари и Кумани* [sic!] *су, упавши у Грчку, целу ову земљу опустошили, изузев тврђава и добро утврђених градова. Краљ Константинопоља по имену Балдуин сукобио се са њима, победивши их у првом окршају, а у другом беше побеђен.*[86] Витезови Латинског царства тако су постигли нешто што ни много моћнијим војскама тога доба није пошло за руком – да нанесу Монголима пораз у окршају на отвореном пољу. Њихов подвиг није причинио веће тешкоће нападачима и западни савременици једва да су га приметили. Међутим, гласине о овој победи стигле су на исток до сиријског хроничара Григорија Абулфараџа (Бар Евројо, 1226-1286). Он је записао како су Монголи намеравали да из земље Бугара нападну Константинопољ, али су их „франачки краљеви" потукли и натерали у бекство.[87]

ЗАТИШЈЕ НАКОН БУРЕ

Боравак Монгола у централној и југоисточној Европи потрајао је свега годину и по дана, али су се економске и демографске

[85] Decei, *Invasion*, 121; cf. *Рашид ад-Дин*, II, 45, н. 12; Minorsky, *Caucasica*, 227, 231; Spinei, *Great migrations*, 445. Пилипчук, *Завоевание*, 201.

[86] Tartari et Chumani nemine resistente et occurrente, recesserunt ab Ungaria cum infinita preda auri et argenti. Qui intrantes Greciam totam terram illam depopulabant, exceptis castellis et civitatibus valde munitis. Rex vero Constantinopolitanus nomine Baldwinus, congressus est cum eis, a quo primo victi in secunda congressione victus est ab eis, *Continuatio Sancrucensis*, 641; *Anonymi Leobiensis Chronicon,* ed. H. Pez, Scriptores Rerum Austriacarum Veteres ac Genuini, Leipzig 1723, 816; *Chronicon Claustroneuburgense*, ed. A. Rauch, Scriptores Rerum Austriacarum, I, Wien 1793, 85; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70.

[87] Bar Hebraeus/Budge, 398. Нешто дужи извештај о монголском нападу на Латинско царство присутан је у арапском рукопису Григоријевог дела који је превео на латински и објавио енглески оријенталиста Едвард Покок (1604-1691): Batu autem, quae ad Sclavos spectarent peractis, ad partes Constantinopolis invadendas se accinxit: quod cum auditione accepissent Francorum Reges, illi unanimiter congregati Mogulensibus in Bulgariae finibus occurrerunt; ubi frequentium quae commiserunt praeliorum exitus fuit, ut victi Mogulenses terga darent, atque in fugam se converterent, *Historia compendiosa dynastiarum authore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico Arabice edita & Latine versa,* ed. E. Pococke, Oxford 1663, 310.

последице осећале деценијама. Савременицима је несумњиво веродостојно звучала изјава баварског аналисте из манастира Алтајх према којој је *угарско краљевство, које је постојало три стотине педесет година, уништио народ Тартара*.[88] Сагласно једном извештају састављеном недуго након ових догађаја, Монголи су у Родни побили четири хиљаде или више хришћана, у Варадину шест хиљада, у граду Кумелбург (Küküllővár, Cetatea de Baltă) невероватних тридесет хиљада, а у Херманштату више од стотину хиљада душа.[89] Поменути подаци свакако превазилазе бројност житеља ових насеља, али чак и резерва према овим наводима не умањује застрашујућу слику која је остала иза монголског повлачења. Након што је побегао из њиховог заробљеништва, Руђеро се вратио у Алба Јулију, а унутар њених бедема није могао наћи ништа друго осим костију и лобања пострадалих.[90]

Према проценама савремених истраживача, око 70-80% насељених места у најтеже погођеним крајевима између Дунава и Тисе престало је да постоји.[91] Међутим, то није била само директна последица ратних разарања.[92] Обезбеђивање потрепштина за монголско људство и коње у потпуности је исцрпело привредне ресурсе Паноније, нарочито њеног источног дела. Према речима Томе Архиђакона, као и познијих хроничара, страховита глад која је завладала после њиховог повлачења имала је теже последице од самих војних дејстава и однела је више људи него што их је допало заробљеништва или пострадало од мача.[93]

---

[88] *Hermanni Altahensis Annales*, 394.

[89] *Annales Frisacenses*, ed. L. Weiland, MGH SS, XXIV, Hannover 1879, 65.

[90] *Rogerius,* 587 (=Rogerije/Sardelić, 100-101).

[91] Fara, *Formazione,* 173-174; M. Font, *The Crises of Medieval Society: The Mongol Invasion in Eastern and Central Europe,* Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича, ed. М. Литвин, Львів 2011, 691-698.

[92] У демографске губитке требало би убројати и заробљенике које су Монголи повели са собом. О њима је највише података оставио Виљем де Рубрук. Он је у Сарају срео неколицину заробљених Угара и једног Куманина, покрштеног у Угарској. У Каракоруму је, како је већ истакнуто, упознао Гијома Бушеа и друге људе из Паноније. Према његовом извештају, Монголи су заробљене саске рударе из Трансилваније населили у централној Азији. Фламански путник је настојао, али није успео да са њима ступи у контакт, Rubruc/Wyngaert, 217. 224, 252, 278; Jackson – Morgan, *Mission*, 44-45, 182, n. 2.

[93] Thomas/Rački, 178 (=Thomas/Perić, 302-303); *Chronicon Posoniense*, 43; *Chronici Hungarici*, 468;. *Continuatio Sancrucensis*, 641; *Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, ed. L. Weiland, MGH SS, XXII, Hannover 1872, 472; cf. *Frankengeschichte*, 84; *Ioannis Dlugossii Annales,* 31.

Последице монголског боравка у југоисточној Европи нису биле тако катастрофалних размера као у Угарској, због природе терена, краћег задржавања, али и мањег броја нападачке војске. Извесно је да је већина градова у приморју, попут Дубровника и Улциња, избегла страдање.[94] Претпоставља се да утврђени Котор није разорен у целости, већ само његово подграђе.[95] То није био случај са мањим градовима у околини Скадра, али су и они убрзо били обновљени. У Свачу се две деценије после монголског налета поново среће епископ, што је знак оживљавања овог урбаног центра. Почетком XIV века Свач и Дриваст се у једном савременом западном извору спомињу као епископска седишта, насељена искључиво латинским становништвом. Ратна разарања очигледно нису довела до прекида континуитета ових насеља, нити до промене њихове етничке структуре.[96]

Што се тиче унутрашњости српских земаља, писани извори пружају само опште назнаке, без могућности за извођење далекосежнијих закључака о последицама монголског пустошења. Археолошки показатељи који би се засигурно могли довести у везу са овим догађајима, барем за сада недостају, иако одређене шпекулације постоје. У литератури се може срести претпоставка према којој је повлачење града Раса са историјске позорнице било последица монголских дејстава. Међутим, уколико је судити по пронађеној остави новца из времена краља Радослава, страдање најстарије немањићке престонице пре би се могло повезати са унутрашњим борбама у Србији које су пратиле смену овог владара 1234. године, него са Кадановим продором.[97]

У науци постоје још два неразјашњена питања везана за последице монголске провале у Србији. Прво се тиче насељавања саских рудара. Према једном мишљењу они су били избеглице из источне Угарске који су се склонили пред Монголима. Према другом, њихов долазак уследио је касније, на позив краља Уроша I.[98] С обзиром да је присуство Саса у Брскову посведочено тек

[94] Управо априла 1242. године изасланици Улциња су боравили у Дубровнику и склопили уговор о пријатељству, *Codex diplomaticus*, IV, 149, no. 134.

[95] Јиречек, *Историја Срба*, I, 176.

[96] A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, 100; Directorium-Kohler, 483-484.

[97] М. Поповић*, Тврђава Рас*, Београд 1999, 306.

[98] Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 7-11; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији*,

1254. године, више од једне деценије након монголског продора, поједини истраживачи су били склонији другој могућности. Међутим, околност која све до скоро није била позната јесте да се Брсково први пут помиње у једном документу из которског архива од 22. августа 1243. године. У њему се, под одређеним условима, забрањује продаја вина у овом месту и прописује казна која треба да се плати краљу, уколико се одлука прекрши.[99] Садржај исправе показује да је немањићки двор био веома заинтересован за ово трговачко средиште, као и да је његов привредни успон уследио непосредно након монголског повлачења. Иако се у овом документу Саси изричито не спомињу, веза између њихове прве колоније у Србији и миграторних кретања које су номадски освајачи изазвали постаје опипљивија и очигледнија.

Друго питање тиче се промене на српском престолу, односно збацивања краља Владислава и доласка на власт његовог брата Уроша I. Као разлози смене узимани су у обзир смрт Владислављевог таста и покровитеља, Ивана Асена II и монголска провала. Почетак Урошеве владавине уобичајено се датује у 1243. годину, али је једино извесно да је он ступио на власт у временском распону између 1241 и 1243.[100] Поред хронолошких недоумица, ни интерпретација према којој је Владислављева неспособност да организује одбрану земље била узрок побуне у којој је он збачен није уверљива. Појава Монгола се у западној Европи, Русији, као и у свим другим крајевима који су искусили њихов гнев доживљавала као дело сила изван људског домашаја. Стога би и смену на српском престолу пре требало посматрати у светлу унутрашње нестабилности и одласка са историјске позорнице бугарског владара који је био Владислављев најснажнији ослонац, него као директну последицу Кадановог напада.

I, Београд 1955, 23-25; Curta, *Southeastern Europe*, 396-397; Rădvan, *Europe's Borders*, 90.

[99] Д. Синдик, *Први помен Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305-309.

[100] Јиречек, *Историја Срба*, I, 176; ИСН, 341. Датовање Урошевог доласка на престо се заснива на два дубровачка документа из 1243. године: обавезивању градских органа да неће помагати супругу бившег краља Владислава и уговору о пријатељству са Србијом, *Codex diplomaticus*, IV, 210-212, no. 188, 189. Њихов садржај једино потврђује да је Урош те године био на власти. Датум фалсификоване Владислављеве повеље Манастиру св. Николе у Врањини, прочитан као 6750 (1241/2), не може се узети као хронолошки показатељ смене на престолу, *Споменици*, 577-578. У краткој житијској белешци о овом владару, архиепископ Данило наводи да је он владао седам година, што указује на то да је до Урошевог устоличења могло доћи још 1241. године, Данило/Даничић, 6 (=Данило/Мирковић, 8).

Монголи су се највероватније кретали дуж тзв. Зетског пута који је из околине Скадра водио долином Дрима до Призрена. Одатле је овај пут ишао на Косово поље и долином Топлице до Ниша. Према једној претпоставци, они су продрли у Бугарску саобраћајницом која је водила од Ниша до Сердике (Софија) и потом кроз Искарски пролом у Дунавску равницу.[101] Међутим, постоји и друга могућност: један крак ове трасе је од Ниша скретао на север делимично пратећи ток Тимока и избијајући на Дунав код Арчара, низводно од Видина.[102]

Без обзира на то да ли је њихов продор из Србије у Бугарску ишао јужнијом или севернијом трасом, извесно је да су Каданове активности оставиле далеко упечатљивије трагове разарања у покрајинама Трновског царства. Археолошка сазнања показују да је живот замро у многим важним средиштима северне Бугарске. Оставе новца из овог времена откривене су у Ловечу, Преславу, Трнову, Шумену и Варни.[103] У Силистри су чак четири оставе новца ископане у дебелом слоју паљевине, над којим стоји хоризонт без културних трагова. Катедрални митрополитски храм такође је пострадао, а делови овог града остали су ненасељени дуго време након пустошења.[104] У Трнову су забележени трагови пожара на остацима царског дворца, али није лако одгонетнути да ли се они односе на ове или на неке раније догађаје.[105] На локалитетима Пакујул луј Соаре (Pakuiul lui Soare) и Нуферу (Nufăru) такође су откривени показатељи разарања који се могу датовати у средину XIII века. Једна оновремена остава новца откривена је у Сакчију.[106] Вести Томе Архиђакона о сусрету Батуа и Кадана такође указују на то да је североисточна Бугарска била тешко погођена монголским

---

[101] Павлов – Атанасов, *Армия*, 7; Атанасов – Павлов, *Три этюда*, 9; cf. Павлов, *България*, 28.

[102] *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* I, ed. Г. Шкриванић, Београд 1974, 52-53; Шкриванић, *Путеви*, 72-73, 87-88.

[103] Павлов – Атанасов, *Армия*, 11-17; Атанасов – Павлов, *Три этюда*, 4-8.

[104] В. Пенчев, *Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни)*, Нумизматика 21/2 (1987) 26-29; Г. Атанасов – И. Йорданов, *Средновековният Ветрен на Дунав*, Шумен 1994, 45-46, 52; В. Пенчев, *Още две колективни монетни находки од XIII в., намерени при археологическите разкопки в Силистра и свързани с опожаряването на града от татарите през 1242 г.*, Минало 1 (2005) 14-19. Г. Атанасов, *Дръстърската митрополия през Второто Българско царство*, Тангра – Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 680-683.

[105] Павлов – Атанасов, *Преминаването*, 12; Атанасов – Павлов, *Три этюда*, 7.

[106] Spinei, *Great Migrations*, 445; Божилов – Гюзелев, *Добруджа,* 199.

активностима. По свој прилици, спајање два крила њихове војске одиграло се негде при ушћу Дунава.

Шумовити и брдовити крајеви југоисточне Европе представљали су тежак терен за лако наоружане стрелце и коњанике из степе. И поред тога, они су показали своју адаптабилност и сналажљивост. Савременици су били под снажним утиском њихове способности да на импровизованим пловилима форсирају реке и искористе услуге локалних водича и заробљеника.[107] Проблем обезбеђивања провијанта и недостатак испаше за коње, који је обележио њихов боравак у Далмацији, без сумње је био присутан и у унутрашњости Балкана. То је свакако био један од разлога широког поља дејстава Кадановог одреда. Боравак Монгола у Бугарској потрајао је неколико месеци и они су се повукли северно од Дунава пре краја 1242. године.[108]

* * *

Иако се локалне хронике или летописи који би забележили монголска дејства нису сачували, нити дошли до нас, извесно је да се застрашујући призор нападача дубоко урезао у колективно памћење јужних Словена. Он је оставио траг у средњовековној бугарској и српској књижевности. О томе сведоче казивања два апокрифна списа – *Сказанија за Сивила* и *Пандеховог сказанија*.

Најстарији рукопис Сказанија за Сивила настао је крајем XIV века на српској редакцији.[109] За његовог аутора, Татари су били једно од девет сунаца која сијају над светом, *страшније од свих, плавог обруча и црних зракова унаоколо*. Они су *девети род. У та времена преокренуће се дани и године. Дићи ће се војске са истока и разориће се од њих области и градови, и крвав плач ће се од њих издићи. И када започну да војују, вода ће потећи као крв.*

---

[107] Thomas/Rački, 170-171 (=Thomas/Perić, 284-285); *Rogerius,* 564 (=Rogerije/Sardelić, 50-53); *Ioannis Dlugossii Annales,* 17.

[108] На основу преписке Теодора Граматика, датоване *sub anno* 6851, уобичајено се сматра да су Монголи били присутни у бугарским земљама и почетком 1243. године, Златарски, *История*, 425. cf. Павлов – Атанасов, *Армия*, 18; Атанасов – Павлов, *Три этюда*, 9. Међутим, важно је истаћи да је поменута преписка настала „после напада безбожних Татара".

[109] Д. Богдановић – А. Милтенова, *Апокрифният сборник от манастира Савина, XIV в. в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи*, Археографски прилози 9 (1987) 7-30; A. Miltenova, *Problems of the Old Bulgarian translation of the Skazanie za Sibyla*, EB 34/3-4 (1992) 72-76; *Книжнина*, 251-262.

Цела ће се земља ојадити. И погинуће од човека арханђеоског имена Михаило.[110]

Пандехово сказаније састављено је крајем педесетих година XIII века, у време док је успомена на монголска пустошења још увек била свежа. У њему се спомиње страдање Кумана, Руса и Угара пред њиховим налетом („*Кумани нигде не буду и погину*"; „*Руси вучки повију и разиђу се, љуту казну примају, истапају се као восак од огња*"; „*Угри маловремени буду*"). О Татарима Пандех је записао следеће речи: *Тарта река је велика, према граду том име њој нариче се Тарта. Због тога се халдејски народи наричу Тартари. Два мача и другим изиђу на земљу, јер двапут им изићи на земљу гневом.*[111]

Објашњење татарског имена у Пандеховом тексту привлачи посебну пажњу. На сличан начин, његово порекло од хидронима бележе и западни аутори – Јован Плано-Карпини, монах из Бридија и Матеј Париски.[112] Ипак, први који је забележио сличну етимологију био је доминиканац Јулијан, учинивши то преко руског посредника. Пишући папском легату Салвију из Перуђе он је истакао: *да не би ништа остало недоречено, указујем Вам оче на некакву историју коју је један руски свештеник преписао из књиге Судија: да су Тартари Међани који су напали Кетим синова Израиљевих... Побегавши одатле, ови Међани населили су се крај неке реке по имену Тартар, због чега су и прозвани Тартарима.*[113] Имајући у виду Јулијанов извор обавештења, може се помишљати на то да и Пандехов текст, кроз етимологију татарског имена, чува спомен на културне везе источних и јужних Словена средином XIII столећа.

---

[110] *Книжнина*, 264-266; Последња реченица је вероватно одраз византијске легенде о цару-победнику по имену Михаило, *Книжнина*, 276.

[111] Т. Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, Књижевна историја 25 (1974) 145; *Книжнина*, 246; Г.С. Радойчич, *Пандехово сказание 1259. г. (О Византии, татарах, куманах, русских, венграх, сербах, болгарах)*, Труды отдела древнерусской литературы 16 (1960) 161-166; Ђ.Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 46-47.

[112] Pian di Carpine, *Storia*, 252; *Hystoria Tartarorum*, 4-5; *Chronica Majora*, III, 488.

[113] Preterea, ut nichil ex his maneat pretermissum, paternitati vestre significo quod, cum quidam clericus Ruthenorum nobis aliqua rescriberet de hystoria libri Iudicum, dicebat, quod Thartari sunt Madyanite, qui cum Cethym pariter contra filios Israel expugnantes, devicti sunt a Gedeone, sicut in libro Iudicum continetur. Unde fugientes dicti Madianite habitaverunt iuxta fluvium quendam nomine Thartar, unde et Thartari sunt vocati, Аннинский, *Известия*, 108; cf. *Христианский мир*, 153-158.

II

СТВАРАЊЕ ТАТАРСКЕ СФЕРЕ УТИЦАЈА

Земље Џучијевих потомака протезале су се од црноморских степа, преко сливова Дона, Волге и Урала, до северног Казахстана, обухватајући долине река Сејхун (Сир Дарја) и Џејхун (Аму Дарја), као и Тобола и Иртиша.[1] Попут других монголских држава, главна подела овог непрегледног подручја била је на лево (џунгар) и десно крило (бараунгар). У складу са монголским обичајем обележавања страна света путем боја, за прво се временом усталио назив *Плава хорда* (Кок-Орда), док је друго понело име *Бела хорда* (Ак-Орда).[2]

Ова деоба је успостављена непосредно након Џучијеве смрти 1227. године. Заповедништво над левим, односно источним крилом, тада је добио његов старији син Орда, а над десним млађи Бату коме су припале све земље на западу „које буду газила копита монголских коња”.[3] Према персијском аутору Васафу (Sharaf al-Din Shīrāzī, прозван Wassaf-e Hazrat, односно „панегиричар његовог величанства”, †1328) Бату је постао главар породице зато што се показао достојнијим власти од своје браће. Прави разлог Батуовог првенства можда је пре лежао у томе што је његова мајка Уки-катун из племена Конгират била најугледнија од очевих супруга.[4] Ипак, извесно је да је његово старешинство било беспоговорно

---

[1] Греков – Якубовский, *Орда*, 60-63 Егоров, *География*, 27sq; Ускенбай, *Дашт-и Кыпчак*, 59-61.

[2] Подела на леву и десну страну почивала је на оријентацији према југу, што је била специфично монголска карактеристика, Бартольд, *Сочинения*, IV, 392-393; Федоров-Давыдов, *Строй*, 49-50. О терминима Плава и Бела Хорда: Сафаргалиев, *Распад*, 14-15; Allsen, *Princes*, 5-6; С.Г. Кляшторный – Т.И. Султанов, *Казахстан. Летопись трех тысячелетий*, Алма-Ата 1992, 189-195; К. Ускенбай, *Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда*, Тюркологический сборник 2005: Тюркские народы России и Великой степи, Москва 2006, 355-382; Ускенбай, *Дашт-и Кыпчак*, 96-105; Кушкумбаев, *Алтун босагалы*, 120sq

[3] Juvaini/Boyle, 42; Allsen, *Princes*, 8-10.

[4] СМИЗО, II, 86; Почекаев, *Батый*, 51-52.

прихваћено. Ордини наследници наставили су да признају супрематију западног породичног огранка, иако се због удаљености Поволжја и тоболско-иртишког међуречја она временом свела на пуку форму.[5]

У познијим изворима, номинални предводник западног похода устаљено се назива Бату-кан. Ипак, он током живота вероватно није носио највишу титулу.[6] Постхумно, он је добио почасно име Сајин-кан, са дословним значењем „добри", а у пренесеном смислу „покојни" тј. „преминули" кан.[7] Канском титулом окитио се тек његов унук Менгке-Темур (1266-1282), како показују новчићи овог владара ковани на Криму и у Булгару на Волги, почевши од 671. хиџретске године (1272/73).[8] За разлику од касније монетне продукције, новчићи из Булгара ковани педесетих година XIII века не носе имена џучидских главара, већ једино великог кана Менгкеа.[9] Земље Џучида тада су још увек биле само део Монголског царства, али су темељи њихове самосталне државе већ били успешно положени.

ТЕМЕЉИ ЗЛАТНЕ ХОРДЕ

Прво седиште Батуове власти био је Булгар на Волги. Тек почетком друге половине XIII века он је као своју престоницу утемељио Сарај (перс. sara – „дворац"), смештен стотинак километара узводно од Астрахана, на левој обали Волгиног рукавца Ахтуба

[5] *Рашид ад-Дин,* II, 66; Федоров-Давыдов, *Строй*, 57; Кушкумбаев, *Алтун босагалы*, 136-137.

[6] Почекаев, *Батый*, 17-27. Бату је за Руђера из Апулије био rex regum et dominus Tartarorum. Новгородски летописац именује га *татарским војводом.* Доминиканац Симон из Сен Кантена, који је био у саставу мисије упућене Монголима на Блиском истоку 1247. године, назива Батуа princeps, док га Џувејни га дарује насловом *ака*, тј. ага, *Rogerius*, 563 (=Rogerije/Sardelić, 48-49); ПСРЛ, III, 297; *Annales Monastici*, I, ed. H. Louard, London 1864, 273; *Chronica Majora*, IV, 387; Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*, ed. J. Richard, Paris 1965, 76; Juvaini/Boyle, 557.

[7] A. Mostaert – F. Woodman-Cleaves, *Trois documents Mongols des archives secretes Vaticanes*, HJAS 15 (1952) 454-459; J.A. Boyle, *The Posthumous title of Batu Khan*, Proceedings of the Ninth Meeting of the Permanent International Altaic Conference, Naples 1970, 67-70

[8] Сафаргалиев, *Распад*, 52; Федоров-Давыдов, *Дело*, 11; Сингатуллина, *Монеты*, 34.

[9] Мухамадиев, *Система*, 43-46; Сингатуллина, *Монеты*, 26-28.

(локалитет Селитренное городище). По његовом брату и наследнику, ова насеобина је касније прозвана Сарај-Берке. Два имена у изворима раније су истраживаче наводили на помисао да је реч о различитим местима, али је данас прихваћено да су Сарај-Бату и Сарај-Берке идентични град.[10] Додуше, то испрва није био град у правом смислу, већ велики војни логор под шаторима, како га је описао Виљем де Рубрук, први страни путник који га је посетио. Непуно столеће касније, Сарај је, према речима Ибн Батуте, израстао у један од најлепших градова на свету, велик пола дана хода, са бројним четвртима и базарима, насељен Татарима, Јасима, Кипчацима, Русима, Грцима, као и трговцима из Сирије, Ирака и Египта.[11]

Са обала Волге је надзиран репресивни апарат и систем опорезивања у покореним и зависним областима. Још током освајања Понтијске степе успостављена је привремена управна структура, оличена у војним и цивилним функционерима – *даругачијима* и *тамачијима*.[12] У залеђу Црног мора и Каспијског језера чланови владајуће породице, не само Џучиди, већ и припадници других огранака клана Борџигин, добили су своје уделе – *улусе*. Према проценама истраживача, број ових улуса је испрва износио око петнаест до двадесет, њихов опсег и територија били су мање или више постојани, али власт над њима није била наследна.[13]

Организација власти није значила и крај оружаног отпора. Вође Поволшких Бугара Бајан и Џику дигли су се на устанак још током 1239. године. Њихов пример следили су Кумани. Док су монголски принчеви боравили у Угарској, у позадини је избила њихова побуна коју је у крви угушио Батуов брат Синкур.[14] Према извештају доминиканца Јулијана, Мордва се снажно одупирала

---

[10] Бартольд, *Сочинения*, V, 507; Егоров, *География*, 114-116; В.Г. Рудаков, *Вопрос о существовании двух Сараев и проблема локализации Гюлистана*, Ученые записки Татарского государственного гуманитарного университета 7 (1999) 92-120; А.В. Пачкалов, *Города Нижнего Поволжья в XIII в.*, Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Сборник научных статей памяти В.П. Костюкова, Астрахань 2011, 110-118.

[11] Rubruc/Wyngaert, 212-213; *Ibn Batoutah*, II, 447-448; cf. Aboulféda/Reynaud, II/1, 322-323.

[12] *Сокровенное сказание*, 194 (=Pelliot, *Histoire Secrète*, 114); D. Ostrowski, *The "tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire*, BSOAS 61 (1998) 262-277.

[13] Федоров-Давыдов, *Строй*, 52-55; Егоров, *География*, 163-164; Сабитов, *Улусы джучидов*, 46-63; Почекаев, *Право*, 103-104.

[14] *Рашид ад-Дин*, II, 38, 45.

Монголима у време њиховог освајања Рјазања и Владимира на Кљазми, односно током 1237 и 1238. године.[15] Иако ослабљени у претходним походима, Мордвини, Поволшки Бугари и Башкири коначно су покорени тек средином четрдесетих година XIII века, у склопу војне кампање која се пренела на север све до Самоједа.[16] У Закавказју је учвршћење монголске власти текло још спорије. Черкези, Алани и Лезгијци су се из својих утврђених и скривених упоришта срчано бранили од њихових напада.[17] Отпор је потрајао неколико деценија и Алани су били коначно покорени тек 1277/8. године, када је Менгке-Темур заузео њихову главну тврђаву Дедјаков (вероватно Вјерхњи Џулат у данашњој Северној Осетији).[18] Ни успостављање контроле над кримским градовима није протекло мирно. У грчком синаксару из Солдаје (Судак), среће се запис из 1249. године о привременом изгону Татара из града, што показује да је и на овом подручју локални отпор био присутан.[19]

На другој страни, кнежевине којима су владали Рјурикови потомци биле су успешно пацификоване. Монголи су над њима успоставили врховну власт и наметнули им вазалне обавезе. Они су у руским земљама у неколико наврата спровели пописе ради утврђивања броја помоћне војске и установљења регуларног данка. Најдетаљнији од њих извршен је средином педесетих година XIII века по налогу кана Менгкеа. Руски кнежеви су имали обавезу да иду на поклоњење монголским главарима и тако добију право на очевину која је касније потврђивана канском дипломом – *јарликом*. Испрва, они су инвеституру добијали од великог кана у Каракоруму, а почевши од друге половине XIII века, од џучидских главара у Сарају. Обавезе кнежева нису погађале православну цркву и њено духовништво које је, у складу са монголском трпељивом верском политиком, уживало имунитет и било ослобођено плаћања дажбина.[20]

---

[15] Аннинский, *Известия*, 104.

[16] Pian di Carpine, *Storia*, 272-273.

[17] Rubruck/Wyngaert, 199; Spinei, *Great Migrations*, 456-457.

[18] ПСРЛ, XVIII, 75; Коновалова, *Европа*, 28; Minorsky, *Caucasica*, 237; Егоров, *География*, 47; Кузнецов, *Очерки*, 337-338.

[19] Антонин, *Заметки*, 611, no. 104.

[20] Насонов, *Монголы*, 9-49; Греков – Якубовский, *Орда*, 218-232; Vernadsky, *Mongols*, 138-151; Федоров-Давыдов, *Строй*, 26-42; Федоров-Давыдов, *Кочевники*, 235-246; Th. Allsen, *Mongol Census taking in Rus', 1245-1275*, Harvard Ukrainian Studies 5 (1981) 32-53.

Тешкоће у учвршћењу монголског система власти нису биле само последица отпора покорених народа, већ пре свега несређених унутрашњих прилика у царству Џингисида. Оне су и највише заокупљале Батуову пажњу. На његова плећа је пало да штити џучидске интересе у Хорасану, где се сукобљавао са локалним гувернерима постављаним из Каракорума.[21] Опасан супарник био је и Бајчу, монголски заповедник у источној Анадолији, у чију сферу утицаја су улазиле Грузија, Јерменија и Трапезунтска држава. Бату и Бајчу подржали су различите претенденте на селџучки престо, а до спорова је дошло и у Грузији, где су локални такмаци нашли своје покровитеље у двојици монголских вођа.[22]

Ова трвења су се одигравала у сенци великих тензија које су пратиле избор новог великог кана. Огедеј је за наследника одредио свог сина Кучија, а после његове преране смрти унука Ширемуна, који је још увек био дечак.[23] Међутим, интеррегнум је потрајао пуних пет година, а Каракорум је постао средиште интрига у којима је главну улогу играла његова удовица Торегена. Она је настојала да избегне вољу преминулог супруга и на чело царства постави њиховог заједничког сина Гујука.[24]

Затегнутост у односима Батуа и Гујука вукла је своје порекло још од времена великог западног похода. Заједно са Чагатајевим унуком Буријем, Гујук је после освајања Кијева 1240. године демонстративно напустио монголску армију. Он је због тога доживео тешке прекоре од оца, али је Огедејев ауторитет само за кратко утишао раздор међу принчевима. Бату се отворено супротставио Торегени, а 1244. године, упркос Субедејевом наговору, одбио је да оде на курилтај,. Није учествовао ни на следећем великом сабору монголских поглавара одржаном две године касније, када је Гујук свечано изабран за великог кана. Изговарајући се слабим здрављем, послао је у своје име браћу Орду, Шибана и Беркеа.[25]

---

[21] Juvaini/Boyle, 494sq; *Рашид ад-Дин*, II, 47-48; Почекаев, *Батый*, 173-177.

[22] СМИЗО, I, 503-504 (=ИКАИ, I, 350-351); СМИЗО, II, 25-26; Патканов, *История Монголов*, 10 (=Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 216); Киракос/Ханларян, 180-181, 196; Cahen, *Formation*, 173-175; Почекаев, *Батый*, 178-182.

[23] *Рашид ад-Дин*, II, 118; Храпачевский, *Держава*, 495.

[24] Juvaini/Boyle, 241-244; *Рашид ад-Дин*, II, 114-117; Бартольд, *Сочинения*, I, 550-554; Романив, *Бату-хан*, 86sq

[25] Juvaini/Boyle, 243; *Рашид ад-Дин*, II, 118; Храпачевский, *Держава*, 505; Jackson, *Dissolution*, 207; Allsen, *Princes*, 14; Романив, *Бату-хан*, 91; Почекаев, *Батый*, 223-224.

Након свог устоличења, Гујук је одстранио са високих положаја миљенике своје мајке и показао одлучну намеру да се истргне из њене сенке. Свестан слабости у односу на противника, Бату није оспоравао његову суприматију и исказујући своју покорност, упутио је грузијске, селџучке и руске прваке да оду на поклоњење у Каракорум. Гујука то није умирило и чим је учврстио свој положај, над Царством се надвила претња грађанског рата. Она је посведочена и у вестима западних путника. Плано-Карпини је на повратку из Монголије видео велику војску која је према гласинама требало да се отисне у нови поход против хришћана.[26] Његов пратилац, монах из Бридија, наслућивао је њен истински циљ. Он је забележио постојање велике неслоге између Гујука и Батуа, примећујући да ће западњаци добити вишегодишњи предах, само уколико она потраје.[27] Сукоб је избегнут у последњи час, али то је била заслуга једино Гујукове прерaне смрти 1248. године у пределима Трансоксијане. Велики кан је највероватније преминуо услед природних узрока, али су гласине о тровању и Батуовој умешаности биле присутне.[28] Према сведочанствима више независних, али једнако непоузданих традиција, Гујук је недуго пред смрт пристао да прими хришћанску веру.[29]

На површину су тада поново испливале размирице међу појединим огранцима Џингисида, што је Бату успешно искористио за своје личне интересе. Он је дипломатски маневрисао: испрва је подржао право Гујукове удовице Огул-Гајмиш на регентство, али је затим сам сазвао курилтај на коме је за новог великог кана предложио Тулујевог сина Менгкеа.[30] Иако је према персијском аутору Џузџанију (Minhaj al-Dīn Jūzjānī, око 1193-1265) и њему била понуђена највиша титула, Бату ју је одбио изговарајући се удаљеношћу својих поседа од монголских области у централној Азији, Ирану и Кини.[31]

---

[26] Pian di Carpine, *Storia*, 295-296, 323-324.

[27] *Hystoria Tartarorum*, 21.

[28] СМИЗО, I, 244-245 (=ИКАИ, I, 182); Juvaini/Boyle, 262; *Рашид ад-Дин*, II, 121; Rubruck/Wyngaert, 241; Трепавлов, *Строй*, 78-79; Романив, *Батухан*, 88, 94-95.

[29] Juvaini/Boyle, 259; Bar Hebraeus/Budge, 411; Joinville, 74-75; *Chronica Majora*, V, 87; cf. Pian di Carpine, *Storia*, 326-327; cf. Храпачевский, *Держава*, 496; Jackson, *Mongols*, 100-101.

[30] Juvaini/Boyle, 263, 562-563; *Рашид ад-Дин*, II, 129-130; Кычанов, *Сведения*, 39-40; Почекаев, *Батый*, 232.

[31] Juzjani/Raverty, 1172 (=СМИЗО, II, 15-16, н. 4); cf. Juvaini/Boyle, 559.

Менгке је тако задобио Батуову и подршку других својих сродника, али је за власт тек морао да се избори. То је учинио тек после одржавања још једног курилтаја, као и краћег унутрашњег сукоба у коме је први пут проливена крв чланова владајуће породице. Међу пострадалима били су Огул-Гајмиш и Огедејев несуђени наследник, принц Ширемун.[32] Са Менгкеовом победом 1251. године и положај најзападнијег монголског главара порастао је до неслућених висина. Рубрук је посведочио о узајамном поштовању гласника Менгкеа и Батуа, при чему је својеврсно првенство припадало људима Џучијевог сина. Он је такође записао и речи великог кана који је у преговорима са хришћанским мисионарима истицао да, *као што сунце свугде простире своје зраке, тако се и моја и Батуова власт простире свугде*.[33] Према белешкама јерменског савременика Кирака из Ганџака (Kirakos Ganjaketsi, 1200-1271), Бату је био обдарен насловом „царског оца" (у тексту је дословно наведена грчка титула василеопатор).[34]

Тадашње прилике у Монголском царству углавном се описују као споразумно двовлашће и његова фактичка подела на источни и западни део – под врховном контролом Менгкеа и Батуа. У строгом смислу, Бату није био суверени владар, али је искористио положај „другог у царству" да учврсти своју суприматију у Грузији, Јерменији и Селџучком султанату.[35] У том тренутку он је био на врхунцу моћи. Иако је Батуово војно умеће остало у сенци других принчева и искусног Субедеја, чини се да његове дипломатске и организационе способности нису имале премца међу првим двема генерацијама Џингисида. Лични и државнички квалитети које је поседовао омогућили су му да преброди сва искушења и положи чврсте темеље држави која ће надживети све друге наследнице Монголског царства.

Током последњих година живота Бату је патио од тешке реуме и болова у ногама, што је било хронично обољење међу сродницима његове мајке.[36] Преминуо је крајем 1255. или на самом почетку

---

[32] Juvaini/Boyle, 555sq; *Рашид ад-Дин*, II, 131-132, 136-137; Rubruck/Wyngaert, 241; Vernadsky, *Mongols*, 59-67; Jackson, *Dissolution*, 204-206; Романив, *Бату-хан*, 96-98; Почекаев, *Батый*, 242-249.

[33] "Sicut sol est ubique diffundens radios suos, ita mea potencia et ipsius Baatu diffundit se ubique", Rubruck/Wyngaert, 225.

[34] Киракос/Ханларян, 222; Почекаев, *Батый*, 251.

[35] Бартольд, *Сочинения*, II/1, 65; Cahen, *Formation,* 179-180; Трепавлов, *Строй*, 80-81; Романив, *Бату-хан*, 98; Почекаев, *Батый*, 253-254.

[36] СМИЗО, II, 210; *Рашид ад-Дин*, I, 154, 160; Почекаев, *Батый*, 275.

1256. године, проживевши, према монголским стандардима, „пуни животни век”.[37] По свему судећи, све до краја живота остао је следбеник древне религије, конвенционално назване тенгријанство, која је спајала монотеистичке елементе, односно веру у вечно небо – Тенгрија, култ предака и шаманистичке представе. Био је сахрањен према традиционалном обичају, у подземној гробници, са скупоценим предметима, наложницама и робовима, преко које су прејахали коњи тако да од ње не остане трага.[38]

Наследио га је најстарији син Сартак, који је од раније уживао изузетна овлашћења, због Батуове заузетости на истоку, а можда и услед очеве болести.[39] Својим исповедањем хришћанске вере, по свему судећи у њеном несторијанском виду, он је одударао од већине других монголских првака. Кирак из Ганџака преноси да га је у том духу одгајила његова дојиља, да је био крштен од стране сиријских свештеника и да је редовно пружао подршку јерменској цркви. Његов сународник Вардан Велики (Vardan Areveltsi, око 1200-1271), приписује му у заслугу спасење многих хришћана јерменског и других народа. Григорије Абулфараџ отишао је корак даље, додајући да је Сартак био посвећен за ђакона.[40]

У Сартака је велике наде полагао и Виљем де Рубрук. Оне су биле надахнуте претходним сусретом латинског племића Балдуина од Еноа са монголским принцем (стр. 75), као и лепим речима које је православни епископ у Солдаји изрекао фламанском путнику о Батуовом сину. Међутим, Рубрук је доживео горко разочарење када се испоставило да Сартаку није било толико стало до Библије или псалтира, колико до вредних поклона и указивања поштовања према његовој власти. Разлике у верским погледима Монгола и западњака биле су исувише дубоке и један принчев човек је Рубруку на њих сликовито указао: *немојте говорити да је наш господар хришћанин. Он није хришћанин, већ Монгол*.[41]

---

[37] *Рашид ад-Дин*, II, 71; Juzjani/Raverty, 1172 (=СМИЗО, II, 16); Патканов, *История Монголов*, I, 11; Киракос/Ханларян, 226.

[38] Бартольд, *Сочинения*, V, 499; Почекаев, *Батый*, 253-255; Измайлов, *Принятие*, 99.

[39] Spuler, *Goldene Horde*, 29; Почекаев, *Батый*, 275.

[40] Патканов, *История монголов*, 10 (=Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217); *Армянские источники*, 27, 90; Киракос/Ханларян, 219; Bar Hebraeus/Budge, 398; cf. Juzjani/Raverty, 1291; Juvaini/Boyle, 268 (=СМИЗО, II, 18, 22).

[41] „Nolite dicere quod dominus noster sit christianus. Non est enim christianus sed Moal”, Rubruc/Wyngaert, 205.

Недуго затим, Сартак је привукао велику пажњу и црквених кругова у Риму. У Италију је 1254. године допутовао Јерменин Јован, његов наводни изасланик и лични исповедник. Није до краја познато да ли је он био само авантуриста или аутентични монголски представник. Ипак, Инођентије IV га је примио са дужним почастима и упутио је његовом господару подуже писмо у коме му је честитао на примању хришћанске вере.[42] Упркос томе што у свом деловању није одступао од уобичајеног начела трпељивости према свим религијама, Сартакове личне верске склоности пружиле су снажан подстрек надама да ће Монголи у једном тренутку постати део хришћанске васељене.

Вести о очевој смрти младог принца су затекле у Каракоруму, где је био гост великог кана. Менгке му је формално потврдио наследство над очевином. Отпустио га је са огромним богатством, „достојним некаквог великог краља", дао му звање другог човека у Царству и увећао је његову моћ чак и у односу на ону коју је имао његов отац.[43] Тиме је јавно прокламован континуитет претходно успостављеног дихотомног устројства империје, али Сартаку није било суђено да ужива у свом новом положају. Надживео је свог оца нешто више од годину дана.[44] Кирак из Ганџака је приметио да је након вести о његовој смрти међу свим хришћанима завладала туга коју су једнако делили велики кан Менгке и његов брат Хулегу. Вардан је био под још јачим емотивним утиском: *његова смрт је веома ражалостила хришћане, јер он је био савршени хришћанин и спасилац, како многих људи из његовог народа који су примили хришћанску веру, тако и других*. Сумњало се, вероватно с правом, да га је отровао његов стриц Берке.[45]

Сартаков прерани одлазак са историјске позорнице означио је почетак прве дубоке кризе у земљама Џучијевих потомака. Његов наследник био је малолетни Улакчи, можда син, а можда

---

[42] Nicolaus de Curbio, *Vita Inocentii IV*, Rerum Italicarum Scriptores, III, ed. L.A. Muratori, Milan 1723, 592-593; *Annales Ecclesiastici*, XXI, 453-454; P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté, chapitre II*, Revue de l'Orient Chrétien 28 (1931-1932) 78-79; Bezzola, *Mongolen*, 169.

[43] Juvaini/Boyle, 268; Патканов, *История Монголов*, 11 (=Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217); Киракос/Ханларян, 226.

[44] Патканов, *История Монголов*, 11 (=Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217); *Армянские источники*, 35; cf. СМИЗО, I, 150, 378 (=ИКАИ, I, 122, 269).

[45] Патканов, *История Монголов*, 11 (=Thompson, *Vardan Arewelc'i*, 217); *Армянские источники*, 105; Киракос/Ханларян, 226; cf. Juzjani/Raverty, 1291-1292 (=СМИЗО, II, 19).

и брат преминулог главара.[46] И њему је власт потврдио Менгке, одредивши за регента Батуову главну супругу Боракчин из племена Алчи-Татара.[47] Међутим, и Улакчи је убрзо преминуо, свакако пре краја 1258. године.[48] Боракчин се у међувремену преудала за Батуовог сина Тудана (брак је био у складу са монголским обичајима, пошто њих двоје нису били у крвном сродству) и настојала је да обезбеди престо за њиховог тек рођеног сина Туда(н)-Менгкеа. У жељи да задржи власт, она је потражила помоћ од Хулегуа који се са одабраном војском отиснуо на покоравање Персије. Пошто су се прошириле вести о њеној намери да се и лично придружи свом савезнику, она је убијена.[49] Од Сартаковог потомства је до тог тренутка у животу вероватно остала само једна ћерка која се 1257. године удала за бјелоозерског кнеза Гљеба Васиљковича и у крштењу добила име Теодора.[50]

Кроз кратак опис Боракчинине трагичне судбине, извори поједностављено приказују борбу око власти и прескачу правог кривца њене погибије. Био је то Берке који је крајем 1258. или почетком наредне године изашао као победник из овог крвавог сукоба.[51] Његов успон такође је отпочео током Батуове владавине.

---

[46] Џувејни, Васаф и персијски историчар Хамдалах Казвини (1281-1349) сматрају Улакчија Сартаковим сином, Juvaini/Boyle, 268; СМИЗО, II, 22, 86, 91. Рашид ад-Дин тврди да Сартак није имао синова и тврди да је Улакчи био његов брат, *Рашид ад-Дин*, II, 72; СМИЗО, II, 48-49, 210. У персијском генеалошком тексту *Му'из ал-Ансаб,* састављеном током прве половине XV века, помињу се два Сартакова сина о којима ништа ближе није познато, ИКПИ,III, 40.

[47] Juvaini/Boyle, 268; СМИЗО, II, 91; Мыськов, *История*, 65. Боракчин спада међу ретке монголске принцезе које су и руски летописци забележили по имену, ПСРЛ, II, col. 807. Поред ње, још једна припадница рода Алчи-Татара, по имену Туре Кутлуг, постала је супруга кана Туда-Менгкеа, *Рашид ад-Дин*, I/1, 111; Р.Ю. Почекаев, *Сановные династии Золотой Орды*, Татарские мурзы и дворяне: история и современность: сборник статей, I, edd. Ф.Г. Тарханова et al., Казань 2010, 91-93.

[48] Мыськов, *История*, 66-67. У руским летописима забележени су одласци кнежева на поклоњење Улакчију *sub anno* 6765. и 6766. (1256/7. и 1257/8), ПСРЛ, I, col. 474; ПСРЛ, X, 141; *Троицкая летопись*, 325.

[49] СМИЗО, I, 150-151, 378-379 (=ИКАИ, I, 122, 269); cf. *Утемиш-хаджи*, 97; Spuler, *Goldene Horde*, 33-34; Мыськов, *История*, 63; Почекаев, *Цари Ордынские*, 253-254.

[50] ПСРЛ, I, col. 474; ПСРЛ, X, 141; *Троицкая летопись*, 325, 332, 341-342. Руски летописци говоре о Гљебовој жени као о *ординској принцези*, без спомена њеног оца. Због тога постоји резерва према устаљеном становишту да је она била ћерка Сартака, cf. Vernadsky, *Mongols*, 169.

[51] Насонов, *Монголы*, 50, н. 1; Мыськов, *История*, 67-68.

Према Џузџанијевим речима, старији брат се према млађем односио са особитим уважавањем, дарујући му привилегије, поседе и људе. Рубрук га је описао као следбеника сараценског учења и човека који није дозвољавао да се у његовом логору једе свињетина. Оријентални извори тврде да је Берке од младости одржавао везе са имамима у Бухари и Хоџенду, као и са последњим абасидским калифом у Багдаду. Познија традиција је његово преобраћење приписивала судбоносном сусрету са двојицом муслиманских трговаца у Сарају.[52] Остављајући по страни историјске и легендарне моменте у казивањима везаним за Беркеово примање ислама, извесно је да је оно било превасходно лични чин.[53] Ипак, последице су биле далекосежне, пошто је током његове владавине ширење Мухамедове вере међу џучидском елитом узело маха. Један од раних конвертита, привучен Беркеовим примером, био је и његов сродник Ногај.

Борба између клике коју су оличавали Сартак и Боракчин са једне, односно Берке са друге стране, ипак није била условљена религијском подвојеношћу њених протагониста, нити је то био конфликт две различите идеологије. Једноставно, реч је о сукобу око врховне власти, подстакнутом недовољно јасним принципима наслеђивања унутар Џингисидског царства.[54] Међутим, баш као што је Беркеова владавина означила почетак исламизације татарске елите, она је уједно најавила и нову еру у историји Златне хорде, током које су западне земље Монголског царства први пут отворено прекинуле везе са Каракорумом.

БУГАРСКА У ТАТАРСКОЈ СФЕРИ

За непуне две деценије, које су протекле између завршетка великог западног похода и Беркеовог доласка на власт, дошло је до учвршћивања татарског утицаја у западном делу црноморских

---

[52] Rubruc/Wyngaert, 209-210; СМИЗО, I, 151, 379, 506-507. (=ИКАИ, I, 122-123, 269-270, 352-353); Juzjani/Raverty, 1283-1290 (=СМИЗО, II, 17-19) СМИЗО, II, 205; *Абуль-Гази*, 151-152.

[53] J. Richard, *La conversion de Berke et les débuts de l'Islamisation de la Horde d'Or,* Revue des Études Islamiques 35 (1967) 173-184; I. Vásáry, *"History and legend" in Berke Khan's Conversion to Islam*, Aspects of Altaic Civilisation, III, ed. D. Sinor, Bloomington IA 1990, 230-252; Golden, *Introduction*, 290; Измайлов, *Принятие*, 100-101.

[54] Сафаргалиев, *Распад*, 46-47.

степа и на доњем Дунаву. О самом овом процесу који је обележио средину XIII века може се више наслућивати него поуздано закључивати. Главну препреку за истраживаче представља то што су казивања извора, без обзира да ли је реч о оријенталним или западним ауторима, замагљена традицијом Батуове и Субедејеве војне експедиције.

Мамелучки писац ал-Ајни, као и двојица учених Фирентинаца, доминикански мисионар Риколдо ди Монте Кроче (Ricoldus de Monte Crucis, око 1243-1320) и Ђовани Вилани, бележе да су још током западног похода Монголи покорили Влахе и Влашку.[55] Међутим, увид у скромни материјал хронолошки ближи догађајима показује да учвршћење њихове власти на ободу степског појаса није било краткотрајан процес. У том погледу су нарочито индикативна сведочанства учесника Плано-Карпинијеве мисије. Будући архиепископ у Бару и монах из Бридија детаљно набрајају народе покорене од Монгола. У њиховим списковима помињу се Алани, Руси, Кумани, Черкези и други на простору источне Европе, али Власи или Бугари одсуствују.[56] Додуше, Плано-Карпини је 1247. године, приликом свог повратка, срео извесног војводу по имену Olaha, убројаног међу руске прваке, који је одлазио од Татара са својом пратњом.[57] Име наликује на угарски назив за Влахе (Oláh), те вероватно није лично име, већ осликава неког влашког представника источно од Карпата. Његово убрајање међу Русе је несумњива ауторова погрешка, али се она може објаснити припадношћу Влаха православном свету.[58]

Две године раније, путујући кроз данашњу западну Украјину, Плано-Карпини и његови пратиоци били су принуђени да се чувају напада, али не Татара, већ Литванаца. Како писци сведоче,

---

55 СМИЗО, I, 503 (=ИКАИ, I, 350); *Croniche di Villani*, 71; E. Panella, *Ricerche su Riccoldo da Monte di Croce*, Archivum Fratrum Praedicatorum 58 (1988) 70; V. Spinei, *Les Roumains et la grande invasion Mongole dans les oeuvres chroniqueurs florentins de la première moitié du XIVe siècle*, Studia Asiatica 1-2 (2001) 22-23.

56 Pian di Carpine, *Storia*, 289-291; *Hystoria Tartarorum*, 22-23.

57 Pian di Carpine, *Storia*, 331-332.

58 Spinei, *Moldavia*, 131; Ghiaţa, *Formations*, 39. У прилог оваквом објашњењу може се истаћи податак из писма папе Григорија IX, од 14. новембра 1234. године, упућеног угарском краљу. У овом документу се спомињу Власи (Walathi) на подручју Куманске епископије који се не покоравају римокатоличком прелату, већ примају свете тајне *од лажних епископа грчког обреда* (pseudoepiscopis Grecorum ritum), Theiner, VMHH, 131, no. 225 (=DRH D, 20).

будући да је велики број Руса био побијен или заробљен од стране Татара, Литванци су неометано пљачкали њихове покрајине.[59] Прва насеобина под непосредном татарском контролом до које су папски изасланици стигли било је место Canove (Канив) на обалама Дњепра. Одатле су почињали поседи заповедника по имену Corenza (у руским летописима посведоченог под именом Куремса, док га арапски аутори називају Курмиши).[60] Према речима Бенедикта Пољског, путници су први сусрет са татарским одредима имали тек шестог дана пошто су напустили Кијев.[61]

Извештаји учесника Плано-Карпинијеве мисије показују да у време њиховог пута на исток Татари нису скитали западно од Дњепра. Стога је извесно да њиховог сталног присуства тада није могло бити ни у међуречју Дњестра и Прута, или на простору дунавске делте. Међутим, непостојање татарских насеобина не значи да џучидско вођство није показало интерес за укључење наведених рубних подручја у њихову политичку сферу.

Напротив, непосредно после западног похода предузете су мере ради учвршћења њихове власти на западној граници Дашт-и Кипчака. Прва мета биле су руске кнежевине Галиција и Волинија преко којих је монголска олуја већ прешла. Како тврди руски летописац, до галичког кнеза Данила Романовича су 1243. године дошле гласине које му је донео његов човек, Куманин Актај, да се Бату вратио из „угарске земље" и тражи његово потчињење. Кнез се оглушио, што је довело до напада и пустошења његових области све до града Влодаве у данашњој источној Пољској. Ипак, овај татарски упад није произвео трајније последице. Упркос претњи, Данило је успео да окупи своје савезнике Кумане и да уз њихову подршку тешко порази свог супарника Ростислава, сина черниговског кнеза Михаила и његове одреде Руса, Угара и Пољака у бици код Јарослављa 17. августа 1245. године.[62] Очигледно је да су Кумани на које је галички кнез рачунао још увек успевали да сачувају своју самосталност од монголских освајача.

---

[59] Pian di Carpine, *Storia*, 304; Baronas, *Encounter*, 5-6.

[60] Pian di Carpine, *Storia*, 305; cf. ПСРЛ, II, col. 829, 840-842; СМИЗО, I, 111, 112 (=ИКАИ, I, 100, 101); Cleaves, *Mongolian Names*, 433-435.

[61] Benedictus/Wyngaert, 135; П.Ф. Параска*, Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства*, Юго-Восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, 181-182; Егоров, *География*, 32-33.

[62] ПСРЛ, II, col. 794, 800-805; Харди, *Наследници*, 167-170; Головко, *Держава*, 6-7; Войтович, *Данило*, 78-79; Dąbrowski, *Król Rusi*, 240sq

Данило је исте године примио нови захтев да се потчини власти Џучида, који му је стигао од заповедника по имену Могучеј (по свој прилици, истог човека помиње и Плано-Карпини, под именом Moucі, тврдећи за њега да је стајао по хијерархији изнад Курмишија и имао поседе на истоку од Дњепра). Увидевши да му је маневарски простор сужен, Данило се одлучио да оде до Батуа који га је дочекао са почастима. Кнез је пристао на плаћање данка, али је за разлику од првака северне Русије, Александра Невског и његовог брата Андреја, био ослобођен обавезе одласка у Каракорум.[63] Можда је овај уступак начињен зато што он није био сматран подаником, већ савезником. Из монголске перспективе разлика између ова два статуса била је готово неприметна, али је својеврсна попустљивост Батуове дипломатије вероватно била везана за то што су се Данилови поседи налазили даље од средишта његове власти. Исказивање покорности се показало као промишљен корак који је допринео јачању кнежевог положаја према западним суседима. Када је нешто касније Данило притекао у помоћ краљу Бели IV у сукобу против аустријског војводе, летописац примећује да су се западњаци дивили татарском оружју и опреми које су његови људи имали.[64] Ипак, нису сви западноруски прваци срећно прошли у односима са Татарима. Черниговски кнез Михаило био је такође 1246. године позван на Батуов двор, али пошто је одбио да по монголском обичају прође између две ватре и поклони се идолу Џингис-кана, одсечена му је глава.[65]

Данило је поново рачунао на куманску подршку 1253. године када му је његов таст, куманскu главар Тегак, притекао у помоћ у борби против Литванаца.[66] С обзиром да је имао своје људе, нема сумње да је Тегак поседовао и територију којом је владао. На основу тога се може закључити да, иако је куманском друштву нанела тежак ударац, монголска инвазија га није у потпуности разорила до тог тренутка.[67] Драгоцено сведочанство о последњим деценијама самосталне куманске културе пре њеног утапања у татарски

[63] ПСРЛ, II, col. 805-806; Pian di Carpine, *Storia*, 309; Zdan, *Dependence*, 513-515; Почекаев, *Батый*, 202; Войтович, *Данило*, 86-89; Dąbrowski, *Król Rusi*, 262-267.

[64] ПСРЛ, II, col. 814.

[65] *Hystoria Tartarorum*, 26; ПСРЛ, III, 298-303; Рудаков, *Монголо-татары*, 102-111; Ruotsala, *Europeans*, 86.

[66] ПСРЛ, II, col. 819.

[67] Павлов, *Византия*, 46; Павлов, *Татарите*, 123.

свет представља Чингуљски курган, откривен 1981. године недалеко од села Заможње у Запорошкој области. Он садржи богате гробне налазе и скелет одраслог мушкарца, куманског угледника из друге трећине XIII века. Да ли се ради о поглавару непознатом из извора, или Тегаку, како наслућују украјински археолози који су ове налазе објавили, тешко је поуздано рећи.[68] Са много већом извесношћу може се закључити да постојање Тегаковог племенског савеза није надживело походе монголског заповедника Бурундаја крајем педесетих година XIII века. Ипак, чак три деценије касније у угарским изворима среће се извесни „војвода Куманије Олдамир" (стр. 152). Трагови локалне куманске организације на ободима Карпата очигледно су наджевели походе раних Џучида и сачували своју самобитност све до Ногајевог доба.

Попут Галичке кнежевине, Тегакова „држава" такође је морала припадати татарској сфери утицаја, а исту судбину делиле су и друге политичке јединице у црноморском приобаљу. О томе су остале убедљиве назнаке у већ спомињаном писму краља Беле IV папи из 1247. године. Угарски владар је том приликом истакао како су, за разлику од њега, *сви други народи који су искусили татарску снагу пристали да им плаћају данак, нарочито области које се на истоку граниче са нашом краљевином, односно Русија, Куманија, Бродњики и Бугарска.*[69]

Краљево писмо потврђује постојање Куманије и земаља Бродњика у Придњестровљу као аутономних територија потчињених Татарима и уједно пружа најранији спомен успостављања њихове врховне власти над бугарском државом. Према устаљеном мишљењу, власти у Трнову су се 1242. године потчиниле Монголима да би спасиле земљу и избегле разарања.[70] Међутим, судећи по

---

[68] В.В. Отрощенко – Ю.Я. Рассамакін, *Половецький комплекс Чингульського кургану*, Археологія 53 (1986) 14-36; П. Павлов, *Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от северното Черноморие (XIII-XIV в.)*, Българите в северното Причерноморие, V, Велико Търново 1996, 189-193.

[69] Rumores enim de Tharthariis de die in diem nobis adveniunt quod non solum contra nos, cui indignati sunt quamplurimum, eo quod post tantam lesionem eis subesse renuimus, cum omnes alie naciones, contra quas experti sunt vires suas, tributarias se eisdem constituerunt, et specialiter regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria, Theiner, VMHH, 231, no. 440; Голубовский, *Печенеги,* 195sq; Popa-Lisseanu, *Brodnici*, 52; Бубенок, *Ясы и бродники*, 134-135.

[70] Ников, *Татаробълг. отношения*, 3-4; Златарски, *История*, 425; Мутафчиев, *История*, 98; Sinor, *Mongols*, 28; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70.

тешким последицама монголских пустошења које откривају археолошки налази и траговима локалног отпора забележеним у писаним изворима, ово становиште не чини се утемељено. Поред тога, мало је вероватно да би се бугарска држава одлучила на такав корак пре него што се Бату устоличио на обалама Волге, отпочела изградња система власти Златне хорде и Џучиди предузели прве мере у циљу учвршћења своје супрематије на ободу степског појаса. На основу речи из писма Беле IV бугарски историчар Пламен Павлов је недавно изнео другачије гледиште: царство у Трнову је око 1247. године било подвргнуто новом татарском нападу који је довео до признавања њихове врховне власти.[71]

Хипотеза је примамљива, али треба истаћи и потешкоће које се јављају при оваквој интерпретацији. Наиме, није изгледно да су бугарске земље у то време биле изложене нападу већег замаха, не само зато што о томе нема других трагова у изворима, већ и с обзиром на унутармонголске размирице и очекивани Гујуков поход против Батуа. Понуђена хронологија ипак има утемељење. Извештаји Плано-Карпинијеве мисије и вести о односима галичког кнеза са Татарима показују да је управо између 1245. и 1247. године дошло до крупних промена у региону, то јест учвршћења монголске власти на простору између Дњепра и доњег Дунава и укључења земаља од Галиције на северу до Бугарске на југу у њихову сферу утицаја.

Ова експанзија није била последица само војних дејстава, већ превасходно снажног политичког и дипломатског притиска. Вероватно није без значаја то што је до ширења татарске власти дошло у време када се одиграла смена на престолу у Трнову, а држава Асена била изложена нападу Никејског царства (стр. 90). Бугарско признање татарске врховне власти очигледно је била заслуга низа чинилаца: последица Кадановиһ дејстава, џучидских тежњи да заокруже своју сферу утицаја на западним границама Дашт-и Кипчака, као и других тешкоћа са којима се царство у Трнову тада суочавало.

Значај татарског чиниоца у југоисточној Европи средином XIII века илуструје и покушај Латинског царства у Константинопољу да успостави тешње везе са Цингисидима и обезбеди њихову подршку у борби против Никеје. На чело ове дипломатске мисије стао је франачки великаш Балдуин од Еноа, супруг куманске

[71] Павлов – Владимиров, *Орда*, 89.

принцезе, ћерке њиховог главара Саронија. Он је између 1249. и 1252. године посетио Сартака, а потом предузео путовање у Монголију. Балдуин од Еноа нажалост није оставио белешке о свом подухвату. Он је остао запамћен једино захваљујући двема узгредним напоменама, присутним у делу Виљема де Рубрука, који је из Константинопоља кренуо стопама франачког племића на двор кана Менгкеа неколико година касније. [72]

Постоје наговештаји који указују на то да је мисија Балдуина од Еноа постигла успех, као и да је довела до успостављања дипломатских односа између Латинског царства и Џучида. О томе најпре сведоче препоруке цара Балдуина II које је Рубрук носио са собом приликом пута у црноморске степе. Оне су Фламанцу обезбедиле слободан пролазак кроз територије северно од Крима које су припадале татарском заповеднику Скататају.[73] Други показатељ њеног повољног исхода осликан је у отварању трговачког пута из Константинопоља у џучидске земље. Њега су користили венецијански трговци Матео и Николо Поло који су током 1260-1262. године посетили Беркеове резиденције на Волги – Булгар, Сарај и Увек.[74] Успостављање блиских веза са Татарима сведочи о виталности дипломатије Латинског царства у последњим годинама франачке власти на Босфору. Ова епизода није поправила његов међународни положај, нити је могла да спречи пад Константинопоља у руке Никеје 1261. године. Међутим, подухват Балдуина од Еноа постао је и поред тога важан преседан за сличан стратешки потез две деценије касније, када је византијски цар Михаило VIII Палеолог одлучио да склопи савез са Ногајем.

Осим што садржи вести о путовању свог претходника, Рубруков извештај је значајан и зато што у пуној мери показује опсег татарске сфере утицаја у региону. Према његовим речима, *од ушћа Танаиса* [Дон] *на запад, до Дунава, све је њихово* [монголско], *штавише и преко Дунава ка Константинопољу: Влашка која је Асенова земља и Мала Бугарска, све до Склавоније* [Србије], *сви они им плаћају данак и осим установљеног данка до недавно су*

---

[72] Rubruc/Wyngaert, 201, 268; Ch. Verlinden, *Boudewijn van Henegouwen: een onbekende reiziger door Azië,* Tijdschrift voor Geschiedenis 65 (1952) 122-129; J. Richard, *À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols*, Journal des Savants 1 (1992) 115-121; А. Узелац, *Балдуин од Еноа и „номадска дипломатија" Латинског царства*, ИЧ 61 (2012) 45-65.

[73] Rubruc/Wyngaert, 188, 190-191.

[74] Marco Polo, *Description*, 74-75.

сакупљали од сваке куће једну секиру и сво гвожђе које би набавили у полугама.[75]

Рубрук у свом делу даје још неколико назнака везаних за положај Бугарског царства. Указујући на тадашње бугарско-никејско непријатељство он је истакао да је *Ватачев син* [Теодор II Ласкарис] *телесно слаб и ратује са Асеновим сином* [Михаило II Асен] *који је још увек дечак и исцрпљен службом Тартарима.*[76] Други важан податак везан је за Сартака који се, према Рубруковим речима, *налази на путу хришћана: Рутена, Влаха, Бугара из Мале Бугарске, Солдајаца, Черкеза и Алана који сви пролазе преко његове земље када иду на двор његовог оца носећи му дарове.*[77]

Бугарски представници очигледно су посећивали не само Батуа, већ и његовог сина, носећи трибут као знак признавања татарске врховне власти. Уз Рубруков извештај, истакнуто место које је Сартак имао у односима Џучида и околних народа поткрепљују и други извори. Почевши од 1249. године, руски летописци редовно спомињу одлазак кнежева на поклоњење Батуовом сину.[78] Према њиховим казивањима, Сартак се током 1251/52. године умешао и у унутрашње руске прилике. Он је даровао великокнежевски престо свом савезнику Александру Невском и послао је војску на челу са заповедником Неврујем да сузбије његовог брата Андреја.[79] Судећи по томе што је остао запамћен у лепом светлу у

---

[75] Ab orificio Tanais versus occidentem usque ad Danubium totum est eorum, etiam ultra Danubium versus Constantinopolim, Blakia que est terra Assani et minor Bulgaria usque in Sclavoniam omnes solvunt eis tributum; et etiam ultra tributum condictum sumpserunt annis nuper transactis de qualibet domo securim unam et totum ferrum quod invenerunt in massa, Rubruc/Wyngaert, 167-168. Ова обавештења у краткој форми понавља фрањевац Роџер Бејкон, чијом заслугом је Рубруков извештај сачуван, Roger Bacon, *Opus Maius*, ed. J.H. Bridges, I, Oxford 1900, 370; В. Гюзелев, *България и българите в Opus Majus на Р. Бейкън*, Българско средновековие: общество, власт, история – Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова, София 2013, 66-73.

[76] Filius Vastacii debilis est et bellum habet cum filio Assani, qui similiter est garcio et attritus servitute Tartarorum, Rubruc/Wyngaert, 331.

[77] De Sartach autem utrum credat in Christum vel non, nescio. Hoc scio quod christianus non vult dici, immo magis videtur michi deridere christianos. Ipse enim est in itinere christianorum, scilicet Rutenorum, Blacorum, Bulgarorum minoris Bulgariae, Soldainorum, Kerkisorum, Alanorum, qui omnes transeunt per eum quando vadunt ad curiam patris sui, deferrentes ei munera, unde magis amplectitur eos, Rubruc/Wyngaert, 209. Према Рубруку, Сартакова боравишта су лежала иза Дона, на три дана пута до Волге, Rubruc/Wyngaert, 200.

[78] ПСРЛ, XVIII, 69; *Троицкая летопись*, 322; cf. ПСРЛ, I, col. 471.

[79] ПСРЛ, X, 138-139; cf. ПСРЛ, I, col. 473; Vernadsky, *Mongols*, 148; В.Л. Егоров, *Александр Невский и Чингисиды,* Отечественная история 2 (1997) 48-58.

грузијској, јерменској, па чак и у руској традицији, Сартаков однос према хришћанским земљама вероватно је био благонаклонији него што је то било у случају његовог оца.

Тиме би се можда могло објаснити укидање ванредног намета у металима и оружју који је у Бугарској био сакупљан „до недавно", односно у време које је непосредно претходило Рубруковом путовању. Није познато да ли је убирање овог данка уследило као последица неких ванредних околности (можда Батуових припрема за борбу против Гујука?). Слична реквизиција била је 1255. године једнократно спроведена у Јерменији, у циљу обезбеђења потрепштина за Хулегуову војску. Поред пшенице, вина и пиринча, тада је од сваке одрасле мушке главе тражена и по једна стрела и потковица.[80] Ови изузетни намети су у царству Џингисида називани *кубчур* (qübčür), а њихово сакупљање је посведочено и на Далеком истоку.[81]

ЏУЧИДИ, МАМЕЛУЦИ И ВИЗАНТИЈА

Сукоби међу Џучидима након Батуове смрти уздрмали су татарски утицај у западноруским земљама и омогућили галичком кнезу Данилу да заузме нови политички курс. Још 1253. године, он је у Дрохичину крунисан за краља Русије круном коју је добио из Рима. У међувремену, он се приближио Угарској и измирио са Литванцима, оженивши свог сина ћерком њиховог моћног кнеза Миндаугаса. На руско-татарској граници то је неизбежно довело до сукоба. У њима је Данило испочетка имао успеха, одбијајући Курмишијеве нападе.

Преузевши власт, Берке је одлучио да поново успостави контролу над овим подручјем. Он је недовољно енергичног Курмишија заменио окретнијим заповедником Бурундајем коме је ставио на располагање више људства. Нови татарски предводник је не само принудио руске прваке на покорност, већ их је натерао да му се прикључе у даљим војним подухватима. Током 1258 и 1259. године Бурундајеви Татари тешко су опустошили Литванију.

---

[80] Киракос/Ханларян, 227.

[81] H. Schurmann, *Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century*, HJAS 19 (1956) 312-330; Khazanov, *Nomads*, 239-240; Morgan, *Mongols*, 100-103; EI², V, 299-300.

На удару се потом нашла источна Пољска, где је под татарским налетом пострадао већи број градова, међу којима Лублин, Краков и Сандомјеж.[82] Као последица похода, литванске земље доспеле су за кратко време у зависни однос према Џучидима.[83]

Ове активности пратила је снажна дипломатска офанзива, усмерена према Угарској и другим западним државама. Берке је 1262. године отишао толико далеко да је испратио једно посланство у Париз, са циљем да у форми ултиматума тражи потчињење од француског краља.[84] Тешко је поуздано закључити да ли је то била најава новог великог похода на Европу, или је ова иницијатива представљала само демонстрацију силе. Ипак, уколико је прва замисао постојала, она се убрзо распршила, као последица нових размирица које су захватиле Монголско царство.

Средином педесетих година XIII века, предвођени Менгкеовим братом Хулегуом, Монголи су предузели велику војну експедицију са циљем покоравања Персије и околних земаља. Они су 1256. године уништили исмаелитску секту хашишина, односно „асасина” и заузели њихово до тада неосвојиво упориште Аламут. Две године касније пред њиховим налетом пао је Багдад, док је последњи абасидски калиф био убијен од стране освајача. Хулегуова војна била је општемонголски подухват у коме су учествовали представници свих огранака Џингисида. Бату је као подршку послао петину целокупног џучидског људства, на челу са три своја сродника: Мингкадаровим сином Тутаром, Шибановим сином Балаканом и Ординим сином Кулијем. Пријем џучидских принчева је у почетку био срдачан, а њихова помоћ дочекана са дужним поштовањем, али складни односи нису дуго потрајали. Недуго након што је Берке преузео власт, Балакан је оптужен за заверу против врховног заповедника и јавно погубљен. Ова казна извршена је сагласно монголским обичајима и уз Беркеово одобрење, што указује на то да оптужбе нису биле неосноване. Међутим, убрзо

[82] Zdan, *Dependence*, 515-517; Krakowski, *Polska*, 171-201; Харди, *Наследници*, 175sq; Головко, *Держава*, 10-14; Baronas, *Encounter*, 7-13; Войтович, *Данило*, 89-91; Urbanski, *Tartarorum gens*, 239-251; Dąbrowski, *Król Rusi*, 406-428.

[83] Jackson, *Mongols*, 202; Baronas, *Encounter*, 13-15.

[84] *Chronica minor auctore Minorita Erphordiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXIV, Hannover 1879, 202; J. Richard, *Une ambassade mongole à Paris en 1262*, Journal des Savants (1979) 295-303; Jackson, *Mongols*, 123-124; Исте године, Луј IX је примио и много пријатељскије писмо од Хулегуа, али ова два монголска посланства нису била ни у каквој међусобној вези, Schmieder, *Europa*, 90-91.

затим пострадали су под сумњивим околностима Тутар и Кули. Заједно са помоћним јерменским и грузијским јединицама, Хулегуови одреди су поклали већину њиховог људства, тако да су, према јерменском историчару Григору из Акнера (око 1250-1300), *и планине и равнице смрделе од лешева побијених Татара*. Само мањи део џучидских одреда се спасао из ове кланице, тако што је успео да се врати на север, или да пребегне у Египат.[85]

Непријатељство Беркеа и Хулегуа било је присутно вероватно још од тренутка када је Боракчин покушала да се ослони на поглавара персијских Монгола ради опстанка на власти. Ипак, њихова лична нетрпељивост само је прикривала низ супротстављених стратешких, политичких и економских интереса две групе Џингисида. Извори помињу наводну згроженост доброг муслимана Беркеа према масакру житеља Багдада и окрутној калифовој смрти, као и Хулегуово запоседање сточарских области западно од реке Аму-Дарја које су формално припадале Џучидима. Била је то ескалација територијалног спора насталог око недовољно прецизно омеђених граница појединих монголских удела. Коначно, после Менгкеове смрти 1259. године и страдања џучидских принчева које се одиграло отприлике у исто време, отворени сукоб на западу Монголског царства више се није могао избећи.[86]

Након што су Менгкеова браћа Кублај и Арик-Бука започели борбу око престола, било је за очекивати да се Хулегу и Берке у овом конфликту нађу на супротстављеним странама. Први је после краћег оклевања стао уз Кублаја, док је други спремно пружио подршку његовом противнику.[87] Као израз своје оријентације, Берке је ковао новац са именом Арик-Буке и последњег абасидског калифа.[88] На истоку је ратна срећа и коначна победа после четири године припала Кублају, али је рат на западу потрајао дуже. Он је попримио знатно шире размере након што је Берке

---

[85] СМИЗО I, 100-101, 187-188, 432 (=ИКАИ, I, 90-91, 146, 303-304); СМИЗО, II, 99; *Рашид ад-Дин*, II, 81-82; III, 42, 54, 59; Патканов, *История Магакии*, 30-32 (=Blake–Frye, *History*, 337-341); Киракос/Ханларян, 227, 236.

[86] СМИЗО, I, 73 (=ИКАИ, I, 83); СМИЗО, II, 81; *Рашид ад-Дин*, III, 59; Закиров, *Отношения*, 9-14; Jackson, *Dissolution*, 208sq; Allsen, *Princes*, 17-18; Камалов, *Отношения*, 35-44; Ciocîltan, *Mongols*, 61-68.

[87] СМИЗО, I, 188 (=ИКАИ, I, 146); Киракос/Ханларян, 236; Spuler, *Goldene Horde*, 41.

[88] Сафаргалиев, *Распад*, 48-49; B. Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV Century)*, Ulanbaatar 2005, 194-195.

нашао поузданог савезника у последњој непокореној исламској сили на Леванту – Египту.

Земљом фараона и пирамида тада су владали мамелучки робови-војници, претежно куманског порекла. Они су средином XIII века збацили Саладинове наследнике и преузели власт у Каиру. Њихов вођа Кутуз, који је стекао славу наневши тежак пораз крсташима француског краља Луја IX код Дамијете у делти Нила, био је одлучан да се обрачуна са монголском претњом. Хулегуови гласници који су од султана затражили безусловно потчињење били су погубљени, а одговор на ову нечувену увреду је изостао, пошто се Хулегу отиснуо са војском у централну Азију да би притекао у помоћ Кублају. У Сирији је оставио само мањи одред, под заповедништвом несторијанског хришћанина Кит-Буке. Мамелуци су искористили прилику и 1260. године поразили су Монголе код Ајн Џалута („Голијатов извор") у Галилеји. Кит-Бука је погинуо, а преживели су били истерани из Сирије. Ова битка не само да је спасла Египат, већ је глобално гледано представљала освету Кумана, који су чинили језгро мамелучке војске, над Монголима.[89]

Победник код Ајн Џалута није дуго уживао у плодовима успеха. Непосредно после битке збацио га је његов саборац Бајбарс ал-Бундукдари – онај исти кумански бегунац који је уочи монголске провале заробљен у Бугарској и продат у робље. Он је сазнао за Беркеову привржeност исламској вери од татарских пребега који су потражили прибежиште у Египту. То га је навело да џучидском главару пошаље писмо преко једног поверљивог аланског трговца, у коме га је подстрекивао на свети рат против Хулегуа. Султан је у писму навео да је поглавар персијских Монгола преко своје жене прихватио хришћанство, као и да је устоличио *католикоса* (несторијанског патријарха) у калифовом дому.[90] Наклоност Хулегуа, будисте по вероисповести и његове главне супруге, несторијанке Докуз-катун, према мањинским хришћанским заједницама представљала је само повод, али за Беркеа више него добродошао да понуду озбиљно размотри.[91]

---

[89] J. Masson Smith, *Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?*, HJAS 44 (1984) 307-345; Amitai-Preiss, *Mongols*, 26-48; Halperin, *Kipchak Connection*, 241-245.

[90] СМИЗО, I, 55, 98 (=ИКАИ, I, 68, 88); Закиров, *Отношения*, 43-44.

[91] Стварајући систем монголске власти у Персији, Хулегу је само следио образац према коме се ослањао на благонаклону мањину, против непријатељски настројене муслиманске већине. И поред тога, његова политика донела му је велике похвале хришћанских савременика. Јерменски писац

Примивши Бајбарсово писмо, Берке је 1262. године послао у Египат двојицу својих гласника – кадију Меџедина Рудзаверија и старог Турчина Кушарбега, који је претходно служио хорезмијског владара и одликовао се знањем многих језика. Султан их је примио са свим почастима. На повратку они су се задржали у Константинопољу, где су се сусрели са другим Беркеовим гласницима послатим византијском цару Михаилу VIII Палеологу.[92] Он је свега годину дана раније окончао владавину Франака и формално обновио Византијско царство. Сусрет две Беркеове делегације на Босфору симболично је најавио почетак додира између Каира и Сараја, оријентисаних на поморски пут који је водио кроз царски град и мореузе.

Ромејско царство је било природна спона у додирима између Џучида и Мамелука, што Михаило VIII није пропустио да искористи за своје интересе. Ступајући у додир са Беркеом, византијски владар је продужио традицију успостављену од стране Франака. Међутим, његови преговори са Бајбарсом представљали су потпуну новину која је пратила рађање савеза између Сараја и Каира. Отприлике крајем 1261. или почетком 1262. године, Михаило VIII је први пут послао гласнике султану настојећи да са њим успостави срдачне односе.[93] Царева иницијатива била је повољно примљена и то из једног сасвим специфичног разлога, значајног за биолошко одржање мамелучког корпуса. Како тврде Георгије Пахимер и Нићифор Григора, из Египта су раније сваке године исплովљавале лађе ка „европским Скитима”, односно Куманима, да би купиле робове који су образовали војску султана. Из овог разлога, они су византијским владарима слали дарове којима су обезбеђивали слободни пролазак до Црног мора.[94]

Паралелно, Михаило VIII је настојао да успостави тешње контакте са Хулегуом. И у овом погледу, он је следио пут којим су

Стефан из Сјуника (1250–1305) писао је да су Хулегу и његова жена уздизани као равни новом Константину и Јелени, Патканов, *История Монголов*, 46; cf. Hayton/Kohler, 301; H. Delaborde, *Lettre des Chrétiens de Terre Sainte a Charles d'Anjou*, Revue de l'Orient Latin 2 (1894) 213.

[92] СМИЗО, I, 57 (=ИКАИ, I, 70); Закиров, *Отношения*, 44-46.

[93] Pachymeres, I, 175 (=Pach./Failler, I, 236-237); Gregoras, I, 101; Lippard, *Mongols*, 190; Holt, *Mamluk Diplomacy*, 118.

[94] Pachymeres, I, 176-177 (=Pach./Failler, I, 236-237); *Gregoras*, I, 101-102; Голубовский, *Печенеги,* 235-236; Г.В. Вернадский, *Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях въ царствование Михаила Палеолога*, Seminarium Kondakovianum 1 (1927) 75-77.

кренули његови претходници, али са новом енергијом и идејама. Први додири Никеје и Монгола на истоку били су успостављени готово једну деценију раније. Јован III Ватац упутио је своје изасланике у Каракорум и Рубрук их је почетком 1254. године срео у Менгкеовој престоници. Наредне године, гласници великог кана приспели су у Никеју. Ватачев син Теодор II Ласкарис (1254-1258) понео се према њима надмено и готово претеће, настојећи да им укаже на непремостиве тешкоће уколико би се осмелили да ударе на његову државу.[95]

Ова предострожност није била без основа. Хулегуови Монголи који су се примицали никејским границама представљали су силу о којој се морало водити рачуна. Већ 1256. године, искусни монголски предводник Бајчу је, следећи Хулегуове заповести, упао у Анадолију. Он је код Ак-Сараја разбио малодушну селџучку војску и Иконијски султанат довео под своју непосредну контролу. Михаило Палеолог, који се тада налазио као изгнаник на селџучком двору, био је учесник овог окршаја.[96] Уверивши се у монголску снагу, он се, преузевши власт у Никеји, одлучио на смео корак и понудио им савез. Хулегу је спремно прихватио пружену руку. Његови одреди пацификовали су малоазијске Туркмене који су отпали од централне власти селџучких султана и до тог тренутка били главна опасност по источни одбрамбени појас Никеје.[97] Тако је, захваљујући монголској интервенцији, у Анадолији за дуже време био обезбеђен мир, што је омогућило Михаилу VIII да своје напоре усмери према Цариграду.

Политика византијског владара је подразумевала паралелно ослањање на три супротстављене силе – египатске Мамелуке, Џучиде и персијске Монголе – *Илканиде*.[98] Самим тим, није јој било суђено да дуже потраје. Северни Татари и Мамелуци нашли

---

[95] Rubruck/Wyngaert, 247, 255-256; М.А. Андреева, *Прием татарских послов при никейском дворе*, Сборник статей, посвященных памяти Н.П. Кондакова, Прага 1926, 187-200; Lippard, *Mongols*, 180-185; Richard, *Byzance*, 86.

[96] Acropolites, 136-138. (=Akropolites/Macrides, 315-316); Pachymeres, I, 24-25 (=Pach./Failler, I, 42-45); Gregoras, I, 57-59; Juvaini/Boyle, 609; *Рашид ад-Дин*, III, 32-33; Geanakoplos, *Emperor*, 26-29; Cahen, *Formation*, 184sq.

[97] Pachymeres, I, 132-133 (=Pach./Failler, I, 184-187); C. Cahen, *Quelques textes negliges concernant les Turcomans de Rum au moment de l'invasion mongole*, Byzantion 14 (1939) 135-139; Lippard, *Mongols*, 24-25.

[98] Титула *илкан* дословно значи „потчињени кан" и односи се на формално подређени статус Хулегуа и његових наследника према великим кановима на истоку, R. Amitai-Preiss, *Evidence for the Early Use of the Title llkhan among the Mongols*, Journal of the Royal Asiatic Society 1 (1991) 353-362.

су се у рату против персијских Монгола и Михаило VIII је пре или касније морао да се суочи са избором приклањања једној од зараћених страна. То се могло наслутити већ 1263. године, када је у Каиро стигло Беркеово писмо којим је он формално уступао султану све области које би освојио од Хулегуових Монгола. Бајбарс је одлучио да главару Џучида заузврат пошаље примерак Курана, наводно исписан руком калифе Османа ибн Афана (644-656), као и да опреми експедицију натоварену егзотичним животињама, накитом, зачинима и скупоценом одећом. Њени предводници Фарис ад-Дин и Имад ад-Дин су допловили до Цариграда, али је њихов даљи пут на север био онемогућен, због цареве бојазни од реакције Хулегуових изасланика, такође присутних у Византији. Имад ад-Дину је дозвољено да се врати назад, али је Фарис ад-Дин био принуђен да остане на Босфору.[99]

Бајбарс је био веома огорчен оваквом одлуком. Сазнавши да је Михаило VIII задржао његове људе, он му је упутио још једно изасланство. Њега су чинили хришћански свештеници који су са собом носили списак прекршених заклетви и писмо пуно оштрих речи. Пошто овај потез није уродио плодом, султан је одлучио да оде корак даље, затраживши од александријског патријарха и египатских прелата да Михаила VIII изопште из цркве.[100] Ова мера такође није оставила јачи утисак на византијског владара, нити довела до његовог колебања. Преломивши да му је Хулегуово савезништво значајније од пријатељства прекоморског мамелучког султана, он је упутио још једно посланство на исток, да би лидеру персијских Монгола понудио династички брак и руку своје незаконите ћерке Марије. Међутим, постојали су чиниоци које овај изузетни дипломата није узео у обзир – џучидски главар Берке, изгнани селџучки султан Изедин Кај-Кавус и бугарски владар Константин Тих.

ПОХОД НА ТРАКИЈУ

Нешто дужи осврт на збивања на Леванту, изнесен на претходним страницама, неопходан је да би се разумеле околности

[99] СМИЗО, I, 59-61, 99-100, 189-190 (=ИКАИ, I, 71-73, 89-90, 148-149); Закиров, *Отношения*, 49-52; Lippard, *Mongols*, 192-193.

[100] СМИЗО, I, 62, 126, 432-433 (=ИКАИ, I, 74-75, 118, 304); Lippard, *Mongols*, 193; Holt, *Mamluk Diplomacy*, 119.

које су простор југоисточне Европе поново довеле у жижу интересовања татарске елите у црноморским степама. Управо је стварање џучидско-мамелучког савеза и држање Византије имало за последицу ново војно ангажовање Татара јужно од Дунава. Иако пуну деценију након Рубруковог путовања није остало никаквих трагова о природи тадашњих бугарско-татарских односа, догађаји који су уследили показују да је у међувремену дошло до снажнијег везивања Трновског царства за Златну хорду.

Од три поменута актера који су уздрмали дипломатију Михаила VIII, најпре треба поменути Изедина Кај-Кавуса. Син султана Кај-Кушрава (1237-1246) и грчке мајке, он је још од младости био оријентисан на Никеју. Након што је Михаило Палеолог био принуђен да се склони са двора Теодора II Ласкариса, Изедин је био тај који му је пружио уточиште, не очекујући да ће после Бајчуовог продора у Анадолију 1256. године и сам бити приморан да избегне у обратном смеру, под заштиту никејског владара. Вративши се назад, он је са својим братом Рукнедином постигао споразум о подели породичних домена, склопљен уз пристанак Хулегуа и уз наклоност Докуз-катун.[101] Изедин је под својом управом задржао земље које су лежале западно од реке Халис, али овај компромис није донео трајније решење. Пошто се повезао са Мамелуцима и укључио у њихове планове, он је почетком шездесетих година био принуђен да поново потражи уточиште код западног суседа. Изгнаник је испрва био добро примљен, али је потом интерниран. Византијски писци га оптужују да је намеравао да изврши државни преврат, али вероватно у питању није ништа друго до званична пропаганда, која је служила као морално оправдање овог чина. Прави разлог је несумњиво лежао у томе што је Михаило VIII, ступивши у блиске односе са Хулегуом, одлучио да одстрани селџучког претендента и противника монголске власти из политичког живота.[102]

Према извештају Георгија Пахимера, Изедин је, упркос ограниченој слободи кретања, успео да тајно ступи у везу са једним својим сродником који је живео на северним обалама Црног мора,

---

[101] Acropolites, 136, 143-144. (=Akropolites/Macrides, 315, 325-326); *Рашид ад-Дин*, III, 48; Geanakoplos, *Emperor*, 29-30; Cahen, *Formation*, 175-176, 182-190; EI², IV, 813-814.

[102] Pachymeres, I, 129-134 (=Pach./Failler, I, 180-187; ГИБИ, X, 155); *Gregoras*, I, 81-83; СМИЗО, I, 203 (=ИКАИ, I, 163); Geanakoplos, *Emperor*, 81; Richard, *Byzance*, 87-88; Cahen, *Formation*, 190-191; Vasary, *Cumans and Tatars*, 73-74.

затраживши од њега да се повеже са бугарским царем Константином Тихом и Татарима, те да тако испослује његово ослобађање.[103] Аксараји (Karīm al-Dīn Mahmūd al-Aqsarāyī), турски аутор из XIV века, пише да се Изедин обратио за помоћ својој тетки која је била једна од супруга кана Беркеа, док је према трећој верзији која потиче од Нићифора Григоре, он потражио помоћ директно од Константина Тиха.[104]

Без обзира да ли се ослонимо на казивање Пахимера, или више поверења пружимо каснијим ауторима, извори су сагласни у томе да су Изединове намере биле да у своје планове укључи Бугаре и Татаре. Попут Беркеа, чији су контакти са мамелучким двором били осујећени због политике двора у Константинопољу, Константин Тих је такође имао добре разлоге за непријатељско држање према Византији. На то га је подстицала његова супруга Ирина, ћерка Теодора II Ласкариса, задојена мржњом према Михаилу VIII, узурпатору очевог престола. Осим личних, затегнути односи су постојали и на државном нивоу. Византија је пружила подршку Константиновом супарнику Мичу и преузела око 1263. године бугарске градове Анхијало и Месемврију.[105] Уз раније освојене територије Трновског царства у Македонији, две црноморске луке постале су извор честих несугласица и сукоба две државе.

Извори дају различита обавештења и у погледу карактера татарског ангажовања. Према Нићифору Григори бугарски владар је био тај који је позвао у помоћ *више од двадесет хиљада прекодунавских Скита* (πλείους ἤ δισμυρίους τῶν Παριστρίον Σκυθῶν), док Георгије Пахимер представља њихово учешће у походу као заслугу Изединовог сродника. Уз то, он напомиње да је овај народ још увек био самосталан (αὐτόνομον) пре него што их је потчинио Ногај.[106]

Према мишљењу мађарског историчара Иштвана Вашарија, Константин Тих је ради Изединовог ослобађања регрутовао аутономне татарске групације са доњег Дунава, привучене жељом за

---

[103] Pachymeres, I, 229 (=Pach./Failler, I, 300-301); Павлов, *Походите*, 144-145.

[104] *Gregoras*, I, 100 (=ГИБИ, XI, 134); Vasary, *Cumans and Tatars*, 74.

[105] Pachymeres, I, 210-211 (=Pach./Failler, I, 276-279; ГИБИ, X, 154); *Gregoras*, I, 99 (=ГИБИ, XI, 134); Златарски, *История*, 503-511; Geanakoplos, *Emperor*, 181; Божилов – Гюзелев, *История*, 510-511.

[106] *Gregoras*, I, 100 (=ГИБИ, XI, 134); Pachymeres, I, 231 (=Pach./Failler, I, 302-303; ГИБИ, X, 156).

пленом.[107] Са овим становиштем можемо се само делимично сагласити. Образовање првих татарских насеобина на доњем Дунаву вероватно је уследило као последица Бурундајевих похода крајем педесетих година XIII века. Из редова ових досељеника је можда била образована војска која је узела учешћа у предстојећем нападу, али је важно нагласити да њу нису чиниле некакве самосталне групације, већ одреди под контролом владара у Сарају. То јасно показују извештаји оријенталних писаца о овим збивањима. За разлику од византијских аутора који као вођу похода против Византије помињу бугарског владара, ан-Нувајри и ал-Ајни тврде да га је предводио лично Берке.[108] Најверодостојнији увид у позадину интервенције пружају Рашид ад-Дин и Бајбарс ал-Мансури који независно један од другог тврде да је Беркеова војска (али не и он лично) дошла да ослободи Изедина.[109] Поход је очигледно био здружени бугарско-татарски подухват на чијем челу је формално стајао трновски владар. Међутим, он је деловао као татарски вазал и у саставу његове војске истакнуто место имао је одред који је Берке послао као подршку.

Раније се веровало да је на челу овог татарског корпуса стајао Ногај. То несумњиво није био случај, пошто је он у исто време предводио Беркеове снаге на кавкаском ратишту против персијских Монгола (стр. 126).[110] Срећом, личност татарског предводника остала је забележена у анадолској традицији, на коју се ослања познији османски писац Мунеџимбаши Ахмед Деде (1631-1702). Према његовим речима, Беркеовим пуковима заповедао је емир по имену Кутлуг Мелик.[111]

Напад се одиграо у зиму 1264/5. године, а пребацивање татарских чета било је олакшано тиме што се Дунав услед велике

---

107 Vasary, *Cumans and Tatars*, 75.

108 СМИЗО, I, 153-154, 511 (=ИКАИ, I, 124-125, 357).

109 СМИЗО, I, 103 (=ИКАИ, I, 92-93); *Рашид ад-Дин*, II, 197. Идентична тврдња о походу Беркеове војске среће се у делима сиријског писца ал-Захавија и званичног селџучког историчара Ибн Бибија, СМИЗО, I, 203 (=ИКАИ, I, 163); СМИЗО, II, 26.

110 Насонов, *Монголы*, 43; Параска, *Условия*, 38-39; Павлов – Владимиров, *Орда*, 94; А.А. Порсин, *К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265. года*, Вестник Челябинского государственного университета 40 (2010) 34-37; Порсин, *Политика*, 158-159.

111 И.М. Миргалеев, *„Джами ад-Дувэль" Мунеджимбаши Ахмеда Деде: к вопросу об изучении турецких источников по истории Золотой Орды*, ЗЦ 3 (2010) 33-34.

хладноће заледио.[112] Ратовање у зимско време, када су се обично све операције прекидале, било је и касније карактеристично обележје татарских дејстава у југоисточној Европи. У том тренутку Михаило VIII се враћао из Тесалије. У његовој пратњи се налазио селџучки принц, као и државна благајна. Изненађена и суочена са надмоћним непријатељем, византијска војска се разбежала док је цар, гоњен од стране противника, успео да избегне до морске обале. Сплетом срећних околности, тамо су се затекле две ђеновљанске галије који су пристале да би се снабделе водом. Док је Михаило VIII на њима допловио до Константинопоља, његова пратња се, заједно са Изедином, затворила у приморски град Енос. Бугарско-татарска војска опсела је ову тврђаву, али до борби није дошло јер су застрашени браниоци убрзо пристали да предају заточеника. Задовољан постигнутим исходом, Константин Тих је склопио примирје и његови одреди су одступили. То, међутим, није спречило Татаре да на повратку опустоше околне области и врате се преко Дунава са богатим пленом.[113]

После ове демонстрације силе, Михаило VIII је био приморан да попусти. Мамелучким изасланицима сада је био отворен пут ка северним црноморским обалама. Према вестима ал-Муфадала, заједно са Фарис ад-Дином у Сарај се упутио и византијски посланик који је понудио три стотине свилених тканина као годишњи данак Беркеу.[114] Други арапски аутори тврде да се византијски владар обратио султану Бајбарсу са молбом да посредује у отклањању татарске претње.[115] Михаило VIII ипак није у потпуности скренуо свој дотадашњи курс. Његова ћерка Марија Палеолог пошла је на исток 1265. године. По доласку у Табриз она се, сазнавши за прерану смрт свог несуђеног супруга, удала за Хулегуовог сина и наследника Абаку (1265-1282). Прозвана *Деспина-Катун*, или *Деспина Монгола*, она је у наредним деценијама постала једна од најчвршћих византијско-монголских спона.[116]

---

[112] СМИЗО, II, 26.

[113] Pachymeres, I, 232-239 (=Pach./Failler, I, 302-311; ГИБИ, X, 156-161); *Gregoras*, I, 100-101 (=ГИБИ, XI, 134-135); Ников, *Татаробълг. отношения*, 6-10; Златарски, *История*, 509-518; Lippard, *Mongols*, 193-195; Божилов – Гюзелев, *История*, 511-512; Vasary, *Cumans and Tatars*, 75-77.

[114] СМИЗО, I, 191 (=ИКАИ, I, 149-150); Закиров, *Отношения*, 53-54; Lippard, *Mongols*, 196.

[115] СМИЗО, I, 126, 358 (=ИКАИ, I, 118, 262); Holt, *Mamluk Diplomacy*, 119.

[116] Pachymeres, I, 174-175 (=Pach./Failler, I, 234-235); *Рашид ад-Дин*, III, 65; Киракос/Ханларян, 238, 312, н. 8; Runciman, *Ladies*, 48-49.

По свом ослобађању, Изедин Кај-Кавус се оженио Беркеовом ћерком Урбај-катун. Он је добио у посед кримске градове Солхат (Стари Крим) и Солдају које је уживао све до краја свог живота 677 А.Н. (1278/79).[117] Његов најстарији син Гијаседин Масуд II вратио се потом у Анадолију где је, као последњи носилац титуле селџучких султана (иако са врло мало фактичке власти), својим безуспешним интригама допринео коначном краху ове државе.[118] Део Изединове породице остао је у Византији и примио хришћанску веру. Међу њима је био његов други син, у крштењу назван Константин, који је почетком XIV века оставио трага и у српским земљама (стр. 252).

Околности које су пратиле здружени бугарско-татарски војни подухват показују да је Константин Тих не само играо активну улогу у овим збивањима, већ је уједно имао важно место у татарској политици према балканским земљама.[119] Иако Беркеов вазал, известно је да он није само следио џучидске планове, већ и властите интересе. Његово агресивно држање према Византији било је омогућено сигурном залеђином коју је бугарска држава имала у лику свог моћног татарског покровитеља.

---

[117] СМИЗО, I, 103, 511 (=ИКАИ, I, 92-93, 358) СМИЗО, II, 26; *Рашид ад-Дин*, II, 197; Spuler, *Goldene Horde*, 55; Vasary, *Cumans and Tatars*, 77, n. 34.

[118] Spuler, *Goldene Horde*, 62; Cahen, *Formation*, 211-225.

[119] Павлов, *Походите*, 143, 145.

III

ВРЕМЕ ИСКУШЕЊА

Провала Монгола, образовање Златне хорде и ширење њене сфере утицаја на бугарске земље из основа су изменили положај европског југоистока, довевши га у непосредну везу са најпространијом и најмоћнијом империјом тадашњег света. Тешке последице њиховог продора неминовно су се одразиле на губитак доминантног положаја царства Асенових потомака у региону. Ипак, упркос магнитуди Батуових и Кадановых подухвата, приписати слабљење бугарске државе у заслугу само Монголима и успостављању њихове хегемоније било би погрешно. Ништа мање значајан чинилац који је до тога довео била је унутрашња криза која је пратила владавину слабих наследника Ивана Асена II.

Уколико би се историјски процеси, који су се одигравали током треће четвртине XIII века, сагледали кроз перспективу српско-бугарских односа, на први поглед постојао би упадљив контраст. Наиме, док су Бугарску потресали дворски преврати и грађански ратови, српска држава је током дуготрајне владавине Уроша I кренула путем централизације и концентрације власти у рукама монарха и државног апарата. Међутим и ове тежње наилазиле су на снажан отпор и биле праћене сукобима међу припадницима немањићке династије. Две јужнословенске државе су у овој епохи биле упућене на међусобно зближење, што је била последица деловања спољних чинилаца; не Татара, већ њихових непосредних суседа, Византије и Угарске.

Због свега претходно наведеног, неопходно је направити краћи отклон од главне тематске нити књиге и посветити пажњу међународном положају бугарске и српске државе, њиховим међусобним односима и унутрашњим приликама. При томе, не треба заборавити један аспект последица монголске инвазије који смо оставили недореченим – реч је о насељавању и Кумана у југоисточној Европи. Не изостављајући њихово присуство у српским земљама, пажња је ипак превасходно усмерена на Бугарску, где су се дошљаци у потпуности интегрисали у редове локалне елите и дали

две династије, Тертере и Шишмане, које су владале овом државом све до османских освајања.

СПОЉНОПОЛИТИЧКИ ИЗАЗОВИ

Током две деценије које су пратиле учвршћење џучидске власти на доњем Дунаву, политичка карта Балкана доживела је крупне промене. Постепено се опорављајући од последица монголске провале, Угарска је проширила своју сферу утицаја у Подунављу. Бугарска је за то време изгубила територије у Тракији и Македонији, као и доминантни уплив у Србији. Франкократија у Грчкој, успостављена после IV крсташког рата, претрпела је још теже ударце. Атинско војводство и Ахајска кнежевина остали су западни мостобрани на балканском тлу, али је Латинско царство после 1247. године било ограничено само на простор Константинопоља и оближње луке Селимврије. Оно је било избрисано са мапе четрнаест година касније, а смена власти у граду на Босфору означила је и крај венецијанске доминације на мору, чије је место у црноморској трговини преузела њена супарница и византијски савезник Ђенова. То је био тренутак формалне обнове Ромејског царства, али су никејски владари далеко раније успели да потврде своју суприматију у региону.

У великој мери била је то заслуга успешних подухвата Јована III Ватаца. Током 1242. године он је успоставио своју ефективну контролу над Солунском деспотовином, а четири године касније припојио је овај град својој држави. Убрзо затим, он је, користећи несређене околности у Бугарској после смрти цара Калимана, покренуо операције и против свог северног суседа. Никејске снаге су током 1246. године освојиле Сер, Мелник, Стоб, Велбужд, Скопље, Прилеп, Овче Поље, као и Станимаку и Цепину у Тракији. Граница је померена на реку Марицу, а поражена страна била је принуђена да склопи уговор којим су Ватацу признати сви преузети поседи.[1] Покушај Калимановог полубрата и наследника, Михаила Асена (1246-1256) да изравна рачуне није имао успеха. Тзв.

---

[1] Acropolites, 72-79 (=ГИБИ, VIII, 172-176, 278-281; Akropolites/Macrides, 225-235); Златарски, *История*, 430-435; Мутафчиев, *История*, 99-100; Asdracha, *Rhodopes*, 162sq; Цанкова-Петкова, *Асеневци*, 139-140; Pljakov, *Moyenne Struma,* 64-65; Божилов – Гюзелев, *История*, 503-504.

Регински мир, склопљен након краћег сукоба 1256. године, потврдио је никејске тековине у претходном рату.[2]

Снагу Никеје осетила је и српска држава. Краљ Урош I је током владавине Јована III Ватаца важио за његовог савезника, иако не превише поузданог. Након цареве смрти он је променио страну и приближио се Епирској деспотовини и њеном владару Михаилу II Анђелу. Српски одреди су 1257. године предузели поход на југ који је довео до освајања Скопља и Кичева. Ипак, ови успеси су били само привременог карактера и нису довели до трајних територијалних промена.[3] Освајање Македоније остало је неиспуњена жеља Уроша I. Њој ће са несмањеним жаром приступити и његови синови, али је судбина региона за дуже време била чврсто везана за Византију. У бици код Пелагоније 1259. године, где су никејске снаге до ногу потукле коалицију предвођену епирским деспотом, ахајским кнезом Виљемом II Вилардуеном и напуљским краљем Манфредом Хоенштауфеном, Срби и Бугари, привучени снагом и дипломатијом Михаила VIII Палеолога, пружили су војну подршку победничкој страни.

Паралелно са притиском са југа, Бугарска се суочила и са угарском експанзијом. Бела IV је, по узору на своје претходнике, од 1246. године унео наслов *краља Бугарске* у своју титулу. Наредне године он је спровео насељавање јовановаца у Северинској земљи, обавезавши их да у случају рата са „Грцима, Бугарима и Куманима” учествују са трећином својих целокупних снага.[4] Недуго затим, политика угарске круне у региону добила је конкретније обрисе. Као главни предводник њених тежњи исказао се краљев зет Ростислав, син черниговског кнеза Михаила. Његове претензије према Галицији неповратно су биле осујећене празом у бици код Јарослављa 1245. године и одлуком Данила Романовича да

---

[2] *Theodori Lascaris epistulae*, 279-282; *Acropolites*, 126-127 (=ГИБИ, VIII, 194, 294; Akropolites/Macrides, 303-305); Златарски, *История*, 446-464; Мутафчиев, *История*, 102-104; Цанкова-Петкова, *Асеневци*, 142-143; Божилов – Гюзелев, *История*, 504-505; И. Илиев, *Регинският мирен договор и средновековният град-крепост Цепена*, ИП 3-4 (2000) 205-214.

[3] *Theodori Lascaris epistulae*, 58; Acropolites, 142, 145-146 (=ГИБИ, VIII, 199, 201, 297-298; Akropolites/Macrides, 322-323, 328-329); В. Мошин – Л. Славева – К. Илиевска, *Грамоти на манастирот Св. Георги — Горг Скопски, Грамота на крал Милутин*, ССПИМ, I, Скопје 1975, 211; Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261)*, ЗРВИ 27-28 (1989) 141-143; В. Станковић, *Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера*, ЗРВИ 46 (2009) 186-187.

[4] Theiner, VMHH, 209, no. 393 (=DRH B, 5; DRH D, 23).

своју судбину веже за Татаре. Ростислав је ипак остао титуларни војвода Галиције. Он је добио на управу Славонију, а пре 1254. године и Мачву, поставши на тај начин господар јужних угарских покрајина.[5]

У једној својој повељи Ростислав се титулише као бугарски цар (Razlaus dux Galaciae et imperator Bulgarorum). Као војвода Бугара или Бугарске он се спомиње у низу чешких хроника и у делу Јана Длугоша.[6] Ови епитети осликавају његову фактичку власт над некадашњим бугарским покрајинама Београда и Браничева које су прешле у угарске руке почетком педесетих година XIII века.[7] Користећи династичке везе, Ростислав је радио и на ширењу свог утицаја у Трновском царству. Он је удао своју ћерку Ану за Михаила Асена, а приликом склапања Регинског мира, управо је он био главни бугарски представник у преговорима.[8] Када је, недуго затим, Михаила мучки убио његов брат од стрица Калиман, Ана се преудала за њега. У Бугарској је ускоро избио грађански рат. Ростислав је са војском похитао у Трново и преузео ћерку, а Калиман II, владар са најкраћом владавином у историји Другог бугарског царства, био је убрзо убијен у бекству од стране својих противника.[9]

---

[5] Прокофьев, *Ростислав*, 138sq; Ђ. Харди, О *пореклу мачванског „бана" Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског Архива Срем 2 (2003) 15-32; Харди, *Господари*, 71-72.

[6] *Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy, de Zich et Vasonkeö*, I, edd. E. Nagy et al., Pest 1871, 5-6, no. 8 (=Ников, *Българо-унг. отношения*, 191.); *Annales Pragensium pars I a.1196-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS, IX, Hannover 1856, 178; *Scriptores rerum Bohemicarum*, III, ed. J. Emler, Praga 1882, 474, 571; *Ioannis Dlugossii Annales*, 134, 262-263.

[7] Ников, *Българо-унг. отношения*, 15; Димитров, *Отношения*, 154-155; Petkova, *Nordwestbulgarien*, 58-59; A. Madgearu, *Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade–Vidin Border Region in the 9-14th Centuries*, Transylvanian Review 22 (2013) Supplement 4, 131. Писмо Беле IV из 1247. године у коме се говори о насељавању Јовановаца *у суседству прекодунавских Кумана и Бугара* недвосмислено упућује на то да је Браничево крајем четрдесетих година XIII века још увек било под бугарском влашћу (стр. 43).

[8] Acropolites, 126 (=ГИБИ, VIII, 194, 294; Akropolites/Macrides, 303, 304, n. 1); *Theodori Lascaris epistulae*, 280; Ников, *Българо-унг. отношения*, 60-61; Прокофьев, *Ростислав*, 149-150; Г. Суботић, *Портрет непознате бугарске царице*, Зограф 27 (1998-1999) 93-102.

[9] Acropolites, 152 (=ГИБИ, VIII, 204-205, 298; Akropolites/Macrides, 334); Margos, *Deux sources*, 295. Могуће је да је брак Калимана и Ане био склопљен уз Ростислављеву подршку и сагласност, односно да је требало да послужи даљем јачању угарског утицаја у Трнову, С. Тодорова, *Дъщерята*

Борба за престо после Калиманове погибије показала је дубоки раздор у редовима бугарске елите. Носиоци су били двојица претендената – Мичо (пуно име Михаило или Димитар) и Константин Тих. Први је био ожењен ћерком Ивана Асена II,[10] а други је 1258. године узео за супругу Ирину, ћерку Теодора II Ласкариса, по мајци унуку поменутог бугарског владара.[11] Мичо није успео да се одржи у Трнову, али је задржао контролу над североисточним деловима земље све до око 1263. године. Тада је предао Месемврију Византинцима, добивши заузврат од Михаила VIII Палеолога поседе у Малој Азији око Скамандра, као и цареву ћерку за свог најстаријег сина Ивана.[12] Ови бракови сведоче о интензивној брачној политици Константинопоља према Бугарској, која је током наредних четврт века довела до склапања чак пет династичких веза, од укупно девет забележених у односима две државе током средњег века.[13]

Паралално са јачањем угарског утицаја у бугарским земљама, он се све снажније исказивао и у Србији. Најважнији показатељ везивања Урошеве државе за Угарску је његов брак са Јеленом (популарно и погрешно прозваном „Анжујска"), склопљен крајем четрдесетих или почетком педесетих година XIII века.[14] Поводом краљичиног порекла *од рода фрушкога* и *од царског племена*, старији историчари износили су разнолике хипотезе, али се данас

на Ростислав Михайлович и събитията в България от средата на XIII век, ИП 2 (1989) 52-57.

[10] Pachymeres, I, 349 (=Pach./Failler, II, 448-449; ГИБИ, X, 166); *Gregoras*, I, 60 (=ГИБИ, XI, 130); Ников, *Българо-унг. отношения*, 52-54; Божилов, *Фамилията*, 110-111; Димитров, *Отношения*, 160sq.

[11] *Acropolites*, 152 (=ГИБИ, VIII, 204-205, 298; Akropolites/Macrides, 334); Pachymeres, I, 349 (= Pach./Failler, II, 448-449; ГИБИ, X, 166); Ников, *Българо-унг. отношения*, 36; Златарски, *История*, 476-477; Божилов, *Фамилията*, 115; Georgieva, *Princesses*, 177.

[12] Pachymeres, I, 349-350 (=Pach./Failler, II, 448-451; ГИБИ, X, 166-167); Златарски, *История*, 492-493; Петров, *Отношения*, 559-562; cf. Божилов, *Фамилията*, 111. Иза Мича су остале монете, коване, како се претпоставља, у Преславу, Ловечу или Месемврији, као и печатни прстен, са натписом Мичѣ цр҃ь, пронађен у месту Калето, недалеко од Шумена, И. Йорданов, *Монетосечене на Мичо Асен (1256-1263) във Велики Преслав*, Нумизматика, 4 (1981) 21-42; Дочев, *Монети*, I, 70-71; Дочев, *Монети*, II, 40-43; Йорданов, *Корпус*, 113-114; Н. Митев, *Още веднъж за монетосеченето на Мичо Асен*, Историкии 4 – Научни изследвания *в* чест *на* проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70 годишнина, Шумен 2011, 207-211.

[13] Georgieva, *Marriages*, 122.

[14] Јиречек, *Историја Срба*, I, 181; ИСН, 348, н. 14.

може сматрати извесним да је она била ћерка војводе Срема Јована Анђела, по мајци припадника Арпадове династије.[15]

Учвршћење угарског утицаја у Србији одразило се у централноевропским збивањима. Урошеви одреди помагали су Белу IV у рату против чешког краља Отакара II Пшемисла и учествовали у бици код Кресенбруна 1260. године. Четири године касније, српски владар је био присутан у Бечу на свадби између Кунигунде од Бранденбурга и краљевића Беле, млађег сина Беле IV. До тог тренутка он је и званично признао сизеренство угарске круне.[16]

Почетком шездесетих година XIII века, угарски војни походи у којима главну реч није имао Ростислав, већ престолонаследник Стефан, довели су до учвршћења њихове власти и над Видинском облашћу.[17] Земљама бугарског северозапада је тада управљао још један истакнути руски емигрант – Јаков Светослав.[18] И он је, по свој прилици, потицао из редова бегунаца који су пронашли уточиште у Бугарској пред Монголима. Јаков Светослав се око 1261. године оженио никејском принцезом, једном од ћерки Теодора II Ласкариса, а заједно са невестом Михаило VIII му је послао и деспотску титулу.[19] Његова лојалност према круни св. Стефана, која је недуго затим прокламована, била је само последица тренутног односа снага. Након што су у Угарској избили сукоби између Беле IV и његовог сина (1264-1266), он је искористио прилику да се одметне и опустоши Северинску област.[20] Непосредно по завршетку рата са оцем, Стефан је предузео нови поход на бугарске земље,

---

[15] McDaniel, *Relations*, 43-50. На овом месту нема потребе улазити у дуг историјат истраживања порекла краљице Јелене, али није згорег напоменути да је у свести познијих српских писаца, попут састављача *Карловачког родослова* из XVI века, остало уверење да је Урош, „храпави краљ", био зет угарског владара, Стојановић, *Родослови*, 28-29.

[16] *Annales Otakariani a. 1254-1278*, ed. D. Rudolf Köpke, MGH SS, IX, Hannover 1856, 184-185; *Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. J Seemüller, MGH – Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt, V, Hannover 1890, 106, vv. 8063-8067; Јиречек, *Историја Срба*, I, 182, н. 110.

[17] Ников, *Българо-унг. отношения*, 95-130; Димитров, *Отношения*, 166-172.

[18] И.И. Срезневский, *Сведения и заметки о малоизвестных* и *неизвестных памятниках*, Записки Императорской Академии Наук 34 (1879), прил. 4, 11-13; Ников, *Българо-унг. Отношения*, 115, н. 2; Дуйчев, *Книжнина*, 64, 354-355.

[19] Pachymeres, I, 181 (=Pach./Failler, I, 242-243; ГИБИ, X, 152); Ферјанчић, *Деспоти*, 142-144; Failler, *Chronologie*, I, 72-73; Georgieva, *Princesses*, 195; I. Biliarsky, *The Despots in Mediaeval Bulgaria*, Byzantinobulgarica 9 (1995) 147-148.

[20] CDAC, XII, 8; Ников, *Българо-унг. отношения*, 144-146, 202-203; Димитров, *Отношения*, 173; Engel, *Realm*, 106-107.

крунисан освајањем Видина и доласком под капије Трнова. Тада је и Јаков Светослав, који је покушао да противтежу угарском притиску нађе у зближавању са Трновом, био принуђен да се поново врати под њено окриље.[21]

Српски краљ Урош I такође је покушао да истргне своју државу из угарског загрљаја, али није био ништа успешнији у томе. Вероватно се окористивши заузетошћу угарских снага у Бугарској, српски одреди запосели су крајем 1267. године Мачву којом је тада под мајчиним туторством формално владао млађи Ростислављев син Бела. Наредне године, угарски краљ је притекао свом унуку у помоћ и дошло је до битке у којој је Урош I заробљен.[22] Пораз и понижење на бојном пољу довели су до још чвршћег везивања српске државе за северног суседа. Урошев најстарији син Драгутин се недуго затим, несумњиво пре 1270. године, оженио Стефановом ћерком и Белиним унуком Каталином.[23] Угарска доминација је на тај начин била успостављена над српским и северозападним бугарским земљама. У угарско-чешком мировном споразуму, склопљеном у Пожуну 1271. године, међу савезницима и вазалима Стефана V изричито су споменути *војвода Мачве и Босне Бела*, *Светослав цар Бугара*, *Урош краљ Србије и његов син, млади краљ Стефан, наш зет*.[24]

* * *

Иако је током ове епохе судбина српских и бугарских земаља била нераскидиво повезана, о међусобним односима две државе остало је мало података. Нарочито су српско-бугарски додири током прве деценије након монголског продора завијени у таму

---

[21] Fejér, CD, V/2, 124-125; *Simon de Keza*, 184; Ников, *Българо-унг. отношения*, 151-153, 197, 206-207; Petkova, *Nordwestbulgarien*, 62-63; Димитров, *Отношения*, 173sq.

[22] Fejér, CD, IV/3, 491; V/1, 239; CDP, VIII, 96-97; М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30-36; Харди, *Господари*, 72-74; Ћирковић, *Мачва*, 6.

[23] ADEO/Górka, 35; Directorium/Kohler, 436; Pachymeres, I, 350 (=Pach. /Failler, II, 450-451; ВИИНЈ, VI, 24-25); *Chronicon Posoniense*, 46; Данило /Даничић, 13 (=Данило/Мирковић, 14): M. Wertner, *Die Königlichen Nemanjiden*, Ungarische Revue 12 (1892) 565-568; Йончева, *Бракове*, 229-230.

[24] ... includimus excellentes dominos Belam Ducem de Machow et de Bozna, fratrem nostrum; Urossium Regem Servie, et Stephanum filium eius, juniorem Regem Servie, generum nostrum; Swetizlaum Imperatorem Bulgarorum, Theiner, VMHH, 303, no. 530.

због ћутања извора. Оно што је извесно јесте да се немањићка држава истргла из бугарског утицаја успостављеног током епохе Ивана Асена II. То је и довело до затегнутости у међусобним односима. Бугарски владар Михаило Асен склопио је 1253. године савез са Дубровником који је био уперен против краља Уроша I.[25] Према једном становишту, Бугарска тиме хтела да надокнади територијалне губитке које је претрпела од Никеје, док је основни покретачки чинилац била жеља да обнови свој утицај у Србији. Претпоставља се и да би евентуална српска подршка сепаратистичким тежњама у западним бугарским земљама могла да буде један од мотива, али и да је у позадини непријатељстава лежало претходно српско учешће у угарским плановима против царства у Трнову.[26]

Узроци српско-бугарског раздора могу се само наслућивати, али су они несумњиво били довољно дубоки да доведу до отвореног рата. Током 1254. године бугарске снаге предузеле су силовит напад на државу Уроша I. У краљевој даровници Манастиру св. Петра и Павла на Лиму, помиње се да су нападачи спалили цркву, опљачкали ризницу, уграбили црквене посуде, као и повељу коју је његов отац Стефан Првовенчани издао манастиру.[27] Ратно стање ипак није дуго потрајало. Углавном се сматра да је измирење уследило уз посредовање никејског владара Јована III Ватаца, али је вероватније да је одлучујућу улогу у томе одиграо угарски притисак на бугарске земље, а можда и активности Ростислава Михаиловича.[28]

Након што је Константин Тих сео на трновски престо, односи две државе доживели су корените промене. Одређену улогу у томе играло је порекло новог бугарског владара. Акрополит наводи да је Константин био син извесног Тиха (отуда и конвенционално име Константин Тих), док је, према Пахимеровим речима, он родом *био упола од Срба* (ἐκ Σερβον ἐξ ἡμισείας τὸ γένος ἔχοντα).[29] У

---

[25] И. Божилов, *България и Дубровник. Договорът от 1253. г.,* София 2010, 119-131; *Зборник*, 199-203.

[26] Златарски, *История*, 436-437; Цанкова-Петкова, *Асеневци*, 140; Коледаров, *География*, 70.

[27] Новаковић, *Споменици*, 593-594; *Зборник*, 227, lin. 21-24.

[28] С. Станојевић, *Догађаји 1253. и 1254. год.*, ГСКА 164 (1936) 191-198; cf. Златарски, *Отношения*, 85; Јиречек, *Историја Срба*, I, 179; Цанкова-Петкова, *Асеневци*, 142.

[29] Acropolites, 152, 154. (=ГИБИ, VIII, 205, 298; Akropolites/Macrides, 334, 336); Pachymeres, I, 349 (=Pach./Failler, II, 450-451; ГИБИ, X, 166).

повељи Манастиру св. Ђорђа крај Скопља трновски цар помиње међу претходним ктиторима *светог Симеона Немању, деда царству ми*.[30] Његов стричевић, севастократор Калојан, назива се у свом ктиторском натпису из Бојанске цркве крај Софије, уклесаном 1258/9. године, унуком краља Стефана Првовенчаног.[31] По свој прилици, Калојанови поседи су обухватали Сердику, а њему је вероватно припадао печатни прстен, са натписом КАЛОЯНОВ ПРЪСТЕНЬ, који се чува у Историјском музеју у Великом Трнову.[32]

Много радова је написано у жељи да се растумачи порекло Константина Тиха и севастократора Калојана, односно родбинске везе српске и бугарске владарске породице. Претпостављало се да би Константинова мајка могла да буде нека, по имену непозната кћер Стефана Немање. Из хронолошких и генерацијских разлога се помишљало и на Стефана Првовенчаног као на Константиновог деду. Није искључивана ни веза по мушкој линији, при чему су извођене различите генеалошке комбинације које су његовог оца Тиха доводиле у везу са Немањићима.[33] Упркос томе што се питање сродства бугарског владара и његовог рођака Калојана са српском династијом ни данас не може сматрати разрешеним, само истицање ових крвних веза вишеструко је значајно. Оно указује на нелегитимитет новог владара у Трнову који није припадао династији Асена и упућује на то да су крајем педесетих година XIII века успостављени приснији додири између српског и бугарског двора. У складу са тим, сасвим је могуће да је, како поједини

[30] *Грамоти*, 31; *Зборник*, 255, lin. 12

[31] Възьдви же сѧ ѡт земѧ и сьзда сѧ прѣчисты храмь течениемь и троудомь и любовнѧѫ многоѧѫ Калѡѣнѣ севастократора братоучѧда ц[а]р[е]ва вноукь с[вѧ]таго стефана кралѣ србьскаго, *Altbulgarische Inschriften*, 31, 35; Божилов, *Фамилията*, 114.

[32] *Altbulgarische Inschriften*, 187; Йорданов, *Корпус*, 139-140; Поливянни, *Български град*, 95; И. Сотиров, *Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател*, Годишник на Националния археологически музей 8 (1992) 341-364.

[33] Р. Грујић, *Када је Немањин унук по кћери, бугарски цар Константин Тих могао владати у скопској области?*, Гласник Скопског научног друштва 12 (1933) 272-273; Златарски, *История*, 474, н. 3; Јиречек, *Историја Срба*, I, 180; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 183, n. 2; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића,* Београд 1996², 17-19; С. Пириватрић, *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха"*, ЗРВИ 46 (2009) 313-331; S. Pirivatrić, *The Boyana Church Portraits. A Contribution to the Prosopography of Sebastocrator Kaloyan*, Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа, ed. Б. Пенкова, София 2011, 12-34.

историчари претпостављају, Константин Тих рачунао на српску подршку приликом освајања бугарског престола.[34]

Блиске односе двеју држава током ове епохе осликавају и прилике у самој Србији. Основно обележје Урошеве унутрашње политике била су стремљења ка остварењу чврсте контроле над црквом и уздизању краљевског достојанства. Она су била праћена брисањем локалних трагова државности, чији су носиоци били чланови споредних огранака династије (пређашњи краљ Владислав, потомци Немањиног сина Вукана у Зети и кнеза Мирослава у Хуму).[35] Јачање краљевске власти се испољава у Урошевом узимању титуле *самодржац*, односно, *самодржавни господин*, како је интитулисан у повељама Манастиру св. Петра и Павла на Лиму, Богородичином манастиру у оближњој Бистрици, као и у једном хиландарском запису из 1263. године.[36] Претпоставља се да је она унета у владарску титулатуру према византијском узору, али је постојао и много ближи пример који је краљ могао да следи. У Бугарској се још Иван Асен II окитио насловом самодршца, како показује натпис из 1230. године на Цркви св. Четрдесет мученика у Трнову. Ову титулу носио је судећи по више печатних налаза и Константин Тих.[37]

Најснажнији показатељ блиских српско-бугарских веза током владавине Уроша I и Константина Тиха јесте заједничко иступање два двора према краљевини у Напуљу, односно њихов улазак у антивизантијску коалицију организовану под окриљем Карла I Анжујског. Оно је уследило као последица снажног византијског притиска на јужнословенске државе. Михаило VIII је претходно настојао да Србију и Бугарску преко династичких бракова привуче у своју сферу утицаја. Међутим, покушај склапања брака између Урошевог млађег сина Милутина и византијске принцезе Ане, који је уследио између 1269. и 1271. године, био је неуспешан. Као

---

[34] ИСН, 350; Х. Димитров, *История на Македония през средновековието,* София 2001, 116.

[35] Јиречек, *Историја Срба*, I, 165, 176; Е.П. Наумов, *Господствующи класс и госсударственая власть в Сербии XIII-XV века*, 238-244; ИСН, 354-355; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001,[2] 39-41; М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе,* ЗМСИ 83 (2011) 17-18.

[36] Новаковић, *Споменици*, 592, 593; Стојановић, *Записи*, I, 9, no. 20; *Зборник*, 231, 240.

[37] *Altbulgarische Inschriften*, 167; Йорданов, *Корпус*, 117; Овчаров, *Приноси*, 254-256.

одраз пропасти преговора у Пахимеровом делу је приказана заостала слика српског двора.[38] Отприлике у ово време преминула је супруга Константина Тиха, царица Ирина, па је и бугарски владар постао погодан кандидат за женидбу.[39] Споразум којим се предвиђала удаја Михаилове сестричине Марије за Константина Тиха и препуштање црноморских градова Анхијала и Месемврије Бугарској био је убрзо постигнут, али је византијски владар испоштовао само део договора. Он је послао невесту у Трново, али тражене градове није вратио. То је довело до даље напетости у бугарско-византијским односима.[40]

У политици Константинопоља убрзо је дошло до заокрета. Византија се приближила Угарској, а ове везе биле су учвршћене браком између Ане, ћерке Стефана V и Михаиловог сина Андроника.[41] Нови притисак на јужнословенске државе ускоро је уследио. У јеку спровођења припрема за сабор у Лиону, током јула 1273. године, донета је одредба о одузимању аутокефалности српске и бугарске цркве и њиховом поновном потчињавању Охридској архиепископији.[42] Иако је ова мера остала само на хартији, било је очигледно да се Византија није либила да употреби сва средства која су јој стајала на располагању у циљу сламања својих бунтовних суседа. Није случајно то што је у исто време, подстакнут жељом да отклони опасност од Бугарске и њеног владара, Михаило VIII предузео неопходне кораке да би обезбедио Ногајево савезништво и подршку (стр. 138).

У таквим околностима, било је природно да дође до повезивања јужнословенских држава и византијских непријатеља на западу. Краљ Напуља и Сицилије, Карло I Анжујски и изгнани латински цар Балдуин II закључили су 27. маја 1267. године у

---

[38] Pachymeres, I, 350-355 (=Pach./Failler, II, 452-457; ВИИНЈ, VI, 22-30); Йончева, *Бракове*, 230-231; Станковић, *Краљ Милутин*, 32sq.

[39] Failler, *Chronologie*, II, 207; Божилов, *Фамилията*, 116, 118, н. 26;. Georgieva, *Princesses*, 179-180.

[40] Pachymeres, I, 342-343 (=Pach./Failler, II, 440-443; ГИБИ, X, 163); Failler, *Chronologie*, II, 208-211; *Градове и крепости*, 338-339; Божилов – Гюзелев, *История*, 512-513.

[41] Pachymeres, I, 317-319 (=Pach./Failler, II, 410-415); *Gregoras*, I, 109; ADEO-Górka, 54; Geanakoplos, *Emperor*, 233; Laiou, *Constantinople*, 27.

[42] A. Müller, *Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. fur Ochrid: nicht August 1272, sondern Juli 1273*, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, ed. L. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 427-432; Станковић, *Краљ Милутин*, 43-44.

Витербу споразум о поновној деоби византијског царства, уперен против *Михаила Палеолога, шизматика и узурпатора царског имена*. Уговором је, између осталог, било предвиђено да у Карлову сферу интереса буду укључене *земље деспота* [Епир], *Албанија или Србија*.[43] Немањићка држава је тако стекла значајно место у анжујским претензијама на Леванту још од њихових самих почетака и управо је она послужила као посредник у контактима између напуљског двора и Трнова.

Преговори Срба и Бугара са Карлом Анжујским отпочели су 1271. године и потрајали су све док Георгије Акрополит није у име Михаила VIII ставио свој потпис на црквену унију у Лиону три године касније.[44] Тада је напуљски владар био принуђен да привремено одустане од својих претензија, а његови балкански савезници суочили су се са таласом унутрашњих проблема. У Србији је дошло до борбе за престо између Уроша и његовог старијег сина Драгутина, док су бугарске земље, почевши од 1277. године биле захваћене страхотама грађанског рата, праћеног војним ангажовањем Византинаца и Татара. Обнова веза преко Јадрана уследила је са поновним покретањем Карлових планова који су уживали подршку папе Мартина IV (1281-1285), као и са нормализацијом прилика у јужнословенским државама. Тада се као још једна спона у везама српског и бугарског двора са јужном Италијом јавља амбициозни тесалски севастократор Јован Анђео. Он је једну од својих ћерки удао за Стефана Уроша II Милутина, а другу је верио за Теодора Светослава, сина бугарског владара Георгија I Тертера, који се тада налазио као талац у Константинопољу.[45]

Балканска коалиција Карлових савезника, предвођена Србима и Тесалцима, добила је тако своје јасне обрисе. Почетком 1282. године, паралелно са операцијама анжујских трупа у Албанији, она је била спремна да ступи у дејство. Међутим, византијска

---

[43] *Layettes du Trésor des chartes*, IV, ed. E. Berger, Paris 1902, 222, no. 5724; J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée,* Paris 1949, 236-238; Setton, *Papacy*, 104-105.

[44] G. del Giudice, *Codice diplomatico del regno di Carlo I e II di Angio*, Napoli 1863, 221-222; В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, т. II: Неаполь и Палермо*, Записки императорской академии наук 19 (1871), прил. 3, 28-29; Андреев, *Отношенията*, 65-69.

[45] Pachymeres, II, 73 (=Pach./Failler, III, 84-85; ГИБИ, X, 184); Б. Цветкова, *Българо-тесалските отношения по времето на Георги I Тертер*, ИБИД 22-24 (1948) 415-418; Андреев, *Отношенията*, 72.

дипломатија је и овог пута у последњем тренутку однела превагу. Михаило VIII је привукао на своју страну арагонског краља Петра III (1276-1285) који је претендовао на анжујске тековине преко своје супруге. Уједно, он је новчано помогао житеље Сицилије, огорчене окрутном франачком владавином. Крајем марта 1282. године на острву је избио крвави устанак („Сицилијанско вечерње”), а недуго затим, отпочео је рат између Анжујаца и Арагонаца који је урушио Карлове планове на Леванту.[46] Против његових савезника у југоисточној Европи Михаило VIII је имао још једно убојито оружје на располагању – Ногајеве Татаре.

Везивање српске и бугарске државе за напуљски двор није поправило њихов положај према Византији, нити је успело да отклони притиске који су долазили са Босфора. Ипак, заједничко учешће у коалицији Карла Анжујског, као и узајаман негативан однос према Лионској унији, значајно су допринели њиховом међусобном зближењу.[47] При томе, важно је истаћи да ове везе нису биле само последица персоналних одлука два владара, Уроша I и Константина Тиха, већ дугорочно зацртана и чврсто одређена државна стратегија. Она, не само да је настављена током владавине њихових наследника, већ је у околностима које су пратиле слом Карлових планова, израсла у војни и политички савез учвршћен династичким браком.

У НОВОЈ ДОМОВИНИ

Теза бугарског историчара Петра Мутафчијева, понављана све до данас, јесте да је распадање Другог бугарског царства уследило као последица тога што су већина његових обласних господара били куманског порекла. Према његовим речима, „стремљења куманске аристократије, навикле на самовлашће и испрва сасвим туђе бугарским националним традицијама, у не малој мери су утицала на пад централне власти, док је упоредо растао утицај њених представника који су тај пад први искористили.”[48] Други истраживачи такође су склони да куманском етничком елементу

---

[46] S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, 214-227; Geanakoplos, *Emperor*, 364-367; Setton, *Papacy*, 140-144.

[47] Гюзелев, *Царство*, 125-126.

[48] Мутафчиев, *История*, 150.

приписују негативну улогу у растакању бугарске средњовековне државе, сматрајући их „узрочницима много завера, побуна и преврата" и истичући да су се „насељавањем на бугарску територију, Кумани претворили у унутарполитичку силу која је убрзала дестабилизацију и процесе децентрализације".[49] Насупрот томе, у новије време исказана су и друга мишљења према којима етничко порекло главних учесника није имало одлучујуће значење у дезинтеграцији бугарске државе током друге половине XIII века.[50]

Пре изношења коначног суда о исправности ова два супротстављена погледа, потребно је осврнути се на судбину куманских пребега који су се у освит монголске инвазије обрели на Балкану. Видели смо да је прави добитник око њиховог придобијања била „Византија у егзилу" која је поседовала добро организовани бирократски апарат и дугу традицију интегрисања страних етничких и културних елемената. Куманска лака коњица, организована у одељење названо *Скитикон*, постала је саставни део никејских војних ефектива. Кумани су учествовали у опсади Солуна 1242, рату у Македонији 1257, као и у бици код Пелагоније 1259. године. Управо су они у највећој мери чинили одред генерала Алексија Стратигопула који је ослободио Константинопољ 1261. године. Кумански одреди такође су забележени у походу на тесалског севастократора Јована Анђела 1275. године, као и у нападу на Епирску деспотовину 1292. године, када су они масовно дезертирали.[51]

Политика примењена према досељеницима – давање земље у облику малих поседа и њихово насељавање у малоазијском пограничном подручју – помогла је њихову акултурацију у ново окружење. Према Георгију Акрополиту, током ратног саветовања уочи битке код Пелагоније, кумански представници су за разлику од западњачких најамника давали цару своје мишљење на грчком језику.[52] Тадашњи предводник Кумана, кога спомињу епископ

---

[49] Г. Николов, *Вътрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII – края на XIII век): фактори и проблеми*, ЗРВИ 46 (2009) 174; Гюзелев, *Царство*, 122-123.

[50] Павлов, *Куманите*, 25.

[51] П.И. Жаворонков, *Положение и роль этнических групп в социально-политической структуре Никейской империи*, ВВ 56 (1995) 136-137; Nicol, *Despotate*, 38-41; M. Bartusis, *On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium*, Dumbarton Oaks Papers 44 (1990) 12-13; Bartusis, *Army*, 26-27; Spinei, *Great Migrations*, 303-305; Vasary, *Cumans and Tatars*, 114-118; Павлов, *Забравени*, 314-316.

[52] Acropolites, 158 (=Akropolites/Macrides, 344); Bartusis, *Army*, 27.

Кизика Теодор Скутариот, али и цар Теодор II Ласкарис у једном од својих писама, био је човек хришћанског и грчког имена Клеопа (Κλεόπας).[53] Још један пример утапања номадске елите у византијски државни систем пружа Сиргијан, даровити војсковођа прве половине XIV века који је последње године своје каријере провео у служби српског владара Стефана Душана. Несумњиво куманског порекла, он је можда био директни потомак главара Саронија, који је напустио латинску и прешао у никејску службу.[54]

Апели краља Беле IV и несређене прилике после смрти цара Калимана Асена 1246. године, учинили су да се део Кумана насељених у Бугарској врати на север и трајно смести у Панонији. Да би их чвршће привезао уз круну, угарски владар је свог сина и наследника Стефана оженио 1247. године куманском принцезом, по свој прилици ћерком њиховог главара Сејхана, која је у крштењу добила име Јелисавета.[55] На овај корак пресудно су утицале гласине да је велики кан Гујук покренуо нови поход против западних земаља. Уз традиционални обред над лешином убијеног пса, сличан оном који је пратио склапање савеза са Францима у Константинопољу, Кумани су се на свадбеној свечаности заклели да ће, као краљеви људи, чувати Угарску од Татара и других варварских народа.[56]

* * *

Кумански насељеници из Паноније оставили су снажан печат и у збивањима која су потресла српске земље. Заједно са угарским одредима, они су подржали младог краља Стефана Драгутина у његовом сукобу против оца, Уроша I. Овај рат се завршио 1276. године одлучујућом битком на Гатачком пољу у Херцеговини, а угарска и куманска војна потпора била је кључни чинилац који је Драгутину донео победу и обезбедио његов успон на престо.[57]

---

53 *Theodori Lascari epistulae, 259;* ГИБИ VIII, 294; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 161; cf. Павлов, *България*, 32; Стоянов, *Куманите*, 21.

54 Vasary, *Cumans and Tatars*, 67-68.

55 Pálótzi-Horváth, *Cumans,* 77-78; Berend, *Gate of Christendom*, 88; Zeyhanus karissimus cognatus noster, dux Cumanorum спомиње се у једној краљевој повељи из 1255. године, CDP, VIII, 62.

56 Studemund, *Johannes*, 225 (=Sinor, *Return*, 203).

57 Данило/Даничић, 17-21 (=Данило/Мирковић, 16-20); Мошин, *Дипломатија*, 123-124; Vasary, *Cumans and Tatars*, 99-100; А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево – Гласник 43 (2009) 8-9.

Боравак Кумана у Србији није био једино последица Драгутинових веза са угарском круном. Вести доминиканца Жерара де Фрашеа показују да се део њих населио у Србији уочи монголског продора (стр. 40). Индиције о њиховом војном ангажовању у служби краља Уроша I могу се назрети у Тосканској редакцији Морејске хронике. У овом извору спомиње се да је краљ Србије послао 5.000 коњаничких стрелаца као подршку Михаилу VIII Палеологу у бици код Пелагоније 1259. године.[58] Бројка је свакако претерана, али карактер војне помоћи упућује на могућност да би овде могла бити реч о куманским дошљацима. Једна арбанашка народна песма у којој се пева о Јеврениji, ћерки српског краља коју њен отац хоће да преда *тридесеторици црних Кумана* (tridhetë gumana, gumana t'zez), иако несумњиво знатно познијег датума, такође осликава трагове присуства припадника овог народа у немањићкој служби.[59]

Куманско присуство у српским земљама може се посредно поткрепити преко личних имена посведочених у владарским повељама XIII-XIV века. Тројица људи по имену Коумань спомињу се још у Првој Жичкој повељи краља Стефана Првовенчаног (сачуваној у препису на зиду манастира с почетка XIV века); извесни Коуманиць сь дѣтию наведен је у Милутиновој повељи Хиландару издатој пре 1302. године; почетком XIV века међу људима властелинства манастира у Бањској срећу се Комань и Коуманиць; у Другој (1330-1331) и Трећој дечанској хрисовуљи (1343-1345) Стефана Дечанског и Стефана Душана пописани су Коуманинь, Коуманиць, Котень (Котјан?) и патроним Коумановикь; два човека по имену Коумань срећу се у попису имања Хтетовског манастира из 1343. године.[60]

---

[58] D' Alemagna vennero condutti a cavallo elleti e valenti, da Vallachia arcieri eletti e periti, e poi il Rè di Servia mandò m.v arcieri a cavallo, Hopf, *Chroniques*, 441. Тосканска редакција Морејске хронике потиче из XV века и представља познију прераду овог важног дела. Грчка, француска и арагонска редакција које су ранијег датума сведоче о коњаничком карактеру српске помоћи и слању одреда од 600 до 1000 људи, без изричитог помена стрелаца, *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève 1885, 54, 59, 61; *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmidt, London 1904, 236-238; *Chronique de Morée*, 96-97.

[59] *Folklor shqiptar, Epika legjendare (Cikli i kreshnikëve)*, T. I, ed. Q. Haxhihasani, Tirana 1966, 199-202; I. Schütz, *Des "Comans noirs" dans la poésie populaire albanaise*, AOASH 39 (1985) 193-203.

[60] Ивић – Грковић, *Хрисовуље*, 84, 90, 119, 143, 177, 203, 258; Л. Славева, *Попис на имотите на хтетовскиот манастир од 1343 година*, ССПИМ,

Наравно, често присутни етноними коришћени у функцији личних имена (Коман, Куман, Куманин) не показују нужно нечије порекло и у том погледу довољно је споменути њихову раширеност у Далмацији, где није било куманских дошљака. Као карактеристични примери могу се навести сплитски нотар Cumanus, дубровачки трговац Dobroqualis Cumanus и Cumanus de Sucotrino, cives Dirrachii.[61]

Топономастички материјал куманске провинијенције такође је богат. Поред села Куманија у Мачви, које чува спомен на њихову сеобу из Угарске у пролеће 1241. године, у Раваничкој повељи помиње се и насеље Коумани на простору Браничева. Команово селиште среће се у даровници Стефана Дечанског Хиландару. Коуманьски бродь је посведочен у Милутиновој повељи Манастиру св. Ђорђа крај Скопља из 1300. године и показује да се боравак куманских насељеника може везати за простор у долини горњег тока Вардара. Једно село по имену Коуманово наведено је у Дечанским повељама, као и у повељи Стефана Дечанског призренској епископији из 1326. године.[62] Оно се налазило југозападно од Косовог поља, а на његову локацију данас подсећа топографски назив Кумановка.[63]

Представе Кумана присутне су и у српском средњовековном сликарству. Реч је о две фреске из циклуса Чуда св. Димитрија у манастиру Дечани које приказују одбрану Солуна од напада Кумана и смрт бугарског цара Калојана (1197-1207). Њихова историјска подлога лежи у великом бугарско-куманском нападу на Солун 1207. године, када је Калојан заиста убијен, додуше од руке његовог куманског пратиоца.[64] Идентитет фрескописца није утврђен,

---

III, Скопје 1980, 296, 298; Грковић, *Речник имена*, 105, 110; *Зборник*, 91, lin. 16-17; 92, lin. 20; 279, lin. 40; 372, lin. 101; 456, lin. 55b; 466, lin. 62b. Ова лична имена нису била ограничена само на српске територије, већ и на њихово непосредно суседство. Куман и његове изведенице чине отприлике 0.5% забележених антропонима становништва источне, односно византијске Македоније у првој половини XIV века, З. Ђоковић, *Становништво источне Македоније у првој половини XIV века*, ЗРВИ 40 (2003) 173-175.

[61] *Codex diplomaticus*, III, IV. (према индексу); Чремошник, *Списи* (према индексу); Spinei, *Romanians*, 332-333.

[62] Новаковић, *Споменици*, 396, 398, 639, 646; Ивић – Грковић, *Хрисовуље*, 65, 98-99, 194-196; Младеновић, *Повеље*, 54, 93; *Зборник*, 320, lin. 32.

[63] А. Урошевић, *О ишчезлом селу Куманову на Косову*, Гласник Музеја Косова и Метохије 1 (1956) 225-228.

[64] Л. Кръстев, *'Чудесата на св. Димитър Солунски' и участието на алани и кумани при обсадата на Солун в 1207 г.*, История 4-5 (1999) 61-65.

али се потпис извесног „грешног Срђа” налази међу преосталим фрескама овог циклуса, па се може претпоставити да је он био аутор и ових дела.[65] По свој прилици приказ Кумана био је надахнут њиховим актуелним присуством у српским земљама.

* * *

Крајем XII и почетком XIII века бугарско-куманска сарадња била је на свом врхунцу. Прекодунавски номади су у великом броју попуњавали војске трновских владара, дајући пресудан допринос у њиховим борбама против Византије и Латинског царства. У каснијој епохи, она никада није обновљена у том обиму. Разлози су лежали у првој провали Монгола 1223. године и унутрашњој кризи „куманске конфедерације”. Међутим, чак и после слома њихових групација у црноморским степама, Кумани се јављају као војна подршка владарима из Асенове династије. Када су бугарске снаге помогле Никеји у нападу на Латинско царство 1247. године, у походу су учествовали и Кумани који су по Тракији починили тешка пустошења и одвукли преко двадесет хиљада људи у ропство.[66] Осам година касније, покренувши ратне операције против цара Теодора II Ласкариса, Михаило Асен располагао је са куманским корпусом (Σκυθικὸν στράτευμα) од 4.000 људи. Кумани су тада опљачкали насеља око Димотике и победили царске генерале Манојла Ласкариса и Константина Маргарита, тако што су из даљине стрелама убијали противничке коње и „правили од коњаника пешаке”. Њихове јединице биле су ипак разбијене недалеко од Визје. У овом окршају се на никејској страни истакао већ помињани Клеопа.[67] Очигледно је да су током овог рата кумански одреди одиграли запажену улогу на обема странама.

Војна подршка Кумана царству у Трнову после Батуовог и Субедејевог похода можда је била везана за постојање Тегаковог племенског савеза северно од Дунава.[68] Међутим, извесно је да су током наредне деценије прилике већ биле другачије, о чему

[65] С. Пајић, *Циклус св. Димитрија*, Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије, ed. В. Ђурић, Београд 1995, 353-360.

[66] D. Polemis, *A manuscript note of the year 1247*, Byzantinische Forschungen 1 (1966) 270-271; Acropolites, 85. (=ГИБИ, VIII, 179; Akropolites/Macrides, 245-246); Гюзелев, *България*, 93-94.

[67] Acropolites, 124-126. (=ГИБИ, VIII, 193-194, 293-294; Akropolites/Macrides, 301-303).

[68] Павлов, *Византия*, 45-46.

сведочи сарадња Константина Тиха и Беркеових „прекодунавских Скита”. Разлика није лежала толико у војном, колико у политичком аспекту помоћи. Она више није почивала на самосталним куманским групацијама и њиховим главарима које је било лако привући могућношћу за пленом, већ је зависила од воље татарског владара на Волги.

Колико се може судити по њиховим предводницима, куманске групе присутне у најранијој историји Другог бугарског царства потицале су из кланова Итоба, Урусоба, и њима потчињеним Кочоба.[69] У миграцијама које су биле узроковане монголским налетом, наслућује се учешће кланова Тертероба, Бурчогли и Дурут. Први клан је био релативно миноран у куманском свету и посведочен је у изворима само једном, у прослављеном спеву *Слово о Игоровом походу* где је описан поход кнеза Игора Свјатославича 1185. године против половецких првака. Ипак, присуство припадника Тертероба у бугарским земљама не подлеже сумњи. Оно је јасно осликано у владарској династији Тертера.[70] На другу групацију – Бурчогли – упућује порекло Бајбарса ал-Бундукдарија који је потицао из овог клана.[71] Сведочанство о трећем клану сачувано је у казивању арапског писца ан-Нувајрија, везано за куманског главара који је трагично настрадао у Угарској – Котјана.

Арапски писац Ан-Нувајри је забележио традицију о свађи између Мунгуша из клана Дурут и принца ак-Кубула из клана Токсоба. Након што је Ак-Кубул убио Мунгуша, његов отац Котјан је одлучио да се освети и напао је противника. Ак-Кубул је тада побегао на двор Џингисовог сина Џучија, наговоривши га да крене у поход на Кипчаке.[72] Догађаје са идентичним мотивима

---

[69] Павлов, *Отношения*, 19sq; Кръстев, *Куманите*, 179; Golden, *Cumanica IV*, 113,114,120-121. У изворима се спомињу кумански вожд Коча који је стајао на челу помоћног одреда приликом борби са крсташима у Тракији 1205. године и извесни Gubanus који је две године раније, на челу „пагана” у Калојановој служби опустошио Србију, Fejér, CD, II, 393-394; M. Font, *Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert*, Hungaro-Slavica: X. Internationaler Slavistenkongress, Sofia, edd. P. Kiraly, A. Hollos, Budapest 1988, 260-263; Николов, *Алтернатива*, 105. Двојицу људи вероватно треба поистоветити са куманским главарима Бегбарсом Кочајевичем и Кобаном Урусобичем, поменутим у руским летописима крајем XII века, ПСРЛ, II, col. 671; Павлов, *Византия*, 44.

[70] ПСРЛ, II, col. 641; Golden, *Cumanica IV*, 119; Кръстев, *Куманите*, 176-177.

[71] СМИЗО, I, 503, н. 1 (=ИКАИ, I, 376-377, н. 4); Закиров, *Отношения*, 35; Golden, *Introduction*, 349.

[72] СМИЗО, I, 539-542; Плетнева, *Половцы*, 169-170; Korobeinikov, *Broken mirror*, 402-404; Пилипчук, *Завоевание*, 195-196.

унутаркуманског сукоба који су послужили као повод монголске интервенције забележио је и доминиканац Јулијан. У његовом извештају протагонисти су двојица вођа (duces Cumanorum), по имену Vithut и Gureg (Дурут?). Потоњи чија су боравишта била на обалама реке Buz (Буг) победио је свог противника и убио га заједно са његовим старијим сином. Млађи Витутов син је потом стигао на двор татарског господара по имену Gurgatam (Џучи?) и замолио га за помоћ. Гургатам је пристао, напао Гурега и осветио се у његово име.[73]

Забележена са мањим одступањима у арапским и западним изворима, ова прича веродостојно осликава супарништво две куманске групације у освит монголске инвазије, Дурут и Токсоба, и уједно чува име клана коме је Котјан стајао на челу. Према становишту Омељана Прицака, име Дурут представља арапску сломљену множину од назива Тертер(оба) и реч је о истоветном клану.[74] Овај закључак произвео је далекосежне последице у историографији, пошто се на основу њега претпостављало сродство између бугарске царске породице и Кумана насељених у Угарској. Међутим, како је недавно указао Питер Голден, име Дурут семантички пре треба објаснити туркичком речи dört/tört („четири"), што не би био јединствени случај коришћења бројева у сврху давања назива номадским племенским групама.[75] На закључак да је реч о различитим скупинама упућује и географија. Наиме, док су боравишта Бурчогли, Итоба и Урусоба била у сливу Дњепра, кланови побројани у Слову о Игоровом походу, укључујући Тертероба, обитавали су око Дона и Доњеца на истоку.[76] Према сведочанствима руских летописаца Котјанова пребивалишта била су у суседству галичког кнеза, односно далеко на западу од насеобина Тертероба.[77]

---

[73] Аннинский, *Известия*, 102-103.

[74] Pritsak, *Polovcians*, 338, n. 106.

[75] Golden, *Cumanica IV*, 112. Спомен на клан Дурут можда чува и име једног од убица угарског краља Ладислава IV, посведоченог у угарским изворима као Turtul, *Chronici Hungarici*, 474; Rásonyi, *Anthroponymes*, 146; I. Baski, *On the Ethnic Names of Cumans in Hungary*, Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Wiesbaden 2006, 50-51.

[76] O. Pritsak, *Non-"wild" Polovtsians*, To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday, II, The Hague – Paris 1967, 1615-1623; Pritsak, *Polovcians*, 375-376; cf. Golden, *Cumanica IV*, 110.

[77] ПСРЛ, III, 265. Ова географска нелогичност већ је уочена. Било је покушаја да се она објасни преко евентуалних миграција припадника Тертероба на запад, Плетнева, *Половцы*, 168-169; Кръстев, *Куманите*, 184-185.

Нешто дужа дигресија, изнесена на претходним страницама, била је неопходна у сврху указивања на два важна закључка везана за пресељење Кумана јужно од Дунава: тадашњи пребези нису припадали групама раније присутним у походима Другог бугарског царства и потицали су из међусобно разнородних скупина. Они нису били насељени компактно, већ широм бугарских земаља. Нажалост, вести Ибн Тагри Бирдија о мерама Ивана Асена II које је спровео према једној групи дошљака, „сместивши их између две планине", нису од велике помоћи за прецизнију локализацију. Како се претпоставља, оне би могле да се уопштено односе на простор између Старе планине и Родопа, али и на много мање подручје између источних делова Балканског масива и узвишења Бабадаг у дунавској делти.[78] Са друге стране, писмо Беле IV из 1247. године одређује етнички карактер области Видина и Браничева као бугарско-кумански.[79] Показатељ раштрканости придошлица пружа и присуство куманских антропонима из раних османских регистара. Према истраживањима Валерија Стојанова, они су најприсутнији у Плевни, Ловечу, подунавским крајевима око Видина и Враце, као и у околини Перника и Сердике.[80]

Клановска и географска разједињеност дошљака објашњава њихово брзо утапање у бугарску средину. Страдање царства у Трнову за време Кадановог продора, праћено разарањима и људским жртвама, несумњиво је олакшало продор куманске елите у више слојеве домаћег друштва. Њихово насељавање је вероватно било спроведено по византијском моделу, односно, може се наслутити да су дошљаци добијали земљу у замену за војну службу (попут тзв. стратиота или акрита).[81] Како је закључио Александар Николов, Друго бугарско царство је представљало мешани модел интеграције номада у седелачко друштво: насељени широм бугарских територија, они су формирали водећи део његове војне елите, надомешћујући тако недостатак домаће ратничке класе. За разлику од Угарске, они нису били подвргнути посебном законодавству, што је после њихове христијанизације олакшавало интегративне процесе.[82]

---

[78] Павлов, *Отношения*, 44; Атанасов, *Деспотство*, 26, 49, н. 79.

[79] Theiner, VMHH, 231, no. 440.

[80] Стоянов, *Антропоними*, 299.

[81] Павлов, *Куманите*, 23.

[82] A. Nikolov, *Cumani bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)*, Annual of Medieval Studies at the CEU 11 (2005) 223-229.

Прилике које су пратиле куманску интеграцију у бугарско друштво донекле осветљавају и материјални артефакти. Власник печатног прстена из XIII-XIV века, пронађеног недалеко од града Пазарџика, био је, судећи по натпису на њему, мачоноша Тагчи (МЕЧѠНѠША ТАГЧИ). Осим што тагчи није лично име, већ вероватно турко-монголска титула тамачи, других назнака које би бациле више светла на овог Куманина (или пак Татарина) у бугарској служби нема.[83] Међутим, случајни налаз из Царевца у Трнову, посуда са представом шамана која потиче из друге половине XIII века, није само пуки куриозитет већ указује на то да процес бугаризације у случају ширих слојева куманских насељеника није био свеобухватан као код њихових предводника.[84]

Ипак, интеграција куманског аристократског слоја у бугарско друштво била је релативно брз процес који је потрајао највише једну до две генерације. Георгије I Тертер, оснивач династије која је на трновском престолу сменила Асенове потомке, доживљаван је као интегрални припадник локалне елите. Према речима Георгија Пахимера, *бугарски народ држао се за Тертера и веома су се њиме хвалисали*.[85] Штавише, док су у очима византијских савременика он и његов брат Алдимир још увек са одређеним ниподаштавањем посматрани као *Скити*, односно Кумани, за Нићифора Григору, који пише једно покољење касније, оснивач династије Тертера је неоспорно Бугарин.[86]

Ове процесе осликавају и лична имена потомака куманских предводника. У другој или трећој генерацији она не само да су

---

[83] Йорданов, *Корпус*, 142; К. Тотев, *За датировката на златния пръстен-печат на мечоносеца Тагчи*, „България, земя на блажени". In memoriam Professoris Iordani Andreevi, Велико Търново, 2010, 450-458. cf. М. Москов, *Оними от булгарски произход*, Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново 2003, 486-488.

[84] Й. Алексиев, *Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново*, Проблеми на прабългарската история и култура, I, София 1989, 440-447; Павлов, *Куманите*, 25, н. 68. Судећи по траговима из раније епохе, номадски дошљаци могли су да чувају и тако очигледне древне тековине попут изваjаних *камених баба* – монументалних скулптура у људском обличју. Укупно шест ових споменика позносредњовековних номада откривено је око Плиске и Шумена, Я.Р. Дашкевич – Э. Трыярский, *Каменные бабы причерноморских степей – Коллекция из Аскании-Нова*, Вроцлав – Варшава 1982, 16-17, 47-48, 85-86; Р. Рашев, *Късни номади в плисковското поле*, Преслав 3 (1983) 242-252.

[85] Pachymeres, I, 447 (=Pach./Failler, II, 566-567; ГИБИ, X, 179).

[86] *Gregoras*, I, 132 (=ГИБИ, XI, 137); Павлов, *Куманите*, 25.

хришћанска, већ су и словенска. Као примери могу се узети Георгије I Тертер и Теодор Светослав, затим Тертеров брат Алдимир и његов син Иван Драгушин.[87] Штавише, није реткост ни да се у истој генерацији паралелно јављају куманска и бугарска имена. Упечатљиве примере представљају полубраћа Дрман и Куделин у Браничеву, односно Балик и Добротица у Карвуни. Име Шишмана, родоначелника друге царске лозе, типично је куманско, али његови потомци, Кераца, Михаило, и Белаур, носе имена бугарског, хришћанског и влашког порекла.[88]

Поистовећивање два народа у словенској традицији још један је показатељ брзе интеграције куманских дошљака. У тзв. *Бугарском апокрифном летопису* („Казивање пророка Исаије, како га је анђео узнео до трећег неба"), говори се о сеоби дела *Кумана званих Бугарима* (коумани рекоми блгаре) у Карвунску земљу. Веза два народа се у спису објашњава на следећи начин: *после смрти цара Испора* [Аспарух]*, назваше Кумане Бугарима, јер су они пре њега били веома погани, такође и безбожни и у многим нечастима и непрестано су много година били непријатељи грчком царству*.[89] Спис указује на то да је куманско име напросто добило значење „пагани", као и да је покрштавање, односно улазак у хришћанску васељену, било преломни корак који је означавао напуштање старог и усвајање новог идентитета.

Ово није јединствени случај анахроног помена Кумана у средњовековној књижевности, нити употребе њиховог имена као опште ознаке за нехристијанизоване варваре. У Хиландарском препису бугарског превода *Манасијеве хронике*, насталом око 1340. године, наводи се како за време владавине византијског цара Лава III (717-741), *Кумани* [уместо Арапи, како је записано у

[87] Алдимир је куманско име, чије етимолошко објашњење потиче од речи al – „рука" и temür – „гвожђе", Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 124; Rásonyi, *Quelques catégories*, 333. Оно је посведочено и у локалној топономастици у Бугарској, Младенов, *Узи-Кумани*, 131; Стоянов, *Антропоними*, 199-201; cf. *Altbulgarische Inschriften*, 38; Москов, *Езикови контакти*, 95.

[88] Последње име забележено је у изворима као Μπελαοῦρος и Белаоур, Cantacuzenus, I, 464 (=ГИБИ, X, 270); Радојчић, *Законик*, 84. Оно се обично објашњава угарским утицајем, од личног имена Béla и суфикса –úr, тј. „господар"). Ипак, чини се да би се убедљивија етимологија могла извести преко влашке речи bălaur – „змај", cf. *Dicţionarul explicativ al limbii române*, I, Bucureşti 1984², 71.

[89] Й. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, София 1970, 282; *Книжнина*, 196; S. Dimitrov, *The Bulgarian Apocryphal Chronicle and Bulgarian Ethnic History*, EB 29/4 (1993) 97-100.

грчком оригиналу] *нападоше на Цариград и на све земље, и потонуше у море избијени од Грка, а остале све посекоше Бугари.*[90] У српској редакцији популарног средњовековног романа *Александрида* Кумани се такође спомињу на више места, замењујући Трибале, Келте и друге древне народе са севера Балканског полуострва.[91]

ЖАРИШТА БУГАРСКОГ СЕПАРАТИЗМА

Упркос томе што потомци досељених Кумана играју снажну улогу у Бугарској током последње две деценије XIII века, њихови преци потпуно одсуствују у политичком животу земље за време последњих владара из Асенове династије. Потпуно невезано са куманским утицајем, током владавине Михаила II приметне су прве појаве слабљења централне власти и јачања регионалног партикуларизма. Упечатљив је пример севастократора Петра, познатог из уговора са Дубровником, чија се земља и људи спомињу у овом документу у контексту који сугерише постојање одвојеног пореског и судског система у областима под његовом влашћу.[92] Прва фигура (вероватно) куманског порекла забележена у изворима среће се на позорници тек у време „Иваиловог устанка", око 1277. године. Био је то заповедник Куман (Κόμανος), једна од првих жртава похода византијског заповедника Михаила Главаса.[93]

Досадашња разматрања о интеграцији Кумана у бугарско друштво показују да је оцена о дошљацима као главном ремети-лачком чиниоцу и узрочнику сепаратистичких стремљења била неутемељена. Ово становиште може се поткрепити кроз детаљнију анализу сепаратистичких покрета у бугарским земљама. Они су дошли до изражаја на више периферних подручја. Гледано од истока на запад, прво међу њима је била данашња јужна Добруџа, односно приморски појас уз обалу Црног мора који је током XII-XIII века носио име Карвуна. Друго се налазило у подбалканској

[90] Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970, 620.

[91] *Српска Александрида*, II, edd. Р. Маринковић, В. Јерковић, Београд 1985, 63-66, 68-69, 102, 107-108, 110.

[92] Николов, *Властта*, 223-224; Г. Николов, *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, София 2011, 67-69.

[93] *Manuelis Philae Carmina*, II, 249 (=ГИБИ, X, 144); Павлов, *Забравени*, 332.

области, смештеној у горњем току Марице и пределу између сливова Струме и Тунџе (Средња Гора). Треће су чинили северозападни крајеви, односно Видин и Браничево.

* * *

Карвуна, гранична област између степске и седелачке зоне, била је природан коридор преко кога су кумански насељеници долазили у Бугарску. Из овог разлога није изненађујуће то што је највише трагова куманског утицаја остало забележено управо на овом простору. У Бугарском апокрифном летопису Карвуна се спомиње као њихово одредиште, а сам назив ове регије можда је куманског порекла. Постоје наговештаји да је крајем XIII века њоме управљао извесни великаш Куман, наведен у познијем Погановском поменику као деспот.[94]

Почетком XIV столећа, аристократски слој Карвуне још увек је чувао сећање на своје куманско порекло. Кераца, ћерка видинског господара Шишмана, била је војвоткиња ове области преко свог супруга деспота Срацимира.[95] И он сам је имао куманске крви, али, за разлику од већине истакнутих припадника бугарске аристократије, не са очеве, већ са мајчине стране. Име Срацимирове мајке – Севина (Σεβΐνη, „Радост") – без сумње је куманско и посведочено је у повељи цара Ивана Александра Манастиру св. Николе крај Месемврије.[96] Овај бугарски владар, син Срацимира и Кераце, који је 1331. године преузео царски престо био је, дакле, куманског порекла како по свом оцу, тако и по мајци.

Карвуна је у време Срацимира и Кераце била интегрални део Трновског царства. Као њен први самостални поглавар среће се средином XIV века Балик. Његово име је такође куманско и значи

---

[94] Атанасов, *Деспотство*, 21, 26; Иванов, *Поменици*, 222, 224 (=Билярски, *Поганов. поменик*, 55); В. Игнатов, *Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в)*, Добруджа 4 (1987) 19-28. Према другој претпоставци, поменути деспот Куман могао би бити нико други до Алдимир, брат Георгија I Тертера, Атанасов, *Севастократори*, 470-471.

[95] И. Дуйчев, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър*, ИБИД 14-15 (1937) 205-210; Й. Андреев, *Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майката на цар Иван Александър*, Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (=Acta Musei Varnaensis, III). Варна 2005, 87-91; Гюзелев, *Папството*, 391-394.

[96] Дуйчев, *Книжнина*, 144; Стоянов, *Антропоними*, 218.

„риба”.[97] Баликова браћа били су Теодор и Добротица, по коме је област прозвана Добруџа. Добротичин син, господар Силистре, носи име Тертер. Присуство овог имена у породици добруџанских управљача указује на њихово сродство са истоименом царском династијом.[98]

Носиоци локалне власти у Карвуни потицали су из редова куманских досељеника, али се на овом простору током друге половине XIII века сепаратистичке тежње нису исказале. Близина Ногајевих поседа на доњем Дунаву несумњиво је била један од разлога. Други је вероватно лежао у родбинској повезаности аристократије Карвуне са династијом Тертера. Тиме би се могла објаснити и постепена промена њиховог политичког курса током наредног столећа.[99]

* * *

Насупрот томе, отпор централној власти у Средњој Гори јавља се непосредно након устоличења Георгија I Тертера 1280. године. Носиоци превратничких тежњи на овом простору били су браћа Смилец, Радослав и Војсил са седиштем у тврђави Копсис (Аневско Кале), недалеко од данашњег града Сопота. Под њиховом влашћу се налазила територија између Копсиса и Крна на истоку. Кроз њу су пролазили путеви који су повезивали Дунавску равницу и Трново са стратешким комуникацијама у Тракији и Македонији.[100] Тројица браће нису имали куманске крви, већ су, према речима Георгија Пахимера, потицали из једног угледног бугарског рода.[101] Најстарији Смилецородио се са Палеололозима, узевши

---

[97] Cantacuzenus, II, 584 (=ГИБИ, X, 374); Москов, *Езикови контакти*, 95; Стоянов, *Антропоними*, 205-206; Атанасов, *Деспотство*, 91-92.

[98] Cantacuzenus, II, 584-585 (=ГИБИ, X, 374); Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, 234sq; P. Diaconu, *Cumanii şi originea familiei lui Dobrotiţă*, Revista istorică: Serie nouă 5/3-4 (1994) 283-288; Дочев, *Монети*, II, 123sq; Атанасов, *Деспотство*, 133, 291-295.

[99] Атанасов, *Процеси*, 17.

[100] Asdracha, *Rhodopes*, 38; Коледаров, *География*, 80; Божилов – Гюзелев, *История*, 535; Кръстев, *Тертеревци*, 34.

[101] Pachymeres, II, 266-267 (=Pach./Failler, III, 292-293; ГИБИ, X, 190); Г. Николов, *Етапи на сепаратизма в българското царство (краят на XII – началото на XIV в.)*, Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta Musei Varnaensis III), Варна 2005, 75.

током 1282-1283. године за своју супругу ћерку севастократора Константина и унуку Михаила VIII.[102]

Управљачи Средње Горе били су најозбиљнији противници династије Тертера, не само због свог ослонца на Византију, већ и услед близине њихових поседа бугарској престоници. Смилец је касније обезбедио Ногајеву подршку, захваљујући којој је 1292. године успео да се устоличи за цара. Није познато да ли је његова област тада променила свој управни карактер. Њеним источним делом је на самом крају XIII века завладао Алдимир, брат Георгија I Тертера, учврстивши се у Крну. Ослонац његове власти потицао је од веза са претходним управљачима, пошто је он за супругу узео Смилчеву ћерку Марину. Тек након доласка на престо Теодора Светослава ова територија је поново инкорпорирана под власт Трнова. Смилчева браћа Радослав и Војсил морали су да се тада склоне у Византију, али су из изгнанства и даље представљали константну претњу по Тертерову лозу.

Пример господара Средње Горе стоји у оштром контрасту са локалном аристократијом Карвуне. Упркос томе што нису били куманског, већ чисто бугарског порекла, они су крајем XIII века постали најснажнији узрочници нестабилности у земљама Трновског царства. Важну улогу у њиховом деловању имала је локација њихових поседа и спољна подршка – најпре Византије, а потом и Ногаја.

* * *

Носиоци сепаратистичких тежњи на бугарском северозападу потицали су из редова дошљака, али ни Ростислав Михаилович ни Јаков Светослав нису били куманског, већ руског порекла. У пожунском мировном споразуму из 1271. године, Јаков Светослав наведен је као Swetizlaus Imperator Bulgarorum. То није његов једини помен са овом титулом. Он се јавља као *Јаков деспот цар* и у Погановском поменику.[103] Истицање царског достојанства је показатељ његове самосталности, не од угарске круне чији је био вазал, већ од централне бугарске државе. Управо су двојица господара руског порекла били једини који су на тај начин директно

---

[102] Pachymeres, II, 407 (=Pach./Failler, IV, 446-447; ГИБИ, X, 201); Georgieva, *Princesses*, 186-187; Кръстев, *Тертеревци*, 33-34.

[103] Иванов, *Поменици*, 224 (=Билярски, *Поганов. поменик*, 55).

оспоравали власт трновских владара.[104] Како је својевремено истакао П. Мутафчијев, током ове епохе бугарске земље су биле у политичком смислу подељене на два одвојена царства – Трновско на челу са Константином Тихом, и западно којим је владао Јаков Светослав.[105] Темељи оваквог положаја његових поседа лежали су у слабости централне власти и спољним приликама, али не и у њиховом етничком карактеру.

Доминантна позиција круне св. Стефана у Подунављу није наџивела кратку владавину Стефана V (1270-1272). Унутрашња слабост у Угарској и Бугарској, која је довела до нежељене равнотеже снага у сучељавању између две државе, омогућила је Јакову Светославу да поново преузме улогу сличну оној коју је играо током претходне деценије. Он је збацио угарско покровитељство и поново се приближио Трнову, а његов положај био је легализован након што га је Марија, супруга Константина Тиха, јавно посинила на свечаној церемонији одржаној у Цркви св. Марије. Између две бугарске државе било је на тај начин прокламовано измирење, али потези трновских власти били су само фасада за другачије циљеве. Недуго затим, како Пахимер преноси, помајка је отровала свог посинка.[106]

Овај чин је само за кратко довео до поновног укључивања бугарског северозапада под власт Трнова. Током осамдесетих година XIII века Видинска област се поново осамосталила. Као њен господар тада се на историјској позорници појављује Шишман, истакнути бугарски великаш куманског порекла. О томе сведочи не само његово име, које је туркичког корена са значењем „пуни" или „дебели", већ и речи Јована Кантакузина према којима је његов син Михаило потицао од Бугара и Кумана (εχ Μυσῶν καὶ Κομάνων).[107] Према Ђакому Лукарију, Теодор Светослав је био „сродник" (cugino, обично се интерпретира као „братучед") Шишмановог сина Михаила.[108] На основу ове белешке изношене су разне хипотезе о пореклу и родбинским везама између господара Видина и

[104] Бакалов, *Владетел*, 221-222; Николов, *Алтернатива*, 115-117.

[105] Мутафчиев, *История*, 111.

[106] Pachymeres, I, 430 (=Pach./Failler, II, 546-549; ГИБИ, X, 170-171); Ников, *История*, 27-28; Georgieva, *Princesses*, 183-184.

[107] Cantacuzenus, I, 175 (=ГИБИ, X, 225); Ников, *История*, 43-44; Младенов, *Узи-Кумани*, 129; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 277; Бурмов, *Произведения*, 229; Стоянов, *Антропоними*, 196-197.

[108] Luccari, *Annali*, 81.

династије Тертера, углавном по женској линији.[109] Шишманова прва супруга вероватно је потицала из неког бугарског великашког рода и можда је имала царске крви. Ипак, уколико у речима познијег дубровачког писца има истине, поставља се логично питање да ли су Шишман и Георгије I Тертер били сродници по другој линији – мушкој, односно преко свог заједничког куманског порекла.[110]

Анонимни аутор Описа источне Европе такође пружа важне податке о тадашњој судбини северозападних бугарских земаља. Према његовим речима, *пошто је Угарска ослабила, Тартари су преузели поменуто царство* [Видин] *и учинили га зависним*.[111] Угарска доминација није била одмах замењена татарском, нити је Шишман био непосредни наследник Јакова Светослава, али пишчев извештај пружа у основи тачну слику. Узимајући у обзир да је он уживао снажну Ногајеву подршку у борбама против српског краља Милутина (стр. 215), може се закључити да је татарско покровитељство играло важну улогу од самих почетака Шишманове власти. При томе, сасвим је могуће да је као кохезивни чинилац у везивању Видинске области за Ногајеву силу послужило заједничко куманско порекло дела житеља леве и десне обале Дунава. Међутим, важно је имати у виду да је Шишман био само настављач старијих центрифугалних тежњи на бугарском северозападу. „Куманска компонента”, уколико се и повољно одразила на његове односе са Татарима, није ублажила тадашњи јаз између Видина и Трнова, упркос могућем сродству две бугарске царске лозе.

* * *

Угарска власт над Браничевом успостављена је почетком друге половине XIII века и ова област остала је у њеном саставу наредне две деценије. После смрти Стефана V, 6. августа 1272. године, угарска круна није успела да спречи отпадање Видина, али је грчевито настојала да сачува преостале тековине на десној

[109] В.Н. Златарский, *Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана Александра*, Статьи по славяноведению, II, ed. В.И. Ламанский, Санкт-Петербург 1906, 174; Ю. Трифонов, *Деспот Иван Александър и положението на България след Велбъждската битка*, Списание на БАН 43 (1930) 64; Бурмов, *Произведения*, 231, н. 88; Божилов, *Фамилията*, 445-446.

[110] Павлов, *Куманите*, 24, н. 59.

[111] ...vacillante autem Vngaria, Tartari preoccupauerunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium, ADEO/Górka, 39-40.

обали Дунава. У име Стефановог малолетног сина Ладислава IV, управу над државом је преузело регентство предвођено краљицом-мајком Јелисаветом. Под окриљем нових власти, још током 1272. године образована је бановина Браничево–Кучево као посебна административна јединица у саставу круне. Њен бан, по имену Григорије (Gregorius, banus de Boronch et de Kuchou), први пут се помиње 27. новембра исте године.[112] С обзиром да се отприлике у исто време, то јест 1. децембра 1272. године, јавља први господар Мачве са титулом бана – Роланд из рода Ратот – може се закључити да је крајем ове године управна реорганизација била спроведена дуж целокупне јужне угарске границе.[113]

Ове мере ипак нису успеле да спрече излазак Браничева и Кучева из састава Угарске. Григорије се као бан двеју области последњи пут поуздано спомиње 14. маја 1273. године.[114] После овог датума, као њихови господари у изворима се појављују полубраћа („браћа једне матере") Дрман и Куделин. Они су можда још крајем 1273. године, или непосредно затим, збацили угарску власт и преузели контролу над овим подручјем.[115]

Дрман и Куделин се уобичајено описују као бугарски бољари куманског порекла. Као показатељ се узимају њихова имена. Дрман (Дрьмань) је несумњиво куманско и потиче од глагола tur-/dur „стајати", „бити усправан", односно носи пренесено значење „чврст". Оно се често среће у угарским и влашким изворима XIV-

---

112 CDP, VIII, 149; *Regesta*, II/2-3, 28, no. 2329.

113 Fejér, CD, V/2, 86-87; Харди, *Господари*, 74-75.

114 MES, II, 20; *Regesta*, II/2-3, 42, no. 2363. Постоји више повеља у којима се Григорије спомиње као бан Браничева и Кучева, датованих само 1273. годином, па и овај датум не треба узети као стриктну крајњу хронолошку одредницу његове власти, *Regesta*, II/2-3, 34, 35, 37, 39, 47, nos 2345, 2349, 2350, 2355, 2376; Ников, *Българо-унг. отношения*, 179, n. 5; Димитров, *Отношения*, 222, н. 5.

115 Ников, *История*, 39-41; cf. Коларов, *Отношения*, 217; Петкова, *Северозапад*, 14; Димитров, *Отношения*, 193-194, 199. Према речима архиепископа Данила, у тренутку када је Драгутин 1284. године преузео управу над Мачвом, они су својим областима већ владали *од многих времена*, Данило /Даничић, 114-115 (=Данило/Мирковић, 87). Судећи по томе што су се Драгутинове територије на истоку непосредно граничиле са њиховим поседима, очигледно је да су, поред Браничева, они завладали и средњовековним Кучевом које је лежало на левој обали Велике Мораве, А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2003) 139-162; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, I/3, ed. J. Николић, Пожаревац 2006, 14.

XV века (Dormanus, Dorman, Dărman), а оставило је трага и у топономастици Влашке, Молдавије и Паноније.[116] Име Куделин (Коудѣлинь) се сматра словенским и објашњава се преко речи кудеља, тј. конопља.[117] У српским повељама XIV века оно се среће прилично често, и то заједно са именима Шишман и Дрман.[118] Популарност и учесталост ових личних имена међу нижим друштвеним слојевима у средњовековној Србији указује на то да народно памћење браничевске господаре није забележило у тако неповољној слици као што је то био случај са делима званичних немањићких хагиографа. У локалној географији данашње североисточне Србије и северозападне Бугарске такође постоји више назива који чувају спомен на време власти Дрмана и Куделина.[119]

Дрман је несумњиво имао првенство над својим полубратом. Када је угарски краљ Ладислав IV (1272-1290) покренуо поход на Браничево 1284. године, у једној његовој повељи је изричито речено да је он предузет *против Дрмана и Бугара* (contra Dormanum et Bulgaros).[120] Ове речи такође се тумаче као показатељ бугарског порекла браничевских господара. Ипак, спомен Бугара сугерише и на другу могућност: да су Дрман и Куделин у борби против угарских снага добили подршку од свог суседа Шишмана. Он је браничевске господаре несумњиво сматрао својим савезницима неколико година касније, у време када су они ушли у сукоб са српским краљевима Драгутином и Милутином. Ипак, важно је истаћи да Дрман и Куделин нису били Шишманови вазали већ „самостални", како изричито тврди српски архиепископ Данило.[121] Исто тако,

[116] Два места по имену Dărmăneşti срећу се у окрузима Бакау и Сучава у Молдавији, једно је смештено у Дамбовици у Влашкој, док крај Хевеша у источној Мађарској и данас постоји село Dormánd које је раније носило назив Dormánháza, Rásonyi, *Anthroponymes*, 140; Москов, *Езикови контакти*, 97; Стоянов, *Антропоними*, 195; Vasary, *Cumans and Tatars*, 104, n. 21; Tatár, *First Tatars*, 336-338.

[117] Грковић, *Речник имена*, 109; Vasary, *Cumans and Tatars*, 104.

[118] Ивић – Грковић, *Хрисовуље*, 89, 95, 96, 116,164, 175, 188, 189, 242; Грковић, *Речник имена*, 95, 109, 194.

[119] У другој половини XIX века рушевине из старије епохе у горњем току Млаве носиле су народне називе „град Дрман" и „град Куделин", Ј. Драгашевић, *Принос за географију Србије – Млава и Пек*, ГСУД 43 (1876) 326, 328-329. Данас на браничевске господаре подсећа Дрмно код Костолца. Идентичног порекла су имена села Дърманци и Куделин, у бугарским пограничним општинама Мездра и Брегово, која би могла бити и новијег датума, без директног континуитета са средњовековном епохом.

[120] Fejér, CD, V/3, 276 (=CDAC, XII, 439); Vasary, *Cumans and Tatars*, 105-107.

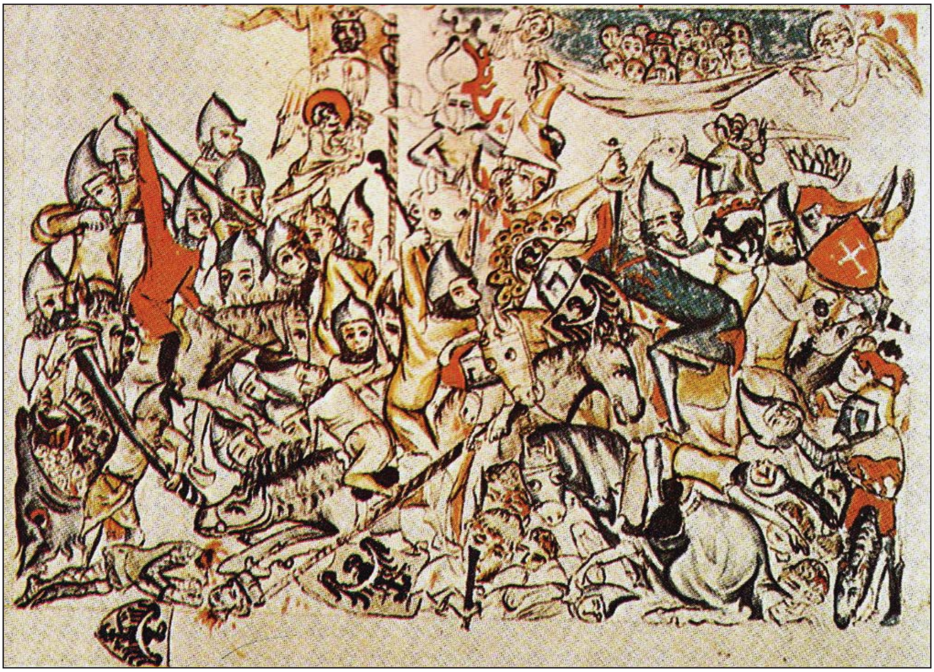
[121] Данило/Даничић, 115 (=Данило/Мирковић, 87.)

њихови поседи нису у политичком смислу били део северозападних бугарских земаља са седиштем у Видину.

Крајем претпоследње деценије XIII века Дрман и Куделин су успоставили везе са номадима у западном делу Влашке низије и обезбедили куманску и татарску подршку за рат против Драгутина. Заједничко куманско порекло житеља суседних области на левој и десној обали Дунава свакако је имало одређеног утицаја у томе. С обзиром да је у време монголског налета и куманског насељавања у Браничеву оно још увек било у саставу бугарске државе, двојно порекло Дрмана и Куделина значајно је као још један пример успешне интеграције дошљака у ново окружење и њихово орођавање са локалним аристократским слојем.

1. Татари освајају Рјазањ и Суздаљ,
руске минијатуре (XVI век)

2. Битка код Лигница 1241. године, пољска минијатура (XIV век)

3. Бела IV обнавља земљу после монголске инвазије, детаљ са Миленијумског споменика, Трг хероја, Будимпешта (фото: аутор)

4. Меморијални комплекс на Мухију, подигнут 1991. године у спомен на 750-годишњицу битке (фото: Јудит Гал)

5. Булгар на Волги, прво седиште Батуове власти,
(фото: аутор)

6. Бату на престолу, минијатура из рукописа Рашида ад-Дина (почетак XV века)

7. Цар Балдуин II се опрашта са браћом Поло, Путовања Марка Пола, минијатура из француског рукописа (XV век)

8. Хулегу и Докуз-катун приказани по узору на Св. Константина и Јелену, сиријска минијатура (XV век)

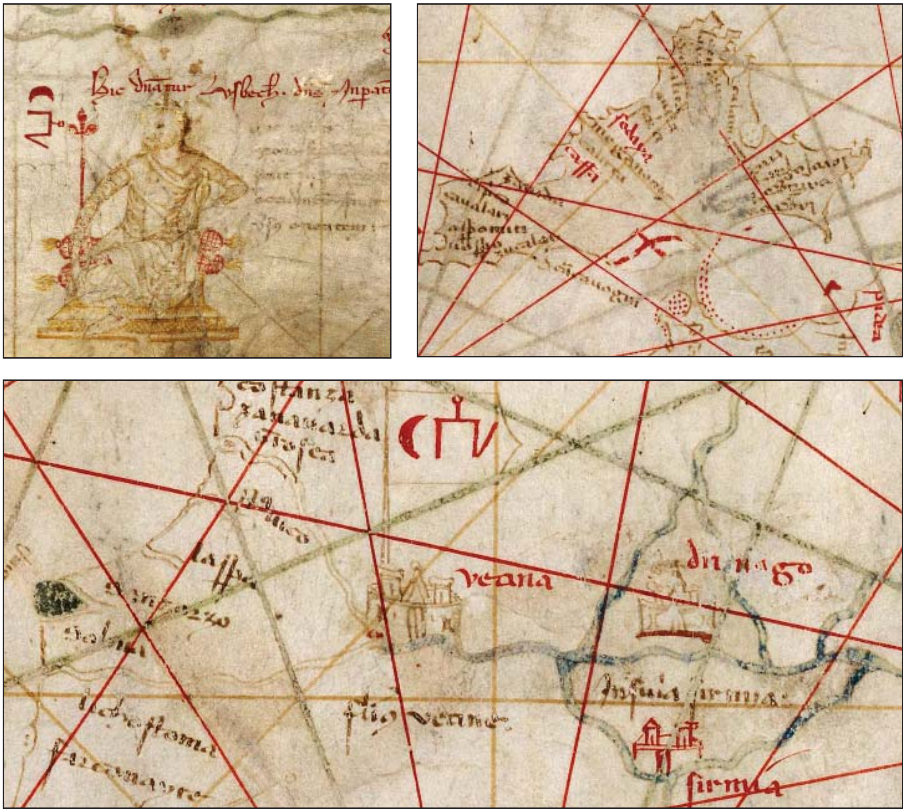
9. Свети Димитрије брани
Солун од напада Кумана,
манастир Дечани (XIV век)

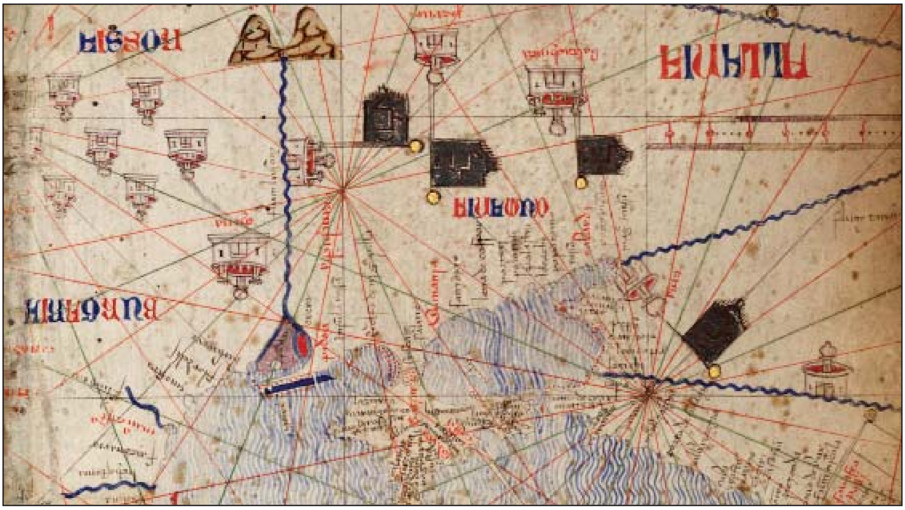
10. Куманска „камена баба“,
Музеј историје татарског народа
и Републике Татарстан, Казањ

11. Руски поход на Кумане 1185. године,
минијатура из Рађивилског летописа (XV век)

12. Портрет кана Златне хорде Узбека, Крим и доњи Дунав
на мапи Анхелина Дулсерта (1339)

13. Северно црноморско приобаље,
Каталански атлас (после 1375. године)

IV

НОГАЈ И ЊЕГОВО ДОБА

Међу бројним Џингис-кановим потомцима који су оставили трага на историјској позорници Ногају несумњиво припада важно место. Он се сматра човеком који је својевољно постављао канове у Сарају, сивом еминенцијом врховне власти у Златној хорди и интригантом чије се способности за сплетке и политичке игре не би постидели ни највећи умови ренесансне Европе. Ногај не само да је био прекаљени војсковођа и умешни дипломата, већ је успео да надмаши већину својих сродника и тиме што је дочекао, према оновременим схватањима, дубоку старост од шездесетак година. Поред тога, он је био учесник у практично свим важнијим војним подухватима које су Џучиди водили током друге половине XIII века, од Закавказја до Литваније и од обала Каспијског језера до Угарске и Балкана. Вршњак канова Менгке-Темура и Туда-Менгкеа, Ногај је био следбеник древних монголских традиција, али и човек који је усвојио одређене тековине медитеранске цивилизације. Покровитељ руских кнежева и бугарских царева, зет византијског василевса и личност коју су страни посматрачи доживљавали као владара највишег ранга, он је био један од кључних учесника у збивањима на југоистоку европског континента крајем XIII века. Самим тим што је успео да за кратко време веже немањићку државу за западне земље Џучида, заслужио је своје место и у српској средњовековној историји.

Ногајев родослов забележили су арапски и персијски писци. Према Бајбарсу ал-Мансурију, он је био син Татара, сина Могала, сина Тушија, тј. Џучија, најстаријег сина Џингис-кана. Идентичне податке понавља арапски историчар Ибн Халдун (‘Abdu r-Rahmān bin Khaldūn Al-Hadrami, 1332-1406), док ан-Нувајри грешком прескаче помен Џучија и назива Могала сином Џингис-кана.[1] Према Рашиду ад-Дину, Ногај је био син Татара, сина Бувала/Буала,

[1] СМИЗО, I, 109, 152, 380 (=ИКАИ, I, 99, 123, 270-271); Веселовский, *Ногай*, 2-3; Vasary, *Cumans and Tatars*, 71; P. Golden, *Tuši: the Turcic Name of Joči*, AOASH 55 (2002) 143-151.

Џучијевог седмог сина. Идентична генеалогија, без прецизирања Бувaловог редоследа међу Џучијевим потомцима, присутна је и у персијском делу *Му'из ал-Ансаб*, као и у тексту *Таварих-и Гузида нусрат-нама*, написаном почетком XVI века.[2] Ниједан од ових извора не бележи име, нити било какве детаље везане за личност Ногајеве мајке.

Ногајево порекло се уобичајено наводи сагласно подацима Рашида ад-Дина, али се овде назире једна тешкоћа у интерпретацији. Наиме, он се први пут спомиње као војни заповедник око 1260. године, што би значило да се родио бар двадесет година раније.[3] Уколико би се прихватило да је његов деда био млађи брат Батуа, рођеног најраније 602 A.H. (1205/6), а према најприхваћенијем мишљењу око 1208. године,[4] постојала би очигледна биолошка препрека. Наиме, у том случају Бувал би у време Ногајевог рођења могао имати највише тридесетак година, што делује невероватно, чак и када се има у виду да су монголски принчеви често добијали најстарију децу у касном тинејџерском узрасту.

Објашњење ове нелогичности највероватније лежи у томе што родослов Рашида ад-Дина одражава хијерархију Џучијевих потомака, а не њихов узраст. Томе у прилог могу се навести подаци Џувејнија који тврди да је Ногајев деда био најстарији Џучијев син, старији не само од Батуа, већ и од Орде. У Му'из ал-Ансаб се тврди да мајка Бугала, тј. Бувала, није била Џучијева законита супруга, већ наложница по имену Карачин-катун.[5] Уколико се прихвате наводи ова два извора, могло би се закључити да је Бувал био најстарији Џучијев син, али да није био разматран као очев наследник из простог разлога што је његова мајка била конкубина. То наравно не значи да је он био незаконити потомак, јер Монголи нису сматрали незаконитим децу рођену од других супруга или наложница у односу на главну.[6] Међутим, имајући у виду да је предност међу потомством давана синовима главне

---

[2] *Рашид ад-Дин*, II, 75-76; *Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков*, edd. С.К. Ибрагимов et al, Алма-Ата 1969, 38; ИКПИ, III, 43; Pelliot, *Horde d'Or*, 52-54.

[3] Cf. Почекаев, *Цары ординские*, 48; Мыськов, *История*, 113; Павлов, *Татарите*, 121.

[4] Оно је изведено на основу обавештења Рашида ад-Дина према коме је Бату умро у доби од 48 година, *Рашид ад-Дин*, II, 81; СМИЗО, II, 210.

[5] Juvaini/Boyle, 266-267; ИКПИ, III, 38; Почекаев, *Батый*, 50.

[6] Владимирцов, *Работы*, 348; Мыськов, *История*, 113; Почекаев, *Право*, 160-161.

супруге, тиме се може објаснити зашто Ногајев деда и отац нису играли истакнуту улогу у раној историји Џучида.[7] Самим тим, ни он својим рођењем није био предодређен за високе положаје које је уживао током своје бурне и дуговечне каријере.

Његово пуно име је било Јесу(н)-Ногај. Као такво, оно је једино посведочено у арапским изворима, код Бајбарса, Ибн ал-Фурата и ал-Макризија.[8] Ипак, с обзиром да су се ови аутори ослањали на званичну кореспонденцију татарских и мамелучких владара, податак је веродостојан. Префикс yisün/есен, означава број девет и често се среће као део личног имена, баш као и назив noğai/ногай, што буквално значи „пас”. Подразумева се да поменуто име, такође често међу члановима клана Борџигин, није за собом носило негативну конотацију. Код средњовековних Монгола појам „пси” означавао је у пренесеном смислу верне људе и следбенике.[9]

Име овог истакнутог припадника Џингис-канове лозе можда је стајало у вези са временом његовог рођења и традиционалним монголским календаром заснованим на дванаестогодишњем животињском циклусу. Пракса давања имена деци према години њиховог рођења сачувала се међу турко-монголским народима све до модерних времена. Уколико је и Ногај дуговао своје име њој, онда је извесно да се његов долазак на свет одиграо 1237/38, односно у време када је падала „година пса”.[10]

МЛАДИ ВЕТЕРАН

Први помен Ногаја у изворима везан је за почетке сукоба Џучида и Илканида. Један од повода овог дубоког разора било је страдање тројице Беркеових предводника – Балакана, Кулија и Тутара, Ногајевог брата од стрица, као и њиховог људства. Мањи део ове помоћне војске успео је да се спаси бекством у крајеве под контролом египатских Мамелука, док се једна група Татара срећно

---

[7] Извори практично не доносе никакве податке о Ногајевом деди и оцу, осим њиховог места у генеалогији Џингисида. Једино ал-Ајни спомиње да је Могал, тј. Бувал учествовао у походу на Европу под Батуовим заповедништвом, СМИЗО, I, 503. (=ИКАИ, I, 350)

[8] СМИЗО, I, 101, 360, 434. (=ИКАИ, I, 91, 263, 306)

[9] Веселовский, *Ногай*, 6, н. 4; Pelliot, *Horde d’Or*, 73, n. 1; Cleaves, *Mongolian Names*, 424-425.

[10] „Ногај-ил, година пса која одговара 665. А.Н.” (24. VIII 1237 – 13. VIII 1238), *Рашид ад-Дин*, II, 39.

вратила на север. Према извештају Григора из Акнера, на њеном челу била су двојица заповедника нижег ранга, по имену Нуха-каун (Nuxa-k'aun) и Аратемур. Унапред упозорени шта им се спрема, они су успели да се извуку из клопке, напусте Хулегуов табор и пребегну преко реке Куре, повевши за собом дванаест хиљада људи, велику количину блага, злата и мноштво добрих коња.[11]

Како је већ у неколико наврата детаљно образлагано, Нуха-каун није нико други до Ногај. Назив k'awun (köbegün /хөвгүүн – „дечак") представља неформалну титулу додељивану млађим монголским принчевима.[12] Ногајево учешће у џучидском експедиционом корпусу вероватно је стајало у вези с тим што је један од његових предводника био Тутар. О томе посредно сведоче речи Рашида ад-Дина који, говорећи о каснијим сукобима, помиње Ногајеву жељу за осветом због убиства блиског рођака.[13]

Рат између две гране Џингисида избио је већ у зиму 1261/2. године. Ратна иницијатива је била на страни Џучида, док су персијски Монголи, суочени са борбом на два фронта, против својих сродника у Закавказју и Мамелука у Сирији, углавном били у дефанзиви.[14] У првим озбиљнијим окршајима, до којих је дошло у другој половини 1262. године, млади Ногај је био један од кључних учесника. Постављен на чело претходнице Беркеове војске, која је бројала наводно тридесет хиљада људи, он је у првој већој бици овог рата разбио илканидски одред под командом генерала Ширемуна у околини Ширвана. Међутим, ускоро је други Хулегуов заповедник Абатај нанео пораз џучидском предводнику и побио много његових људи. Ногај је у овом окршају био погођен непријатељским копљем и трајно је остао без ока.[15] Његова војска је потом упала у земље противника. Иако рањен, Ногај је по трећи пут тада ушао у битку, али није успео да одбрани Дербент и био је поново натеран у бекство.[16]

---

[11] Патканов, *История Магакии*, 32 (=Blake – Frye, *History*, 341).

[12] Патканов, *История Магакии*, 91-92, н. 59; Веселовский, *Ногай*, 19; Cleaves, *Mongolian Names*, 424-425; Владимирцов, *Работы*, 395.

[13] *Рашид ад-Дин*, III, 59.

[14] Киракос/Ханларян, 237; Amitai-Preiss, *Mongols*, 79; Мыськов, *История*, 91.

[15] СМИЗО, I, 121, 152, 508-509 (=ИКАИ, I, 110, 123, 354). Према Рашиду ад-Дину, Ногај је изгубио око тек у борбама током 1265. године, када га је ранила непријатељска стрела, *Рашид ад-Дин*, III, 68; cf. Spuler, *Goldene Horde*, 42-43; Камалов, *Отношения*, 53-54.

[16] СМИЗО, I, 74 (=ИКАИ, I, 83-84); *Рашид ад-Дин*, III, 59-60.

Сазнавши за Ногајев пораз, Берке је предузео општу мобилизацију. Према речима Ибн Васила из Хаме, он је *наредио да свако старији од 10 година узјаше коња и било је толико народа да им се није видело ни краја ни конца*. Персијски историчар Васаф, пише да је џучидски главар подигао осам десетина целокупног људства.[17] Док се непријатељска страна журно припремала за нове борбе, Хулегуова војска се није журила. Она је полагано прешла Терек и дошла до напуштених зимских логора противника, где се задржала три дана. Берке их је правовремено изненадио и нанео им страховит пораз јануара 1263. године. Повлачећи се назад преко Терека, илканидски одреди су тешко пострадали. Хулегуов син Абака се једва спасао, а потпуна катастрофа била је избегнута једино захваљујући храброј заштитници његове армије на челу са Ширемуном.[18] Победници су сакупили све посмртне остатке погинулих непријатеља на три велике хумке које су се могле видети на удаљености од два дана пута, а Берке је тада наводно изговорио чувену реченицу: *Нека Алах посрами Хулегуа који је убијао Монголе мачевима Монгола, јер да смо били заједно покорили бисмо цео свет*. Судећи по речима ал-Ајнија, у бици је учествовао и Ногај. Ослањајући се можда на неки изгубљени извор, мамелучки аутор тврди да се баш он постарао око тела убијених противника, синова, стричева и сродника, да не би постали плен степских вукова и паса.[19]

У ратним збивањима током 1263. године Ногај није споменут. Можда је остао по страни због последица рањавања, али је извесно да Берке није изгубио поверење у њега. Наредне 662. A.H. (4. XI 1263 – 22. X 1264.) Ногај се поново среће као заповедник у граничном подручју. Како преноси Рашид ад-Дин, он се тада спремао да предузме нови упад на југ, када му је Хулегу послао свог поверљивог човека који је глумио пребега из противничког табора. Након што је од њега примио вести да је Кублај однео победу над Арик-Буком, те да је Хулегу добио јарлик којим му се потврђује власт над западом и да му у помоћ долази велика војска, Ногај је одустао од напада.[20]

---

[17] СМИЗО, I, 74 (=ИКАИ, I, 84); СМИЗО, II, 81.

[18] *Рашид ад-Дин*, III, 60; Киракос/Ханларян, 237.

[19] СМИЗО, I, 75, 509 (=ИКАИ, I, 85, 354); Веселовский, *Ногай*, 10; Amitai-Preiss, *Mongols*, 80; Камалов, *Отношения*, 54-55.

[20] *Рашид ад-Дин*, III, 60.

Хулегу је преминуо почетком наредне године. Берке је наумио да искористи прилику и зада његовом наследнику Абаки одлучујући ударац. Поступајући према његовим заповестима, Ногај је током лета 1265. године предузео нови продор на илканидску територију. Иза њега је ишла снажнија џучидска војска од 50.000 људи под заповедништвом нојона Сунтаја. Абака је нападачима послао у сусрет одред на челу са принцом Јушумутом који је прешао Куру и сукобио се са Ногајем у крају Чаганмурен („бела река", вероватно област Агсу у Азербејџану). Битка је била изузетно жестока и са тешким губицима на обе стране, али је на крају победа припала Јушумуту. Дошавши на поприште окршаја и видевши саборца опкољеног непријатељским одредима, Сунтај је одлучио да не ступи у окршај и повуче своје снаге. Ногај је ипак неочекивано успео да се пробије из обруча, доживевши још један пораз, али избегавши катастрофу. Кривица за неуспех је пала на Сунтаја, док је Ногајев углед само порастао. Према речима ан-Нувајрија, Берке му је доделио заповедништво над још неколико тумена војске.[21]

Попут ранијих борби и ово је био само окршај претходница. Војске Беркеа и Абаке сусреле су се на обалама Куре, али ниједна од њих се није усудила да преброди реку и битка се свела на размену стрела.[22] Берке је након две седмице одлучио да покуша да форсира Куру узводно, недалеко од Тифлиса (Тбилиси). Међутим, како пише Рашид ад-Дин, умро је на путу, а његово тело пренесено је у већ спремљени гроб у Сарај. Ипак, персијски аутор засигурно греши што се тиче датума Беркеове смрти. Он је највероватније тада оболео од срдобоље која га је, сагласно Хамдалаху Казвинију, коштала живота.[23] Према вестима других извора, Берке је преминуо тек 1266. или почетком наредне 1267. године.[24] Недуго затим, борбе на кавкаском бојишту су утихнуле и између зараћених страна био је склопљен мир.[25] Кублајева победа на далеком истоку и

---

[21] *Рашид ад-Дин*, III, 68; СМИЗО, I, 152-153, 509-510 (=ИКАИ, I, 124, 355-356); Веселовский, *Ногай*, 6-7, 10-11; Spuler, *Goldene Horde*, 49.

[22] Киракос/Ханларян, 239.

[23] СМИЗО, II, 92, 210-211; *Рашид ад-Дин*, III, 68.

[24] Руски летописци бележе Беркеову смрт *sub anno* 6774 (1265/1266), а арапски аутори у 665. A.H. (2. X 1266 – 21. IX 1267), ПСРЛ, II, col. 863; СМИЗО, I, 153, 276, 380 (=ИКАИ, I, 124, 205, 271)

[25] Кирак из Ганџака тврди да је рат окончан 715. године по јерменској ери (1266/7). У рукописима Рашид ад-Диновог дела година склапања мировног споразума је испуштена, Киракос/Ханларян, 237; *Рашид ад-Дин*, II, 82. Према вестима сиријских аутора из XIV века, Ибн Кесира и аз-Захавија,

Менгке-Темуров долазак на власт у Сарају одиграли су важну улогу у привременој нормализацији односа. Нови џучидски предводник тада је признао првенство великог кана, али је на тај начин обновљено јединство Монголског царства, потрајало веома кратко време.[26]

Ногај се последњи пут спомиње на кавкаском бојишту 1265. године. Није познато да ли је он учествовао у каснијим борбама. Његова дотадашња каријера није била овенчана славом, већ напорним и тешким походима у којима је претрпео више пораза и доживео тешко рањавање. Ипак, он је током ових година стекао значајно војно искуство и велики углед, при чему је важну улогу играло трајно и чврсто Беркеово поверење у њега. Управо захваљујући покровитељству првог муслиманског владара Златне хорде темељи Ногајевог успона били су већ тада успешно положени.

НА ОБОДУ ДАШТ-И КИПЧАКА

Иако је уживао Беркеову наклоност, Ногај није узиман у обзир као његов наследник. Разлог томе није била младост, већ његово порекло, односно чињеница да је потицао из побочне гране Џучијевих потомака. Систем наслеђивања у Монголском царству начелно није почивао на принципима сениората, нити примогенитуре, већ на изборности, односно на заједничкој одлуци свих чланова владарског рода. Међутим, механизми избора могли су да зависе од случаја до случаја и у пракси најближи сродници преминулог владара имали су далеко више могућности да заседну на престо од припадника даљих огранака династије.[27]

борбе су биле вођене све до 669. A.H. (1270/71), када је дошло до битке у којој су џучидски одреди однели победу над Абакином војском, СМИЗО, I, 204, 276 (=ИКАИ, I, 165, 205); cf. Почекаев, *Цари ордынские*, 269-270, н. 65. Овај окршај вероватно није представљао директан продужетак старијег непријатељства Беркеа и Хулегуа, већ је уследио као последица новог захлађења односа између Џучида и Илканида после постизања краткотрајног мира. О томе наговештаје пружа ал-Муфадал, према коме је Менгке-Темур 669. A.H послао писмо египатском султану у коме га је даривао свим муслиманским земљама које су се налазиле у рукама Хулегуових потомака и затражио од њега помоћ ради истребљења њихове лозе, СМИЗО, I, 195 (=ИКАИ, I, 153).

[26] Amitai-Preiss, *Mongols*, 88-89; Камалов, *Отношения*, 60-62.

[27] Федоров-Давыдов, *Строй*, 68-70; Трепавлов, *Строй*, 102-111; Почекаев, *Право*, 95-96; Мыськов, *Наследование*, 121-123.

Беркеов наследник постао је Менгке-Темур, други од петорице синова Тудана, Батуовог сина.[28] Његов избор био је очекиван. По свему судећи, Менгке-Темуров старији брат Тарбу више није био међу живима, па је он био једини Батуов потомак, довољно одрастао да прихвати узде власти.[29] Попут Беркеовог успона на престо непуну деценију раније, можда ни ово устоличење није протекло без насиља. Ипатијевски летописац под 1266. годином помиње велики метеж међу Татарима, и како их је *безбројно мноштво погинуло као морски песак*. Старији историчари сматрали су да се ова фраза односила на сукоб Беркеа и Хулегуа, али се она данас углавном интерпретира као сведочанство о борбама међу Џучидима после Беркеове смрти.[30]

Након Менгке-Темуровог устоличења одиграло се Ногајево премештање у црноморске степе. Оно је остало забележено у делима Рашида ад-Дина, Георгија Пахимера и Бајбарса ал-Мансурија. Према првом аутору, Ногај је завладао земљама Урус и Кехреб/Кехрет, преко реке Узи (Дњепар), начинивши их својим пребивалиштем. У појединим рукописима Рашид ад-Диновог дела, као његови поседи наводе се и не сасвим јасна имена Тамах и Узнак, али такође и Валах, тј. Влашка.[31] Персијски писац касније саопштава да је седиште Ногајеве власти било на обалама реке Тарку, тј. Дњестра, где се налазила „његова стара јурта".[32]

Према Георгију Пахимеру, Ногај је био послат од *вођа свог племена који су се називали кановима* (ἀρχόντων τοῦ γένους, οὓς

[28] *Рашид ад-Дин*, II, 72. Према ал-Муфадалу, Берке није имао мушких потомака, СМИЗО, I, 193 (=ИКАИ, I, 151). У руској традицији, тачније *Житију Петра, царевића Ординског* из XV века, тврди се да је Берке имао једног сина који је преминуо у дечачкој доби, *Повести и сказания древней Руси*, ed. Д.С. Лихачев, Москва – Санкт-Петербург 2001, 421.

[29] Ал-Муфадал тврди да је Берке унапред одредио свог наследника, док се у појединим рукописима Рашид ад-Диновог дела наводи да је Менгке-Темура на власт поставио велики кан Кублај. С обзиром на природу тадашњих односа између западног и источног дела Монголског царства Кублајев утицај свакако није могао да иде даље од формалне потврде његовог избора, СМИЗО, I, 193 (=ИКАИ, I, 151); СМИЗО, II, 68, н. 5; Мыськов, *Наследование*, 123; Почекаев, *Цари ордынские*, 268, н. 58.

[30] ПСРЛ, II, col. 863; Веселовский, *Ногай*, 14, н. 3; Егоров, *География*, 199-200; Мыськов, *История*, 103-104; Почекаев, *Цари ордынские*, 35.

[31] *Рашид ад-Дин*, II, 83; СМИЗО, II, 69, н. 11; Федоров-Давыдов, *Строй*, 80; Павлов, *Походите*, 145.

[32] *Рашид ад-Дин*, II, 86 (=СМИЗО, II, 71). У језику туркојезичних Ногајаца Дњестар и данас носи име Тарку, Р.К. Атуов, *Ногайско-русский словарь (тематический)*, Черкесск 2005, 25.

κάνιδας ὀνομάζουσιν), са многобројном војском. Потчинивши северне народе око Еуксинског Понта (Црно море) и увидевши да се покрајинама које је освојио може лако управљати, он се одрекао власти канова и почео да влада самостално. Како византијски историчар даље истиче, под његовим вођством Алани, Зики, Готи, Руси и други народи усвојили су током времена татарске обичаје, језик и одећу, поставши њихови савезници па је и татарски народ постао безбројан, а њихове војске непобедиве.[33]

Извештај Бајбарса ал-Мансурија је краћи, али ништа мање важан. Он наводи да се Ногај учврстио у „северним земљама" захваљујући Менгке-Темуровој супрузи Чичек-катун.[34] Како други извори сведоче, она је потицала из угледног, можда чак и канског племена, претходно је била једна од Беркеових супруга и заједно са њим је прешла у ислам. Чичек-катун се истакла као један од поборника склапања савеза између Џучида и Мамелука, а задржала је свој политички утицај током владавине Менгке-Темура и његовог наследника Туда-Менгкеа.[35]

Раније се веровало да је Ногајево премештање у западне крајеве био његов самосталан чин. Међутим, помен улоге Чичек-катун у делу мамелучког писца, као и Пахимерове речи о томе да су Ногаја на запад послали „канови", упућује на сасвим други закључак: иза његовог устоличења очигледно је стајала подршка врховне власти, односно Менгке-Темура. На основу речи византијског писца Георгије Вернадски је изрекао интригантну претпоставку према којој је додељивање нових поседа Ногају одобрио лично велики кан Кублај.[36] Уколико заиста није случајност што Пахимер говори о кановима у множини, то би значило да је до Ногајевог премештања у Дашт-и Кипчак дошло пре 1269. године. Тада је Менгке-Темуров представник на курилтају у Таласу отворено подржао Кублајевог противника, Огедејевог унука Кајдуа. Био је то крај краткотрајних складних односа између Џучида и великог кана.[37]

---

33 Pachymeres, I, 345 (=Pach./Failler, II, 444-445; ГИБИ, X, 164).

34 СМИЗО, I, 109 (=ИКАИ, I, 98).

35 СМИЗО, I, 104, 109, 151, 155, 193-194, 357. (=ИКАИ, I, 94, 98, 123, 126, 151, 261); Pelliot, *Horde d'Or*, 62-63; Закиров, *Отношения*, 48-49; П.Н. Петров – К. Ускенбай, *Вопросы исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хана Токты*, ВИАЗК 1 (2010) 15.

36 Vernadsky, *Mongols*, 165.

37 *Рашид ад-Дин*, II, 70-71; Почекаев, *Цари Ордынские*, 39-40.

У појединим радовима може се срести становиште према коме је Ногај полагао породично право на области којима је владао, тј. уверење да су оне претходно чиниле поседе његовог оца и деде.[38] Оно је засновано на хипотетичкој идентификацији Ногајевог деде Бувала/Могала са монголским заповедником Моуцијем, кога Јован Плано-Карпини спомиње као управљача у областима на левој обали Дњепра.[39] Штавише, у савременој историографији Ногајеве земље се понекад називају Могаловим улусом или крилом, при чему се претпоставља да је оно успостављено као засебна јединица још током првобитне поделе џучидских територија за време Батуове владавине.[40]

Поменуто мишљење се не може прихватити из више разлога. Најпре, конјектура Моуци = Бувал/Могал, на којој оно почива, јесте произвољна. Личност татарског заповедника из Плано-Карпинијевог списа пре треба поистоветити са Муџијем, сином Џучијевог брата Чагатаја.[41] Потом, важно је истаћи да све до пред сам крај живота Ногај није управљао степским областима које су лежале источно од Дњепра и претходно припадале Моуцију. Коначно, очигледна препрека оваквом тумачењу почетака Ногајеве власти лежи у томе што савремени извори, независно један од другог, говоре о његовом пресељењу у црноморске степе.

Из наведених разлога Ногајево устоличење на западу треба сагледати из другачије перспективе. Најпре је важно истаћи да поједини удели припадника клана Борџигин нису били стални и непроменљиви. Упечатљив пример пружају вести Виљема де Рубрука према којима је Берке морао да се повинује налогу свог брата Батуа и да пресели своја боравишта са обала Волге на друго место.[42] Сличне мере обележиле су и Менгке-Темурову владавину. Према вестима хивинског кана Абул-Газија (1603-1664), који се ослањао на данас изгубљене изворе, Берксов наследник је преместио са истока двојицу својих стричева, Шибановог сина Бахадура,

---

[38] Сафаргалиев, *Распад*, 42; Мыськов, *История,* 46-47; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 53; Почекаев, *Цари Ордынские*, 52-53; Порсин, *Политика*, 162.

[39] Pian di Carpine, *Storia*, 267, 309.

[40] Сабитов, *Противостояние*, 250; Б. Черкас, *Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект),* Україна в Центрально-Східній Європі 12-13 (2013) 190-209.

[41] *Рашид ад-Дин*, II, 88; Почекаев, *Батый*, 76; Порсин, *Политика,* 160; *Христианский мир*, 257; cf. Сабитов, *Улусы джучидов*, 47.

[42] Rubruc/Wyngaert, 209.

као и Тука-Темуровог потомка Уран-Темура, доделивши потоњем поседе на Криму, заједно са Кафом.[43] У светлу ове праксе може се разумети и Ногајево премештање на периферију џучидских земаља.

Други важан детаљ јесте да је оно довело до стварања новог центра моћи у Дашт-и Кипчаку који није имао преседана у раној историји Џучида. Плано-Карпини као господара десне обале Дњепра, крајње западне тачке татарских насеобина крајем прве половине XIII века, спомиње Коренсу, односно Курмишија. Његови синови Абачи, Јанчи и Карачин посведочени су крајем истог столећа међу Ногајевим војним заповедницима.[44] Они су очигледно задржали под својом управом очевину, односно крајеве уз Дњепар. Међутим, за разлику од Курмишија који је признавао првенство Моуција на истоку, синови су били потчињени Ногају, чије је седиште власти било смештено у долини Дњестра, западно од њихових поседа.

Административно устројство Златне хорде уобичајено се посматра кроз поделу на два крила – лево и десно, свако од њих организовано у више улуса. Међутим, улусни систем није постојао од самих почетака на целокупној територији Џучида. Он је у западним црноморским степама успостављен тек после Ногајевог устоличења. Разлог је вероватно лежао у томе што је у овим областима било мало монголских дошљака.

Идентичан случај везан је за Крим где је педесетих година XIII века присуство Татара било спорадично и ограничено на северне, односно степске делове полуострва. Путујући из Солдаје, Виљем де Рубрук се први пут сусрео са Скататајевим Татарима тек после три дана пута и преласка Перекопске превлаке.[45] Током наредне деценије прилике на Криму су се увелико разликовале. Изгнани селџучки претендент Изедин Кај-Кавус тада је постао управљач Солхата и Солдаје. Нешто раније, у извештају једног мамелучког посланства из 1263/64. године, као господар Крима је посведочен *тумен-нојон* (заповедник 10.000 људи) Тук-Бука, док

---

[43] *Абуль-Гази*, 152; Почекаев, *Цари ордынские*, 38-39, 272-273, н. 71. Уобичајено се сматра да је Уран-Темур током своје управе одобрио оснивање првих ђеновљанских колонија на Криму, Брунь, *Черноморье*, II, 141-142; Bratianu, *Commerce*, 205-206; Deletant, *Genoese*, 514.

[44] Pian di Carpine, *Storia*, 305; СМИЗО, I, 111, 113 (=ИКАИ, I, 100, 102); Селезнев, *Элита*, 112.

[45] Rubruc/Wyngaert, 171.

је приморјем око Солдаје управљао извесни Тајук.[46] Почетком Менгке-Темурове владавине, Кафа је додељена Уран-Темуру. Он и Тук-Бука се понекад посматрају као начелници Кримског улуса. Међутим, обојица се спомињу у Ногајевом писму Бајбарсу из 1270. године, што указује на то да су истовремено вршили власт на полуострву, као и да су се њихове надлежности преплитале. Тајук и Изедин Кај-Кавус су у татарској хијерархији уживали нижи ранг од њих, али су и поред тога били директно потчињени сарајском кану.

Почетком друге половине XIII века Кримски улус био је још увек у фази настајања, а територија полуострва подељена на више мањих удела. Према вестима ал-Муфадала, крајем истог столећа на Криму су постојале четири територијалне јединице, а једна од њих је припадала Ногају који је овај посед добио као награду од кана Токте 1291. године.[47] Овакав модел управе успостављен је током Беркеове и почетком Менгке-Темурове владавине, односно пуне две деценије након што је Крим доспео под власт монголских освајача. Може се претпоставити да је на сличан начин и простор Дашт-и Кипчака био укључен у улусну организацију тек пошто је Менгке-Темур преузео власт. Ово гранично подручје Златне хорде добило је на значају после успостављања чвршћих веза са Египтом и интензивирања татарских активности на европском југоистоку.[48]

Ногајево устоличење на обалама Дњестра било је природна последица тадашњих збивања која су усмерила пажњу Џучида на

---

[46] СМИЗО, I, 63, 192 (=ИКАИ, I, 75, 150).

[47] СМИЗО, I, 195 (=ИКАИ, I, 153); 82-83; Schamiloglu, *Tribal Politics*, 138-140.

[48] Према једној хипотези, западни делови црноморских степа били су испрва додељени Батуовом брату Шибану. Она почива на казивању познијих извора који тврде да је Шибан од Батуа добио области *Улак* и *Корал/Корел* (Влашка и Угарска?), *Утемиш-хаджи*, 97; *Абуль-Гази*, 160; И.А. Мустакимов, *Владения Шибани Абулхаир-хана по данным Таварихи гузида Нусрат-наме*, Национальная история татар. Теоретико-методологическое введение, Казань 2009, 217. Међутим у овом случају називи Корал и Улак пре се односе на земље Поволшких Бугара и Башкира, Почекаев, *Батый*, 156-157. Поред тога, савремени извори упућују на сасвим другачији закључак везано за локацију Шибанових земаља. Плано-Карпини тврди да су се оне налазиле у северним деловима Кара-Китаја, док Рубрук бележи да је Шибанова удовица (њен супруг је у време Фламанчевог пута на исток већ био међу покојнима) обитавала источно од Батуа, Pian di Carpine, *Storia*, 314; Rubruck/Wyngaert, 241; cf. Федоров-Давыдов, *Строй*, 57-58, н. 81; Егоров, *География*, 164. Незаобилазна студија о овом Џучијевом сину и његовој лози је: В.П. Костюков, *Железние псы Батуидов (Шибан и его потомки в войнах XIII в.),* ВИАЗК 1 (2008) 43-96.

области у залеђу Црног мора. Овај чин спроведен је сагласно вољи власти у Сарају, оличених не само у Менгке-Темуру, већ и у његовој утицајној супрузи Чичек-катун. Поједини историчари претпостављају да је Ногај на овај начин био одстрањен из главних токова сарајске политике. Међутим, с обзиром да је он убрзо био уздигнут на виши положај у џучидској хијерархији, чини се да је додељивање поседа пре било награда за његова претходна залагања у рату и подршку „новом режиму”.

ОБРИСИ СЕНКЕ

Ногајев долазак у црноморске степе се углавном датује на крај шездесетих година XIII века.[49] Временски оквир може се најприближније омеђити између 1266/67, односно доласка на власт Менгке-Темура и 1270. године, када су забележене прве Ногајеве активности на овом простору. Реч је о његовој преписци са мамелучким султаном Бајбарсом ал Бундукдаријем која је започела месеца мухарама 669. A.H. (авг./сеп. 1270). Тада је у Каиро приспело Ногајево посланство које је донело писмо свог господара.[50]

Преписка са мамелучким султаном често се узима као показатељ Ногајевог самосталног иступања на међународној сцени, чак и његовог одрицања од врховне власти сарајског кана. Међутим, бројни примери из историје Златне хорде указују на то да кореспонденција са страним владарима није спадала само у прерогативе канова, већ и њихових сродника.[51] Штавише, ни садржај Ногајевог писма Бајбарсу не носи никаква обележја која би ишла у прилог томе. У њему се једино говори о његовој посвећености исламу и жељи да се преписка између њих не прекине.[52] Још једна околност која завређује пажњу јесте да је Ногај писмо послао тек након договора са још двојицом татарских великаша, Тук-Буком и Уртемуром. Обојица су познате, већ спомињане личности: први је посведочен као заповедник татарских одреда на Криму током

[49] Павлов, *България,* 30; Почекаев, *Цари ордынские*, 52-53; Порсин, *Политика*, 162; cf. Леонид, *Нагай*, 32; Веселовский, *Ногай*, 23; Параска, *Условия*, 39.

[50] СМИЗО, I, 101-102, 360, 434 (=ИКАИ, I, 91-92, 262, 306); Веселовский, *Ногай*, 22; Spuler, *Goldene horde*, 56; Измайлов, *Принятие*, 106.

[51] Почекаев, *Право*, 166-167.

[52] Мыськов, *История*, 119.

Беркеове владавине, а други је по свој прилици идентичан Уран-Темуру коме је Менгке-Темур доделио поседе на полуострву. Ногајеви сарадници у преписци са мамелучким султаном били су представници татарске елите на Криму, потчињени кану у Сарају, што такође показује неоснованост претпоставке о његовом сепаратистичком деловању.

Ногајева кореспонденција са Бајбарсом, која је најранији показатељ његових активности на западу, временски се поклапа са избијањем нових сукоба на угарско-татарској граници дуж Карпата. На њих такође треба обратити пажњу и изложити их у кратким цртама како би се сагледали сви аспекти промена на западном ободу Џучидских земаља крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XIII века.

Најпре, потребно је вратити се неколико деценија у прошлост, на време непосредно након Батуовог и Субедејевог похода. Тадашњи приоритет политике краља Беле IV састојао се у томе да ојача одбрану своје државе и обнови њене ресурсе. Реконструкција је изискивала велике напоре у које су били укључени сви друштвени слојеви. Она је довела до подизања низа нових утврда и градова чија је сврха била не само одбрамбена, већ је требало да они послуже и обнови привредног живота земље. Међутим, на истоку иза карпатског појаса који је био снажна природна, али не и непремостива баријера, татарски непријатељ је вребао. Садржај краљевог писма упућеног папи Иноћентију IV из 1247. године показује да су на угарској страни пажљиво сакупљана обавештења о татарским активностима. Како сведочи уметак у тзв. Луксембуршком рукопису Плано-Карпинијевог дела, Бела IV је исте године био принуђен да пошаље своје поверљиве људе на исток, застрашен, како се показало, нетачним гласинама о покретању похода кана Гујука на хришћане.[53]

У то време, пажња Батуа и џучидских првака била је усмерена на збивања на истоку и нова масовна инвазија на Панонију није била део њихових планова. Међутим, деценију касније Угарска је поново постала предмет татарских претензија. Паралелно са одигравањем Бурундајевих похода, Берке је 1259. године предузео далекосежан корак, затраживши од Беле IV да му пошаље четвртину своје војске која би се прикључила татарској сили и учествовала у њиховим ратовима. При томе, понудио је једну од својих

[53] Studemund, *Johannes*, 224 (=Sinor, *Return*, 203).

кћери за његовог сина, пристајући да у замену евентуално добије неку од угарских принцеза за себе.[54] Понуда је наишла на одбијање, што је остало без тежих последица, вероватно захваљујући томе што је џучидски главар морао да преусмери своје ресурсе на наступајући рат у Закавказју.

Недуго затим, својеврсни modus cohabitandi био је успостављен. Господар источног дела Угарске, престолонаследник Стефан, ступио је тада у преговоре са Џучидима. У две његове даровнице из 1263. и 1270. године помињу се заслуге бана Понича који је ишао као гласник *краљу и цару Татара* да би их одвратио од нових напада.[55] Истовремено, татарски емисари посећивали су угарски двор. Бела IV је 1268. године искористио стег заробљеног српског краља Уроша I да би импресионирао присутне стране изасланике, међу којима су били и „татарски гласници Вибар, Абачи и Тамачи" (Vybar filium Beubarth, Abachy et Thamasy nuncios tartharorum).[56] Ови дипломатски контакти су били добро познати у црквеним круговима. Упркос томе што је Бела IV своју државу представљао као браник хришћанства, из Рима су му у више наврата упућивани апели да одустане од преговора са паганима.[57] Ипак, угарски уступци татарској страни, који су вероватно укључивали слање повременог трибута, били су неопходни. Они су Краљевини св. Стефана обезбедили преко потребни предах и мир на њеним источним границама.

Затишје је потрајало до почетка наредне деценије, када је дошло до нових татарских напада на пограничне угарске области. Фрањевачки аналиста из Ерфурта записао је да су Татари нанели штету краљу Стефану V током прве године његове владавине, као и да је више хиљада људи у Угарској побијено.[58] Интензитет сукоба је у овом извештају можда преувеличан, али је индикативно да је

---

[54] Theiner, VMHH, 239-241, no. 454; D. Sinor, *Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu' la mort d'Arghoun et de Bela IV*, Cahiers d'histoire mondiale 3 (1956) 58-59; Jackson, *Mongols*, 123-124.

[55] CDAC, XII, 7; Györffy, *Román állam*, 7; Papacostea, *Rumanians*, 189-190; Jackson, *Mongols*, 201.

[56] CDP, VIII, 96.

[57] Theiner, VMHH, 264-265, no. 483; Schmieder, *Europa*, 85-86; Berend, *Gate of Christendom*, 163-171.

[58] Anno Domini 1270 rex Ungariae Bela mortuus est, et Tartari fratrem suum [sic!] Stephanum in bello vulnareverunt et multa milia in bello occiderunt in Ungaria, *Chronica minor auctore Minorita Erphordensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXIV, Hannover 1879, 213.

и аналиста из Пјаченце под 1271. годином забележио постојање дубоког непријатељства између „великог кана” (по свој прилици речи се односе на Менгке-Темура) и угарског владара.[59] Штавише, према тврдњи чешког краља Отакара II Пшемисла, управо је опасност од Татара била један од разлога за склапање мира између њега и Стефана V у Пожуну исте године.[60]

Ови татарски напади на угарску територију уследили су недуго након Ногајевог премештања на запад, али се на основу тога не би смело тврдити да је до њих дошло на његову иницијативу. Вероватнија је могућност да они одражавају агресивнију политику кана Менгке-Темура према западним земљама после краја рата против Илканида. Ногајева сила, најближа угарским границама, служила је у овим тежњама као средство притиска, али по свој прилици није била њихов покретач.

Поткрепљење оваквом становишту пружају и вести о новом ангажовању татарских одреда јужно од Дунава које је убрзо затим уследило. Повод је лежао у супарништву Константинопоља и ренегатске грчке државице Тесалије. Михаило VIII је непосредно пре тога предузео одлучне кораке у намери да себи приближи браћу Нићифора Епирског и Јована Тесалијског. Он је Нићифора оженио једном својом рођаком, а Јован је од цара, пошто је једну од својих ћерки дао његовом сестрићу Андронику Тарханиоту, добио високо достојанство севастократора.[61] Међутим, ова брачна веза показала се несрећном по Палеологе. Амбициозни Андроник је побегао на двор свог таста. Претходно је, према речима Георгија Пахимера, позвао велики број Татара који су дошли примамљени пленом. Нападачи су починили таква зверства да би се о томе *могла написати посебна књига, не словима, већ сузама*. Како византијски историчар тврди, они су тада поубијали скоро исто толико људи, колико у ранијем походу под вођством Константина Тиха.[62]

Пахимеров извештај о овим догађајима је кратак и природу додира између Андроника Тарханиота и Татара није могуће расветлити у потпуности. Византијски великодостојник је можда ступио у везе са њима преко неког од посланстава која су путовала између

---

59 *Annales Placentini Gibellini*, ed. P. Iaffe, MGH SS, XVIII, Hannover 1863, 553.

60 *Acta Imperii Selecta. Urkunden Deutschen Könige und Kaiser*, ed. J. Böhmer, Innsbruck 1870, 693, no. 989.

61 Nicol, *Despotate*, 1-16; Ферјанчић, *Тесалија*, 95-105.

62 Pachymeres, I, 322-323 (=Pach./Failler, II, 418-419; ГИБИ, X, 162).

Сараја и Каира.[63] Ипак, уколико се има у виду да је Тарханиотово седиште било у Хадријанопољу, као и да је он управљао пограничним подручјем у северозападној Тракији, много је вероватније да су ови додири ишли преко Бугарске.

Поменути поход оставио је трага и у делима арапских писаца. Ан-Нувајри, ал-Макризи и ал-Ајни, ослањајући се на идентични извор обавештења, говоре о Менгке-Темуровом нападу на *Константинопољско царство* 668. А.Н. (1269/70) и тврде да је тада дошло до ослобађања Изедина Кај-Кавуса. За разлику од њихових извештаја у којима су две татарске експедиције на европском југоистоку сажете у јединствени подухват, Ибн Халдун је дао много веродостојнију позадину ових догађаја. Према његовим речима, Менгке-Темур је 670. А.Н. (9. VIII 1271 – 28. VII 1272) кренуо лично на Константинопољ, незадовољан „царем Ласкарисом", вративши се назад тек пошто је дочекан покорно и са почастима.[64] У Јерменском јеванђељу из Трнова такође се говори о овом походу. У овом извору је под 722. годином (1272/73) забележено: *дође татарски народ који нанесе велике штете Грцима*. Увид у позадину догађаја пружа и кратка аутобиографија цара Михаила VIII Палеолога који је записао како су се *Бугари показали незахвалнима, дали Масагетима* [Татарима] *слободан пролаз и чак им помагали у најезди*.[65]

Имајући у виду датуме које преносе јерменски извор и Ибн Халдун, може се закључити да се поход највероватније одиграо 1272. године.[66] Осим позива Андроника Тарханиота, иза њега су несумњиво лежали и дубљи разлози. Менгке-Темурово незадовољство према Михаилу VIII вероватно је проистицало из блиских веза византијских власти са персијским Монголима. Наиме, управо у ово време дошло је до новог захлађења односа између Џучида и Илканида. Слични узроци који су подстакли овај напад и ранију

[63] У време одигравања овог напада, 670. А.Н., забележен је долазак једне татарске делегације султану који се налазио у Дамаску. Након што су отпловили из Константинопоља њихов брод су пресрели и заробили марсељски гусари. Бајбарс је успео да откупи татарске гласнике, али су поклони намењени њему остали у рукама западњака, СМИЗО, I, 102-103, 194-195 (=ИКАИ, I, 92, 152); Закиров, *Отношения*, 60-61.

[64] СМИЗО, I, 153-154, 380, 434, 511-512. (=ИКАИ, I, 124-125, 271, 306, 357)

[65] H. Gregoire, *Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua*, Byzantion 29-30 (1959-1960) 457; Margos, *Deux sources*, 296.

[66] Cf. Веселовский, *Ногай*, 40; Насонов, *Монголы и Русь*, 43-44; Павлов, *Татарите*, 124; Vasary, *Cumans and Tatars*, 79.

Беркеову интервенцију објашњавају зашто су арапски аутори помешали два похода.[67] Упркос њиховим наводима, извесно је да Менгке-Темур није лично водио татарске чете. Уколико би то био случај, извори ближи самим догађајима не би пропустили да спомену његово учешће. Он је без сумње био налогодавац, али је на челу татарских одреда вероватно стајао Ногај који се недуго пре тога учврстио у земљама западно од Дњепра. На овакав закључак наводе и непосредне последице похода, односно византијска дипломатска мисија која је убрзо затим упућена Ногају са понудом о савезу.

Две татарске експедиције у југоисточној Европи, предузете од стране Беркеа и Менгке-Темура, показују сличне циљеве, као и усклађеност бугарских и татарских интереса. Иако је њихова улога била приметнија у првом, снаге Константина Тиха очигледно су учествовале у оба похода, а Бугарска је послужила као база и логистичка подршка за татарске налете на југ. До тог тренутка, царство у Трнову се заједно са суседном Србијом укључило у анжујске планове и у потпуности заузело непријатељски курс према Константинопољу, поставши тако природни посредник у антивизантијским стремљењима својих западних и северних суседа.

Татарско-бугарско савезништво није дуго потрајало. Његов крах био је последица храброг и прорачунатог подухвата Михаила VIII који је током наредне деценије потпуно променио односе снага у југоисточној Европи. Византијски владар је искористио опробано средство које је већ применио у преговорима са Илканидима – династички брак, предложивши га овог пута не једном носиоцу канског достојанства, већ главару нижег ранга. Отприлике током 1273. године, византијски посланици су се упутили Ногају, носећи бројне и скупоцене поклоне. Они су му понудили руку цареве незаконите ћерке Еуфросине (према Нићифору Григори, њено име било је Ирина).[68] Татарски предводник је потицао из другачијег културног окружења и није делио грчки систем вредности. Луксузне тричарије нису оставиле снажан утисак на њега и када је добио на дар скупоцену капу (калиптра), он је иронично упитао византијског посланика да ли је она добра због тога што

[67] Греков – Якубовский, *Орда,* 83; Закиров, *Отношения*, 61; Егоров, *География*, 194; Камалов, *Отношения*, 61-62.

[68] Pachymeres, I, 344 (=Pach./Failler, II, 442-443; ГИБИ, X, 163-164); *Gregoras*, I, 149 (=ГИБИ, XI, 139); Runciman, *Ladies*, 46; Margos, *Deux sources*, 300; Failler, *Chronologie*, II, 211.

спречава главобољу, или зато што бисери којима је опточена могу да заштите оног који је носи од муња и удара грома.[69] Међутим, разлике у систему вредности нису се показале као непремостива препрека. Ногај је прихватио Еуфросинину руку и понуђени савез, мудро процењујући корист која се могла извући из орођавања са царском династијом.

С обзиром да је Менгке-Темурова интервенција против Константинопоља постигла жељени учинак, може се претпоставити да Ногајево ступање у додир са византијским двором није наишло на каново противљење, нити је овај чин представљао директно нарушавање прерогатива сарајског владара. Као господар најзападнијег татарског улуса Ногај је можда уживао сличне ингеренције као и Сартак током последњих година очеве владавине, имајући право да самостално преговара са иностраним државама. На то, уосталом, упућује и његова преписка са Бајбарсом. Међутим, Ногајеви додири са Цариградом имали су много дубље последице од његове кореспонденције са мамелучким султаном. Склапање брачне везе са Еуфросином и постигнути споразум са Византијом положили су темеље његове самосталне политике према Балкану. Током наредне три деценије, татарски чинилац у југоисточној Европи више није био везан за далеке владаре на Волги, већ за господара Дашт-и Кипчака чији су се поседи налазили на самом ободу региона.

ВЕРНИ ВАСИЛЕВСОВ САВЕЗНИК

Током 1261. године у Сарају је под покровитељством Беркеа основана православна епархија. Од тог тренутка, црквени великодостојници постали су важни посредници у контактима између

[69] Pachymeres, I, 347-348 (=Pach./Failler, II, 446-449; ГИБИ, X, 165-166). Према мишљењу П. Павлова, поклон који је Ногај добио од царских представника одговара скиадиону, делу деспотске одежде, на основу чега се може закључити да је татарски предводник био укључен у византијску хијерархију, макар и без формалног додељивања деспотског звања које су по правилу добијали царски сродници, Павлов, *Татарите*, 124. Ово становиште се чини исправним, али треба имати у виду да је скиадион био обележје не само деспота већ и других високих дворских достојанственика, M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, (11th-15th Centuries)*, Leiden – Boston 2003, 69-70; Атанасов, *Инсигниите*, 201-202.

џучидских канова и царева у Константинопољу.[70] У том погледу неоспорно најупечатљивији пример пружају активности Менгке-Темуровог човека од поверења Теогноста, под чијом јурисдикцијом се није налазила само епископија у Сарају, већ и упражњена епархија у Перајаславу. Он је током седамдесетих година XIII века више пута ишао у Константинопољ ради решавања црквених и политичких питања. У коликој мери су се она преплитала видљиво је у томе што је он носио писма и поклоне кана и кијевског митрополита за василевса и цариградског патријарха.[71] С обзиром да су се Теогностова путовања одиграла након склапања споразума Михаила VIII и Ногаја, очигледно је да овај чин није довео до прекида додира између Сараја и Константинопоља. Напротив, после дужег периода међусобних трзавица, византијско-татарски односи постали су складни, на обострано задовољство. Менгке-Темурови изасланици могли су да слободно посећују Египат уживајући подршку византијских власти, а Михаило VIII је татарску силу преобратио од потенцијалног непријатеља у савезничку подршку. Личну корист извукао је и Ногај који је, захваљујући орођавању са Палеолозима, стекао велики углед изван татарског света и постао значајан чинилац у збивањима на доњем Дунаву.

Ипак, у новоуспостављеном поретку нису сви заинтересовани учесници били добитници. Ногајев брак са византијском принцезом бацио је власти у Трнову пред тешка искушења и са пуним правом се истиче да је њихов неуспех да спрече склапање овог савеза био један од најтежих неуспеха Другог бугарског царства у целокупној његовој историји.[72] Непосредна последица споразума било је истискивање бугарског утицаја и успостављање двојне византијско-татарске хегемоније у дунавској делти. Ногајево главно упориште у региону постао је Сакчи, крај данашње Тулче. Паралелно, византијска власт учвршћена је у Вичини, где је основана митрополитска катедра потчињена Константинопољској патријаршији.[73] Вичина је била важно трговачко средиште у коме је, уз

[70] ПСРЛ, I, 476; Насонов, *Монголы*, 102-104; Закиров, *Отношения*, 56-57; Мыськов, *История*, 100-101; В. фон Шелиха, *Основание православного епископства в Сарае в 1261 году*, ЗЦ 5 (2012) 83-90.

[71] *Троицкая летопись*, 336-337; Vernadsky, *Mongols*, 174; Lippard, *Mongols*, 206-207; Павлов, *За ролята*, 179-181.

[72] Павлов, *България*, 31.

[73] V. Laurent, *Les signataires du second synode de Blakhernes (été 1285)*, Echos d'Orient 26 (1927) 145-146; Атанасов, *Деспотство*, 30-31. Локација Вичине је непозната. У литератури су предложене идентификације овог

грчке и ђеновљанске, забележено присуство покрштених татарских трговаца (Nicolaus filius Philipi Tartaro, Anthonius Tartarus).[74] Тадашње границе византијске сфере утицаја у региону немогуће је прецизно одредити, али речи из једног венецијанског документа о трговини житом пружају индиције да се у ово време чак и Варна даље на југу нашла под њеном контролом.[75] Поменуте политичке промене оставиле су трага у једном панегирику, приписаном Манојлу Холоболу, у коме се говори о тадашњој обнови царске власти над „паристријским острвима".[76]

Поред истискивања бугарског присуства из дунавске делте, татарско-византијски притисак на земље царства у Трнову довео је до смиривања спора око приморских градова Анхијала и Месемврије. Ногајева војна сила постала је брана претензијама Константина Тиха, а од спољне подршке Татари су се средином седамдесетих година XIII века преобратили у главног узрочника нестабилности у Бугарској. Како Пахимер примећује, многи су се тада односили према трновском владару са презиром, а нарочито суседни Татари који су свакодневно над *Мизима*, тј. Бугарима, вршили „мизијску пљачку".[77] Североисточна Бугарска била је највише изложена татарским пустошењима и она су имала тешке последице. О томе сликовито сведочи један натпис откривен у Шумену, на основу својих палеографских особености оквирно датован у последње три деценије XIII века: *Ја Георгије, погледавши доле и горе рекох: Боже, имена ти твојег, избави нас од Татара*.[78]

места са локалитетима Пакујул луј Соаре и Нуферу, као и градовима Мачин и Тулча, Brătianu, *Vicina*, 77-80; Bromberg, *Miscellanies*, 15-29; *Градове и крепости*, 218-220, 222-223; Г. Атанасов, *Отново за локализацията на средновековния град Вичина*, ИП 3 (1993) 3-19; Руссев, *Золотая Орда*, 97.

[74] Brătianu, *Vicina*, 51, 151-152, 162-163; Laurent, *Domination*, 191; cf. Атанасов, *Процеси*, 18-19; *Градове и крепости*, 221-222.

[75] ...nobilem virum Petrum Grisonum Venetum dum esset in Constantinopoli, et duxisset bene modios DC frumenti de partibus Varai [Варна?] Constantinopolitani curente MCCLXXVI, indictione IIII, die sexto decimo intrante Augusti, G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, II, Wien 1856, 179, no. 241; Атанасов, *Деспотство*, 23-24.

[76] L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, BZ 42 (1943) 36-37; Laurent, *Domination*, 188-189, 193; Deletant, *Genoese,* 515; Ghiaţa, *Formations*, 41; Атанасов, *Процеси*, 26-27;.Атанасов, *Деспотство*, 29-30.

[77] Pachymeres, I, 432 (=Pach./Failler, II, 550-551; ГИБИ, X, 172).

[78] азъ герги поглѧда долоу и горѣ и рекохъ Б[оже] на имѧ твое избави нъи ѡт татаръ, А. Маргос, *За новооткрития надпис от Шуменската крепост*, Археология 1 (1969) 22-26; *Altbulgarische Inschriften*, 131.

Константин Тих је пред крај своје владавине доживео личну незгоду. Он је сломио ногу и према Пахимеру, када год је требало да путује, морали су да га возе у колима као товар.[79] Полуге власти све више су прелазиле у руке његове супруге Марије. Њена улога постала је приметна чак и на спољнополитичком плану. Током 1275. или 1276. године, задојена непријатељством према свом ујаку Михаилу VIII, она је послала делегацију из Трнова на челу са Јосифом Катаром на Левант. Бугарски изасланици посетили су јерусалимског и александријског патријарха и састали се са мамелучким султаном, предложивши му заједнички напад на Византију. Ступање у преговоре са Бајбарсом сведочи о погоршаном положају бугарске државе, услед пропасти анжујских планова и губитка татарске подршке, али и о виталности њене дипломатије која се није либила да предузме један тако далекосежан подухват. Сасвим је могуће да су подстрек овој иницијативи пружиле сродничке везе између Кумана насељених у Бугарској и Египту. Ова претпоставка добија на тежини уколико се има у виду Бајбарсов животни пут и његов боравак у земљама Ивана Асена II уочи монголске инвазије. Међутим, колико год далеко били постављени циљеви овог подухвата, он није донео резултате. Уколико је веровати Пахимеру, долазак бугарских изасланика био је за Бајбарса потпуно изненадан и он их уопште није удостојио одговора.[80]

Маријин првенствени циљ у унутрашњој политици био је да обезбеди престо свом малолетном сину Михаилу. Према речима византијских извора, управо из овог разлога она је наложила да Јаков Светослав буде отрован. Међутим, ускоро се као претња њеним циљевима појавио опаснији противник који је око себе окупио шире друштвене слојеве, незадовољне тренутним приликама. Према Григори и Манојлу Филу био је то прост пастир по имену Лахана (Λαχανᾶς), односно како појашњава Пахимер, свињар Кордокува (Κορδόκουβας) чије име *грчки језик зближава са лахана* (λάχανον, тј. купус, зеље).[81] Уобичајено се претпоставља да је словенско име вође побуњеника против власти у Трнову записано у тзв. Сврљишким одломцима, односно рукопису јеванђеља, пронађеном у селу Извор крај Сврљига. У овом извору се среће

---

[79] Pachymeres, I, 432 (=Pach./Failler, II, 550-551; ГИБИ, X, 172).

[80] Pachymeres, I, 427-429 (=Pach./Failler, II, 544-547; ГИБИ, X, 170): П. Павлов, *България, Византия и Мамлюкски Египет през 60те – 70те години на XIII в.,* ИП 3 (1989) 15-23; Georgieva, *Princesses*, 182-183.

[81] *Manuelis Philae Carmina*, II, 251; Pachymeres, I, 430 (=Pach./Failler, II, 548-549; ГИБИ, X, 143, 171); *Gregoras*, I, 131 (=ГИБИ, XI, 136).

маргинална белешка датована у *дане цара Ивaила и епископа нишевског Никодима, године 6787, индикта седмог, када Грци стајаху под градом Трновом*.[82]

Ова личност, „сеоски цар" како је популарно прозван, представља можда и највећу загонетку бугарског средњег века, не само због свог личног имена и порекла, већ и због карактера покрета који је предводио. О њему и његовој побуни настала је изузетно обимна литература, али многа спорна питања нису решена све до данас.[83] На основу тумачења Исмаила Срезњевског, које су прихватили каснији историчари, усталило се да се име Кордокува објасни преко древне словенске, тј. бугарске речи за зеље – бърдоква. Међутим, у новије време све су присутнији покушаји да се његово порекло протумачи као оријентално, односно куманско.[84] Једнако проблематична јесте идентификација Кордокува = Ивaил (како по свој прилици гласи номинатив имена записаног на листовима Сврљишких одломака), присутна у практично свим историјским уџбеницима. Логично се намеће питање да ли би „цара Ивaила" пре требало повезати са византијским штићеником Иваном Асеном III који је такође претендовао на бугарску круну и био крунисан за цара.[85] Није познато ни где је започео устанак који је Кордокува предводио. Уобичајено се узима да су корени покрета били у североисточној Бугарској, нарочито изложеној татарским налетима, али постоје индиције да би његову локализацију требало померити на југоисток земаља Трновског царства.[86]

Ипак, ток и главни догађаји грађанског рата у Бугарској не подлежу сумњи. Они ће на овом месту бити изложени у кратким

---

[82] Стојановић, *Записи*, I, 12, no. 25; Дуйчев, *Книжнина*, 65; Овчаров, *Приноси*, 302-303.

[83] Златарски, *История*, 537-566; Мутафчиев, *История*, 135-141; Й. Андреев, *Въстанието на Ивайло – изследвания и проблеми*, ТВТУ 17 (1980) 9-27; Д. Ангелов – Б. Чолпанов, *Българска военна история през средновековието (X-XV век)*, София 1994, 158-168; Петров, *Отношения*, 563-572; Божилов – Гюзелев, *История*, 515-519.

[84] Ц. Райчевска, *За името на българския цар Кордокува (Ивайло)*, Минало 4 (2006) 16-23; Стоянов, *Куманите*, 23; Т. Балкански, *Българският цар Ивайло в светлината на езикова археология*, Велико Търново 2005.

[85] К. Господинов, *Сврлижката преписка като исторически извор*, ИП 3-4 (2005) 151-175.

[86] К. Господинов, *Къде е избухнал бунтът на Лаханас? Неизползвани данни за локализиране на събитието*, Българско средновековие: общество, власт, история – Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова, София 2013, 363-372.

цртама, са посебним освртом на учешће Татара у тадашњим збивањима. Први подухват вође побуњеника био је успешни препад на један татарски одред који се враћао из пљачке. Он је потом наставио са герилским дејствима, окупљајући временом све већи број присталица. Његова слава се на крају толико увећала да су целе области *почеле да му се придружују мислећи да ће им бити добро под његовом влашћу*. Пошто је довољно ојачала, побуњеничка војска се усмерила против омражене власти у Трнову коју је оличавао не толико цар, колико царица чије су мере изазвале атмосферу неповерења и међусобне мржње. Побуњеници су у бици на отвореном пољу недалеко од престонице однели победу над војском Константина Тиха, а владар који је две деценије седео на Асеновом престолу био је заробљен и свирепо убијен.[87]

Овакав расплет догађаја Михаило VIII могао је само пожелети. Погибија Константина Тиха пружила му је могућност да на бугарски престо доведе свог кандидата Ивана Асена III, сина Мича и по мајци унука истоименог бугарског владара.[88] Царица Марија се тада суочила са тешким избором да ли да поклекне пред побуњеницима или да призна византијску доминацију. Након краћег оклевања, она је одлучила да отвори капије Трнова, те да понуди престо и своју руку вођи побуњеника уколико добије гаранције за свог сина. Он је оберучке прихватио понуду, оженио се њоме и свечано се крунисао за цара.

Тада су се, као ударна песница византијских циљева у бугарска збивања умешали Ногајеви Татари. „Сеоски цар” је био принуђен да крене на север ради сузбијања њихових напада, али га је у подунавској тврђави Силистри опсела сједињена татарска и византијска војска, под вођством младог и способног генерала Михаила Тарханиота Главаса.[89] За то време, главнина византијских снага је дошла под Трново, где јој се придружио и део татарских одреда. Након краће опсаде град је пао. Марија и њен син били су током пролећа 1279. изручени Михаилу VIII, а за цара је био изабран Иван Асен III. У овим борбама татарски одреди су одиграли кључну улогу, одвлачећи већи део бугарских снага на север и ширећи већ уобичајени масовни страх пред собом. Византијски

[87] Pachymeres, I, 432-434 (=Pach./Failler, II, 550-553; ГИБИ, X, 172-173).

[88] Божилов, *Фамилията*, 249sq; Georgieva, *Byzantine Princesses*, 185-186.

[89] Pachymeres, I, 446 (=Pach./Failler, II, 564-567; ГИБИ, X, 178-179); *Manuelis Philae Carmina*, II, 251-253 (=ГИБИ, X, 143-146).

владар је, у знак захвалности за помоћ, одликовао њиховог заповедника Чавуш-бакшија (Τζασιμπαχις) звањем протостратора.[90]

Након заузимања Трнова и крунисања Ивана Асена III чинило се да се рат ближи свом логичном крају и да ће византијска страна однети тријумф. Ипак, Михаило VIII је био свестан да његов штићеник нема ширу домаћу подршку. Из овог разлога он је настојао да придобије домаће бољаре и њиховог предводника Георгија Тертера на своју страну. Бугарски великаш куманског порекла оженио се Маријом (Кирамарија), сестром Ивана Асена III. Он је од византијског владара, или пак од свог новог таста, добио високо звање деспота.[91] Заузврат, пристао је да своју прву супругу и сина Теодора Светослава пошаље у Константинопољ.

Међутим, Кордокува је тада показао да се са њим и његовом војском још увек морало рачунати. Он је после тромесечне опсаде успео да се извуче из обруча, поново окупи своје присталице, као и да обезбеди подршку Чавуш-бакшија и његових Татара. Здружени бугарско-татарски одреди под његовим заповедништвом су током лета 1279. године потукли две византијске војске код Девине и на обронцима Средње Горе. Недуго затим, малодушни Иван Асен III је тајно напустио Трново. Био је то неславни завршетак бурне авантуре у коју су била уложена огромна средства. Бугарска је почетком 1280. године, добила новог владара. Међутим, то није био вођа побуњеника, већ Георгије Тертер. Он је уживао подршку највећег дела локалне елите која подједнако није желела да на престолу види народног предводника или слабог византијског кандидата.

Кордокувине позиције биле су такође тешко уздрмане. Он се одлучио на судбоносни корак, упутивши се Ногају да би затражио његову подршку. Истовремено, Михаило VIII је татарском главару послао свог штићеника Ивана Асена III. Ногај је обојици пружио гостопримство и уживајући у њиховим међусобним сплеткама, водио их је свуда са собом. Коначно, припремио је гозбу на коју је позвао обе заинтересоване стране. Пошто су се званице опустиле

---

[90] Pachymeres, I, 466 (=Pach./Failler, II, 588-591; ГИБИ, X, 181); Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 261; Zachariadou, *Observations*, 264-266; П. Павлов, *Просопографски бележки за някои български военачелници от XII-XIV век*, ВС 61/5 (1992) 11-14.

[91] Pachymeres, I, 447-449 (=Pach./Failler, II, 566-569; ГИБИ, X, 179-181); Ферјанчић, *Деспоти*, 144-145; Божилов, *Фамилията*, 253, н. 25, 257-258; Атанасов, *Севастократори*, 469-470.

и понапијале, он је изненада наредио слугама да погубе Чавушбакшија и Кордокуву. Иван Асен III се тада силно уплашио за свој живот, али је, уверава Пахимер, био поштеђен захваљујући заузимању принцезе Еуфросине.[92]

Упркос драматичности присутној у пишчевом казивању, сценарио представе са трагичним исходом вероватно је био у потпуности изрежиран од стране Ногаја, а можда и његове супруге. Он се у претходним догађајима показао као верни царски савезник, а погубљење бугарског претендента и нелојалног татарског заповедника уследило је као логичан след захтева византијске политике. Нема сумње да је у Константинопољу вера у Ногајеву подршку била потпуна и непоколебана. Суочен са обновом анжујских тежњи и стварањем коалиције Карлових савезника на Балкану, Михаило VIII није оклевао да поново затражи татарску помоћ у намери да сузбије агресивне намере својих противника.

Почетком лета 1282. године у Каиро је приспело још једно Ногајево посланство. Чинили су га угледници Сутурус, Нургас и Саиф ад-Дин Абу Бакр, а са њима је путовао и посланик византијског владара „Кирис ал-Едрини" (префект Хадријанопоља?).[93] Вероватно је приликом проласка Ногајевих гласника кроз Византију био постигнут договор за слање татарске војске ради ратних операција на Балкану. Како сведоче Пахимер и Григора, октобра исте године приспело је 4.000 татарских коњаника које је цар претходно затражио од Ногаја. Михаило VIII је са њима намеравао да порази Јована Анђела и реши тесалијско питање које је оптерећивало Византију још од њене рестаурације. Штавише, према Пахимеру, он уопште није рачунао на домаће, већ само на татарске снаге, намеравајући да, према њиховом маниру ратовања, започне борбе у зимско време.[94]

Непосредно пошто се вратио из Мале Азије, где се постарао да обнови погранични одбрамбени појас, Михаило VIII је уприличио смотру пристигле татарске војске између насеља Пахомион и Алага у северном делу Галипољског полуострва. Пошто је поставио на чело придошлим Татарима вође из редова Ромеја, он им се захвалио на доласку и, упркос свом пољуљаном здрављу, изразио жељу да их у блиској будућности поведе у велику победу. Међутим,

[92] Pachymeres, I, 466-468 (=Pach./Failler, II, 588-591; ГИБИ, X, 181-182).

[93] СМИЗО, I, 362 (=ИКАИ, I, 265).

[94] Pachymeres, I, 524-525 (=Pach./Failler, II, 658-661); *Gregoras*, I, 149 (=ГИБИ, XI, 139).

судбина је била неумитна и цар је умро у Пахомиону 11. децембра 1282 године. Како сведоче византијски писци, био је подједнако ожаљен од Ромеја и присутних Татара.[95] Његов син и наследник Андроник II одустао је од очевих планова и донео је одлуку да, уместо на Тесалију, пошаље Татаре на Србију (стр. 187). Био је то последњи пут да је Ногај пружио подршку царству Палеолога. Савезничке споне које је Михаило VIII мукотрпно градио биле су убрзо развејане новим ветровима који су свом силином најавили промену татарског држања према југоисточној Европи.

ЈЕДНО ЦАРСТВО – ДВА ГОСПОДАРА

Ногајево приближавање Византији и учешће његових људи у збивањима у Бугарској било је праћено снажењем татарског утицаја у залеђу црноморских степа. Руске кнежевине Галиција и Волинија суочиле су се тада са новим нападима Литванаца. Настојећи да се одупре освајачким тежњама њиховог предводника Трајдениса (1269-1282), Данилов син и наследник Лав је у зиму 1274/5. године био принуђен да затражи помоћ од кана Менгке-Темура. Оружана подршка је стигла, али је са собом носила цену. Кнежеви, који су до тада користили свој удаљени положај да повремено игноришу захтеве из Сараја, преузели су на себе обавезу слања помоћних одреда у татарску армију, као и редовно плаћање данка. Упркос томе што је његово убирање остало у рукама кнежева, а систем опорезивања оличен у финансијским чиновницима баскацима (турски еквивалент монголског термина даругачи) није пренет на западне руске покрајине, њихова судбина била је од тог тренутка нераскидиво везана за Џучиде. О томе сведоче и речи Ипатијевског летописца према којима *сви кнежеви тада беху у вољи татарској*.[96]

Снажније везивање Галиције и Волиније за татарску силу такође је била последица јачања Ногајевог утицаја у региону. Није случајно што је недуго затим дошло до новог преноса власти који је Густински летописац сажео, навевши sub anno 6785 (1276/7): *Те године код Татара цар Ногај* („В се лѣто вь татарѣхъ царь Ногай”).

[95] Pachymeres, I, 528-532 (=Pach./Failler, II, 662-667); *Gregoras*, I, 150-154.

[96] ПСРЛ, II, col. 871-874; Zdan, *Dependence*, 517-518; Харди, *Наследници*, 214-215; Войтович, *Лев Данилович*, 129-130.

Ове речи несумњиво осликавају успостављање директног Ногајевог покровитељства над кнежевинама западне Русије.[97] Менгке-Темур био је тада заузет великим походом против Алана у Закавказју, а литванска претња је поново постала актуелна на руским границама. Према речима Ипатијевског летописца, Ногај је исте године послао своје представнике Тегичага, Кутлубуку и Јушумута кнежевима у Лавову и Владимиру Волинском: *Стално ми се жалите на Литву, сада вам шаљем војску и са њом војводу Мамшеја. Пођите са њим на ваше непријатеље*.[98] Поред галичког владара његов сродник, Владимир Васиљкович, кнез Владимира Волинског, такође је признао Ногајеву врховну власт. Познато је да је он 1285/6. године боравио код татарског поглавара.[99]

Заједнички руско-татарски поход на литванске области био је најава чвршће сарадње која је обележила наступајуће време. После смрти малопољског војводе Болеслава V Стидљивог 1279. године, Лав Данилович је истакао претензије на Краков, користећи сродство са преминулим владаром преко своје супруге. Његове намере Пољаци су осујетили тако што су изабрали за Болеслављевог наследника војводу Шјераца, Лешка II Црног. Галички кнез се тада одлучио да нападне свог западног суседа. Он је затражио помоћ од Ногаја који му је спремно послао тројицу својих предводника – Кончака, Козеја и Кубатана – са мноштвом Татара. Ојачани овим одредима, Лав, његов син Јуриј, Владимир Васиљкович и низ других првака западне Русије, извршили су напад на поседе Лешка II. Током зиме 1280/81. године они су прешли залеђену Вислу и дошли под Сандомјеж, а поједина одељења продрла су све до Кракова. До одлучујуће битке је дошло 23. фебруара код Ослица, недалеко од Плоцка, где је малобројнија војска бранилаца изашла из окршаја као победник над армијом састављеном

[97] ПСРЛ, XL, 125; Шабульдо, *Земли*, 14.

[98] ПСРЛ, II, col. 876; Леонид, *Нагай*, 37-38; Zdan, *Dependence*, 518; Горский, *Ногай и Русь*, 131; Войтович, *Лев Данилович*, 130-131.

[99] Горский, *Ногай и Русь*, 139. На кнеза Владимира Васиљковича вероватно се односи спомен „руског кнеза Василија" у Даниловом житију краља Драгутина. Према речима српског архиепископа, овај Василије био је пријатељ немањићког владара који му је у више наврата слао посланике и дарове за цркве и манастире. Временски оквир поменутих српско-руских контаката је између 1276. године, односно Драгутиновог доласка на власт и 1288, када је Владимир Васиљкович преминуо, Данило/Даничић, 39-40 (=Данило/Мирковић, 33); cf. Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Зборник матице српске за књижевност и језик 13/2 (1965) 279-280.

од Руса, Татара, као и Литванаца који су се такође прикључили походу. Лав Данилович је морао да се врати назад, не постигавши опипљив успех.[100] Ипак, врата за татарску експанзију према Пољској била су сада поново отворена.

Ногајева војна сила је током друге половине седамдесетих година XIII века била паралелно ангажована у грађанском рату у Бугарској, као и на северозападним руским границама. На оба фронта она је служила заштити његових византијских и руских савезника и подложника чиме је пресудно допринела везивању околних словенских подручја за његову сферу утицаја.

Менгке-Темур је највероватније преминуо 1282. године.[101] Он је оставио иза себе девет синова. Пошто су сви они били малолетни, за наследника је изабран његов млађи брат Туда-Менгке.[102] Недуго након смене на престолу дошло је до ширења Ногајевог утицаја на друге руске области. Показатељ тога јесте околност да се господар црноморских степа током ове деценије јавља са царском титулом и у летописима северне Русије.[103]

Успон Ногајеве моћи тада је по први пут довео до сучељавања између њега и централне власти у Сарају. То је била последица сукоба двојице синова Александра Невског, великог кнеза Димитрија и његовог брата, городецког кнеза Андреја, који је избио 1281/82. године. Андреј је уживао подршку Менгке-Темуровог наследника и две татарске казнене експедиције биле су у кратком временском распону послате против Димитрија. У немогућности да се избори са њиховом најездом, велики кнез је одлучио да се склони код Ногаја. Пошто је обезбедио његову подршку, пребег се

---

[100] ПСРЛ, II, col. 881-882; ПСРЛ, XL, 125-126; *Rocznik Traski*, 844; *Rocznik Małopolski*, 181; *Annales Sandivogii*, MGH SS, XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 427; *Ioannis Dlugossii Annales,* 210-211; Веселовский, *Ногай*, 27; Горский, *Ногай и Русь*, 132.

[101] Рашид ад-Дин и Бајбарс ал-Мансури датују смрт Менгке-Темура у 681. А.Н. (11. IV 1282 – 31. III 1283), ан-Нувајри у I. џумаду 680. А.Н (17. IX – 15. X 1281), а анонимни биограф султана Калавуна у месец раби ал-авал 679. А.Н. (јул 1280), *Рашид ад-Дин*, II, 83; СМИЗО, I, 68, 104, 155 (=ИКАИ, I, 79, 93, 125). Иако се у литератури може срести податак да је Менгке-Темур умро још 1280. године, познији датум је много извеснији, како показују и налази сребрних новчића из Булгара са кановим именом и годином ковања 680. и 681. А.Н, Г.А. Федоров-Давыдов, *Дело и денежное обращение Болгара,* Город Болгар – очерки истории и культуры, Москва 1987, 165; Сингатуллина, *Монеты*, 37; Мыськов, *История*, 110-111.

[102] СМИЗО, I, 104 (=ИКАИ, I, 94); *Рашид ад-Дин*, II, 72-73.

[103] ПСРЛ, III, 327; ПСРЛ, XVIII, 78; Шабульдо, *Земли*, 14.

вратио назад, праћен њему оданом татарском војском. Браћа су се потом измирила и заједно пошла на Новгород, где је Димитрије 1284. године поново засео на великокнежевску столицу.[104] Био је то први случај да је неки руски првак у унутрашњим међусобицама рачунао на татарску подршку која није долазила из Сараја. При томе, Ногај није своју сферу утицаја ширио само војним средствима, већ и мудром политиком. Како је Г. Вернадски указао, постоје индиције да је он Димитрију уступио право да на својим поседима сам прикупља данак, уместо татарских званичника.[105]

Вести о размени посланстава између Татара и египатских Мамелука још један су показатељ израстања новог центра моћи на западу џучидских земаља, који је по свом утицају постао раван Сарају. Бајбарсов наследник Калавун је 1281. године обновио споразум са Михаилом VIII којим је регулисан положај хришћанских робова у Египту, као и слободни пролазак мамелучких трговаца и гласника ка Татарима.[106] Паралелно, он је упутио посланике са скупоценим даровима за Менгке-Темура, његове супруге и војне старешине, укључујући и Ногаја. Недуго затим, средином 1282. године, Ногајеви гласници су заједно са византијским представником посетили султанов двор у Каиру. Током марта 1284. године, султан је отправио изасланике Туда-Менгкеу, Ногају и Кајдуу, фактичком владару Чагатајидског каната. Под 685. А.Н, тј. 1286/87. годином, у Каиру је забележен долазак два одвојена посланства са севера; прво је послао кан, а друго Ногај.[107]

Почевши од осамдесетих година XIII века Ногај је играо све важнију улогу и у унутармонголским односима. Он је успоставио блиске односе са некадашњим противницима – Илканидима. Према вестима Рашида ад-Дина, Ногај је кану Абаки послао свог сина Тураја који је провео неко време код у Персији, пре него што се вратио испраћен с наклоношћу. Једна од Абакиних ћерки се касније удала за Тураја.[108]

---

[104] ПСРЛ, I, col. 525; ПСРЛ, III, 325-326; ПСРЛ, XVIII, 78; *Троицкая летопись*, 339; Fennell, *Crisis*, 145-148; Горский, *Ногай и Русь*, 132-133.

[105] Vernadsky, *Mongols*, 177.

[106] M. Canard, *Le traite de 1281 entre Michel Palaeologue et le sultan Qalawun*, Byzantion 10 (1935) 669-680.

[107] СМИЗО, I, 67-69, 104-105, 155 (=ИКАИ, I, 79-80, 94-95, 126).

[108] *Рашид ад-Дин*, II, 86. Постоји одређена сумња у веродостојност Рашид ад-Диновог казивања, пошто други извори не помињу Абакину ћерку удату за Ногајевог сина, Костюков, *Буддизм*, 194-195; cf. Pelliot, *Horde d'Or*, 82-83.

Недуго по смрти Менгке-Темура Џучиди су исказали спремност да се поново потчине врховној власти Кублај-кана. Туда-Менгке, Ногај и Ордин потомак Куничи, господар Плаве хорде, тада су заједнички објавили да ће учествовати на свемонголском курилтају. О томе су преко свог гласника Номогана 1284. године обавестили великог кана.[109] На курилтају се ипак нису појавили, пошто је њихов савезник Кајду одбио учешће. Иако је покушај измирења неславно пропао, ови преговори показују да је легитимитет Ногајевог високог положаја био признат не само од стране Џучида, већ и од припадника других огранака клана Борџигин.

„ДРУГА ТАТАРСКА ИНВАЗИЈА"

Интензивирање сукоба између Кублаја и Кајдуа у централној Азији урушило је покушаје обнављања свемонголског јединства. Ипак, краткотрајно отопљавање односа пружило је подстрек за нову експанзију Џучида у централној и југоисточној Европи.[110] Тадашњи походи понекад се описују као „Друга татарска инвазија", али овај назив треба примити уз извесну ограду. Наиме, није реч о јединственом војном подухвату, већ о низу мањих експедиција које су захватиле простор од Балтика до Подунавља.

На мети татарских напада најпре се нашла Угарска, где је као повод интервенције послужио сукоб између краља Ладислава IV и сродника његове мајке – Кумана. Иако наклоњен досељеницима, угарски владар био је принуђен да под притиском црквених кругова ограничи њихов утицај у политичком животу краљевине. На дијети сазваној у Тетењу крај Будима 1279. године усвојени су *Кумански статути* (Articuli Cumanorum). Они су прописивали покрштавање свих дошљака који су остали верни старој религији, њихову обавезу да се придржавају закона цркве, да напусте своје преносиве филцане шаторе и да „по хришћанском обичају живе и умиру у насељима, сталним кућама и домовима".[111] Ове мере су изазвале оштро незадовољство Кумана. На њихово чело је стао

---

[109] *Рашид ад-Дин*, II, 171; Allsen, *Princes*, 21; Biran, *Qaidu*, 64-65; Ускенбай, *Дашт-и Кыпчак*, 129.

[110] Biran, *Qaidu*, 64; Jackson, *Mongols*, 198-199.

[111] S. Endlicher, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sankt Gallen 1849, 556-558; Kosztolnyik, *Hungary*, 264; Engel, *Realm*, 109; Berend, *Gate of Christendom*, 136.

извесни *Олдамир, војвода Куманије који је желео да силом нападне и потчини себи Угарску*.[112] С обзиром да је Олдамир био номадски лидер са друге стране Карпата, извесно је да су кумански досељеници у Угарској одржавали везе и уживали подршку својих сународника који су припадали татарској екумени.[113]

Окршај између Кумана и Ладислављевих снага одиграо се 1282. године на обалама језера Ход, недалеко од данашњег града Ходмезевашархељ. Кумани су били потучени до ногу. Угарски краљ се лично истакао у борби, али су и његове снаге претрпеле тешке губитке.[114] Он је потом предузео потеру за бегунцима. У једној његовој повељи, издатој 27. јуна 1286. године, помиње се тадашња експедиција све *до граница Тартара* (ultra Alpes in confinio Tartarorum). Две године касније краљ је поново реферисао на потеру за одбеглим Куманима *до граница Тартара које нико од наших претходника није прешао* (de finibus et terminis Tartarorum, quos nemo praedecessorum nostrorum peragraverat).[115] У *Бечкој илустрованој хроници* и другим угарским изворима из XIV века помиње се да су *само малобројни од ових Кумана успели да побегну код Татара*, подстакавши их да изврше напад на Угарску.[116] Била је то прилика коју Ногај и његов сродник, Тарбуов син Тула-Бука, нису оклевали да искористе.

Татарски поход уследио је на самом почетку 1285. године. Њихова војска била је подељена у две групе. Прву је водио Ногај, кога су поједини извори сматрали предводником похода.[117] Он је повео своје одреде на Брашов, очигледно прошавши кроз прелаз

---

[112] Postea cum anno Domini MCCLXXXII Oldamyr dux Cumanie congregato exercitu Cumanorum circa lacum Hood vocatum, volens hostiliter regnum invadere Hungarorum ut suo dominio subjugaret, *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronici Hungarici,* 471. Име куманског вожда је идентично ономе које је носио брат бугарског владара Георгија I Тертера – Алдимир. Међутим, свакако није реч о истој личности, као што се то раније претпостављало.

[113] Kosztolnyik, *Hungary*, 284-285; Pálótzi-Horváth, *Cumans*, 80; Berend, *Gate of Christendom*, 198.

[114] *Simon de Keza*, 187; *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronici Hungarici,* 471-472; Vasary, *Cumans and Tatars*, 106, n. 29.

[115] Fejér, CD, V/3, 410; CDP, VI, 316; Kosztolnyik, *Hungary*, 285; Spinei, *Great Migrations*, 316.

[116] *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronicon Zagrabiense*, 213; *Chronici hungarici*, 472; *Ioannis Dlugossii Annales*, 238.

[117] Попут Рашид ад-Дина који је у *Историји Франака*, одељку његовог обимног дела, записао како је Ногај, на челу велике војске опустошио „земљу Мађаристан", *Frankengeschichte*, 53.

Бузеу у јужним Карпатима. На челу друге групе био је Тула-Бука. Његови одреди су пребродили планинске крајеве даље на северу, прошавши можда кроз превој Верецке. Поход је био потпомогнут руским снагама, предвођеним Лавом Даниловичем, његовим сином Јуријем, као и другим галичким и волинским првацима.[118]

Савременици су и овог пута придавали нападачима изузетне бројке. Један прелат из Острогона писао је о 200.000 Татара, док се према баварском аналисти из манастира Алтајх њихова војска простирала на дужини од једанаест миља.[119] Ипак поузданих података о бројности одреда под Ногајевим и Тула-Букиним заповедништвом нема, а мало детаља је остало забележено и о самим операцијама. Татари су опустошили источну Угарску током четрдесетодневног поста пред Ускрс, а поједина њихова одељења продрла су све до Пеште.[120] За њих су највеће тешкоће потицале од оскудице хране, настале због епидемије која је десетковала стоку.[121] Према Ипатијевском летописцу, међу Татарима је завладала толика глад да су они били принуђени да се окрену људождерству. У истом извору забележено је да је чак стотину хиљада њих помрло од глади, као и да се *Тула-Бука вратио пешке, са својом женом на једној кобили, посрамљен од Бога*.[122] Његови губици несумњиво су били велики, али се може претпоставити да су Ногајеви одреди слабије пострадали, пошто је он био у могућности да исте године предузме још један велики поход на Византију (стр. 195).

Ладислав IV је између маја и августа боравио у Трансилванији, настојећи да омета повлачење Татара.[123] У томе су значајног удела имале активности локалне милиције, попут Секеља из Аријеша (Aranyos, Arieș) који су нанели удар једној татарској колони и ослободили заробљенике.[124] Према речима фрањевца Салимбена

---

[118] Ногаи поиде на Брашевь а Телебоуга поиде поперекъ Гороу што бѧшеть переити треими дн҃ьмии и ходи по л҃ дн҃ии, ПСРЛ, II, col. 890; ПСРЛ, XL, 126; Горский, *Ногай и Русь*, 135; Fara, *Formazione,* 191.

[119] MES, II, 409; *Hermanni Altahensis Annales*, 414.

[120] *Annales Augustani Minores*, ed. B. Otto, MGH SS, X, Hannover 1852, 10; *Annales S. Stephani Frisingenses*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, XIII, Hannover 1883, 57; *Chronicon Posoniense*, 44; *Chronicon Zagrabiense*, 213; *Chronici hungarici*, 472; Веселовский, *Ногай*, 33-34; Spinei, *Moldavia*, 121-122; Engel, *Realm*, 109.

[121] *Rocznik Traszki*, 850; *Rocznik Małopolski*, 183.

[122] ПСРЛ, II, col. 891; cf. ПСРЛ, XL, 126.

[123] Fejér, CD, V/3, 301; Jackson, *Mongols*, 205.

[124] MES, II, 419; Параска, *Условия*, 47; Spinei, *Mongols*, 289.

из Парме (1221-1290) Татари су се повукли тек пошто су склопили мир са угарским краљем. Ипак, његовом казивању се не може поклонити велико поверење, пошто је он као доказ своје тврдње укључио наводно писмо татарског владара, у потпуности инспирисано легендом о свештенику Јовану.[125]

Епидемија, помор стоке, али и одбрамбени појас у који су током владавине Беле IV уложени велики труд и средства, одиграли су важну улогу у ублажавању последица татарског напада. Њихов поход донео је слаб успех. Ипак, извесно је да се Ногај и Тула-Бука, који су несумњиво располагали слабијим снагама у односу на „младе принчеве”, нису заносили идејом покоравања Угарске. На њихову експедицију пре би требало гледати као на демонстрацију силе која је имала ограничене политичке (освета за егзодус Кумана) и економске циљеве.

* * *

Недуго затим, у Златној хорди се одиграла смена на престолу. Туда-Менгке је био принуђен да се повуче и власт препусти Тула-Буки. Почетак његове владавине обележио је нови татарски поход усмерен против Пољске, односно земаља Лешка II Црног. Један од мотива овог подухвата пружиле су војводине везе са угарском круном, будући да је Лешко био ожењен ћерком Ростислава Михаиловича, Агрипином.[126] Важнију улогу играли су нерачишћени рачуни из неуспешне руско-татарске кампање која се одиграла 1280/81. године. Међутим, док су у првом случају Руси били покретачи сукоба, сада је та рола припала Татарима. Галиција и Волинија пружиле су своју подршку, кроз људство, коње и друге потрепштине.

Углавном се претпоставља да је Ногај био покретач и овог похода, али извори не дају за право таквом тумачењу. Према Јану Длугошу, на његовом челу заједнички су стајали он и нови кан, Ипатијевски летописац спомиње као вођу само Тула-Буку у чијој пратњи су били западноруски прваци. Ослањајући се на званична

---

[125] Salimbene de Adam, *Cronica*, II, ed. G. Scalia, Bari 1966, 842-843; Fara, *Formazione,*192.

[126] O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Krakow 1895, 333-334. Лешко се сматрао поузданим угарским савезником. Он је рачунао на подршку Ладислава IV приликом гушења бунта локалног племства који је избио у другој половини 1285. године, Fejér, CD, V/3, 384-385; *Rocznik Małopolski*, 183; *Annales Cracovienses compiliati*, ed. W. Arndt, MGH SS, XIX, Hannover 1866, 606.

обавештења из џучидског окружења, Бајбарс ал-Мансури пише да је Ногај покренуо војску на „краковску земљу” следећи канове заповести.[127]

Татарски одреди понављали су искуства кампање у Угарској наступајући у две колоне, предвођене Тула-Буком и Ногајем. Они су, према слободним проценама савремених истраживача, располагали са око двадесет, односно десет хиљада људи.[128] Татари су били присутни на пољској територији од децембра 1287. до фебруара 1288. године.[129] Ногај је наступао преко Сандеца ка Кракову, чија је околина опустошена око Божића, а један одред из састава његове војске залетео се на северозапад све до Шјераца, недалеко од Лођа.[130] Међутим, Ногајеви планови су били осујећени због кашњења Тула-Буке. Након што није успео да форсира Вислу, кан се дуж леве обале реке упутио ка Сандомјежу. Међутим, овај град који је Лешко обновио две године раније, дајући му привилегије у складу са тзв. Магдебуршким законима, био је у стању да одоли нападу.[131] Неуспех Татара код Сандомјежа стоји у оштром контрасту са Бурундајевим походом непуне три деценије раније, када је ово место било порушено до темеља.[132] Попут житеља Паноније, искуство претходних напада је научило Пољаке да чврсти бедеми представљају најбољу одбрану од коњаника из степе.

Остављајући своје поседе и утврде добро опремљенима да издрже опсаду, Лешко се склонио у Угарску, заједно са супругом и утицајним великашима.[133] За то време, Ладислав IV послао је

---

[127] *Ioannis Dlugossii Annales*, 247; ПСРЛ, II, col. 891-893; СМИЗО, I, 106. (=ИКАИ, I, 96); Войтович*, Лев Данилович*, 144-147.

[128] Krakowski, *Polska*, 212. Према руском летопису, Ногај и Тула-Бука ударили су са „мноштвом попут скакаваца”, ПСРЛ, XL, 126.

[129] Tempore, quo Tartari terram Polonie invaserant et moram ibidem a festo sancti Nicolai usque ad carnisprivium traxerunt, *Vita et miracula*, 715.

[130] *Rocznik Traszki*, 852; *Rocznik Małopolski*, 184; *Rocznik Swiętokrzyski*, 76; *Annales Capituli Posnanienses*, MGH SS, XXIX, ed. M. Perlbach, Hannover 1892, 470; *Rocznik Franciszkański Krakowski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 51; ПСРЛ, II, col. 893. Татари који су се пробили до овог места вероватно су били само извидница из састава Ногајеве војске, пошто се Тула-Бука није залетао западно од Висле, Krakowski, *Polska*, 217.

[131] ПСРЛ, II, col. 893-894; J. Chądzyński, *Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza*, Warszawa 1850, 40-41; Jackson, *Mongols*, 205; Войтович*, Лев Данилович*, 147.

[132] *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, I, Krakow 1876, 153, no. 128, *Rocznik Swiętokrzyski*, 73; Krakowski, *Polska*, 187-188.

[133] *Vita et miracula*, 715; ПСРЛ, XL, 126; Krakowski, *Polska*, 217.

као подршку Пољацима свог енергичног заповедника Георгија Шоварија. Он се пробио до Сандеца, где је почетком 1288. године разбио један татарски одред од хиљаду људи, убио њиховог предводника и ослободио заробљенике. Овај подвиг угарски краљ је овековечио у још једној даровници Шоварију, али његова победа није имала већег утицаја на ток ратних операција. Судећи по месту битке, он је разбио само једно издвојено одељење из састава Ногајеве војске.[134]

Обе сукобљене стране претрпеле су тешке губитке. Према Ипатијевском летопису, *те зиме, не само у Русији, беше гнев Божији и помор. И код Пољака и Татара помреше коњи, стока и овце. Све помре и ништа не оста*. Пострадали су и одреди галичког кнеза, иако није јасно да ли је руски аутор мислио само на погинуле у Пољској или је имао у виду и последице проласка татарских војски преко Галиције, где су они у намери да обезбеде потрепштине причинили нарочите тешкоће у околини Лавова.[135] Јан Длугош и Густински летописац тврде да су Татари на свом повратку похарали руске земље, одвевши много жена у робље.[136] Тешке последице оставиле су и временске прилике. Бајбарс ал-Мансури и ан-Нуваjри тврде да је због снега и зиме нарочито пострадала Тула-Букина војска, те да су његови људи били принуђени да једу стоку за вучу, ловачке псе, али и лешеве оних који су промрзли.[137]

Познији извори већ уобичајено говоре о свирепости Татара који нису штедели ни децу, старце или свештенике. Према причи сумњивог порекла коју је Длугош забележио, они нису презали ни од тога да отрују изворе и реке које су текле у руске покрајине због чега је помрло и мноштво Руса.[138] Међутим, извесно да је барем у једном случају Тула-Бука исказао самилост према хришћанским светињама. Он није дозволио својим људима да опљачкају бенедиктинску опатију св. Крста у Лисјецу, недалеко од Сандомјежа, и то на молбу његових руских пратилаца.[139]

---

[134] Fejér, CD, V/3, 395.

[135] ПСРЛ, II, col. 895-896; Войтович, *Лев Данилович*, 147-148.

[136] ПСРЛ, XL, 126; *Ioannis Dlugossii Annales*, 250.

[137] СМИЗО, I, 106, 156. (=ИКАИ, I, 96, 126).

[138] *Ioannis Dlugossii Annales*, 250-251.

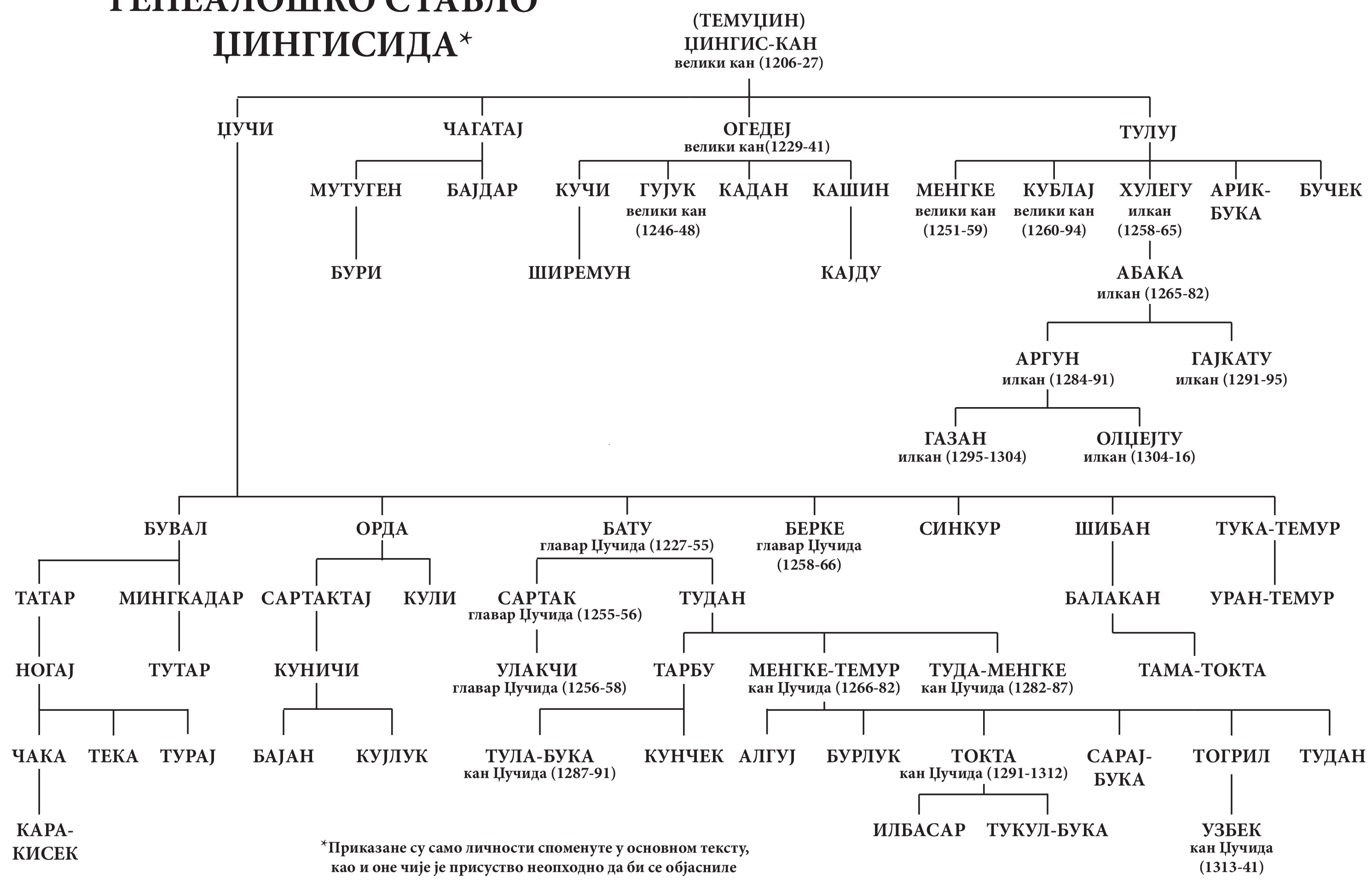
[139] *Rocznik Świętokrzyski*, 76; *Матвей Меховский*, 149-150; Urbanski, *Tartarorum gens*, 259-260.

Уопште узевши, Татари су у Пољској постигли нешто већи успех него приликом похода на Угарску две године раније. Иако су неповољни временски услови однели више живота него борбе, а већи градови одолели њиховом нападу, уграбљени плен и робље учинили су кампању исплативом са економске стране. Није случајно то што су управо на територији Пољске пронађени бројни остаци номадских врхова стрела, коњске и друге ратничке опреме. То је посредно, али и веома јарко сведочанство о три татарске инвазије које је ова земља претрпела током XIII века, под заповедништвом Бајдара и Орде, потом Бурундаја и коначно Тула-Буке и Ногаја.[140]

---

140 W. Świętosławski, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w*, Łódź 1997.

ГЕНЕАЛОШКО СТАБЛО ЏИНГИСИДА*

*Приказане су само личности споменуте у основном тексту, као и оне чије је присуство неопходно да би се објасниле међусобне сродничке везе

V

НОГАЈЕВ УЛУС – ДРЖАВА У ДРЖАВИ

Ногај се често посматра као сива еминенција врховне власти у Златној хорди, односно као човек који је по свом нахођењу постављао владаре у Сарају. Овакве оцене почивају на паралелама са збивањима током друге половине XIV века који се уобичајено називају „Великим метежом” (Великая замятня). Током овог периода, који је уследио након одласка кана Узбека и његовог сина Џанибека са историјске позорнице, полуге власти налазиле су се у рукама амбициозних војних заповедника који нису потицали из клана Борџигин, нити били Џингис-канови потомци. Најупечатљивије примере пружају Едигеј из клана Мангит и Мамај, страдалник са Куликова, који је потицао из татарског племена Кијат. Они су заиста остваривали контролу над слабим и краткотрајним носиоцима кановског достојанства. Међутим, имајући у виду прилике претходног столећа, о Ногају као о претечи превратничких тежњи отеловљених у двојици каснијих војсковођа, не може се утемељено говорити.

Осим што осветљава Ногајев однос према централној власти, разматрање његове улоге у избору канова Туда-Менгкеа (1282), Тула-Буке (1287) и Токте (1291) значајно је из још једног разлога. Оно пружа могућност да се правилно сагледа положај његовог улуса, односно „државе”. Уз поменуте теме, у овој целини размaтрана су и друга питања. Најпре, реч је о границама Ногајевих поседа и њиховом опсегу, те етничком саставу његових земаља и војној сили којом је располагао. Предмет пажње су и верске прилике у областима под његовом влашћу. Сва она помажу да се из различитих перспектива размотри Ногајево место у сложеном политичком систему Златне хорде крајем XIII века.

ТВОРАЦ КАНОВА?

Од три поменуте смене на престолу, Туда-Менгкеов избор је најслабије документован. Ан-Нувајри пише како је нови владар одстранио синове свог претходника од власти и потом, описујући долазак мамелучког посланства у црноморске степе, истиче да је Ногај тада био војни заповедник међу „северним Татарима”, не доводећи при томе два податка у везу.[1] О Ногајевој улози у устоличењу Туда-Менгкеа једино пише Марко Поло. Према његовим речима, Менгке-Темуров син је уз Ногајеву подршку, одстранио Тула-Буку.[2] Вести венецијанског путника потичу од непоузданих гласина и не уливају поверење самим тим што је он помешао редослед владавине двојице канова Златне хорде.

Према татарским стандардима Туда-Менгке је био исувише слаба личност. Он је 1283. године прешао у ислам. Од тог тренутка почео је да проводи време у друштву факира и шеика, потпадајући под утицај суфизма и усвајајући њихов начин живота.[3] Духовно уздизање владара означило је и његов отклон од традиционалних вредности које је требало да красе једног припадника клана Борџигин, што је изазвало огорчење његових сродника. Према речима Бајбарса ал-Мансурија и ан-Нувајрија, *Туда-Менгке је био принуђен да оде са власти, јер му је речено да је царству потребан цар који ће се о њему бринути*. Арапски писци даље тврде да се смена на престолу одиграла уз одобрење и подршку свих канових рођака, жена и блиских људи. О добровољном одрицању кана од власти такође говоре ал-Макризи и хорезмијски аутор Утемишхаџи (Ötemiş Hacı, XVI век), састављач дела *Џингис-наме*, према коме је Туда-Менгке био слабоуман.[4]

Казивања персијских писаца осликавају смену на престолу из веродостојније перспективе и показују да је она представљала ништа друго до државни преврат. Према Рашиду ад-Дину, *синови Менгке-Темура, Алгуј и Тогрил, и синови Тарбуа, Тула-Бука и Кунчек збацили су Туда-Менгкеа под изговором да је он полудео*. Потврду оваквом погледу на догађаје пружају Васаф и Казвини.[5]

---

[1] СМИЗО, I, 155 (=ИКАИ, I, 126-127).

[2] Marco Polo, *Description*, 483-484.

[3] СМИЗО, I, 68, 105, 165 (=ИКАИ, I, 79-80, 94-95, 134); Коновалова, *Европа*, 28; Spuler, *Goldene Horde*, 68-69; Измайлов, *Принятие*, 106-107.

[4] СМИЗО, I, 105-106, 155, 435 (=ИКАИ, I, 95, 126, 307); *Утемиш-хаджи*, 100.

[5] *Рашид ад-Дин*, II, 60; СМИЗО, II, 86, 91; cf. ИКПИ,III, 40-41.

Ниједан од извора не помиње Ногајеву подршку превратницима. Док су кључни покретачи преврата потицали из ужег круга Батуових потомака, он је у овим збивањима остао по страни.[6]

Да Ногај није имао никаквог утицаја на избор Тула-Буке посредно показују и наводи Ипатијевског летописца. Према руском извору, њихови односи били су затегнути још крајем 1287. године, односно на почетку њихове експедиције против Пољске („бысть же межи има нелюбье велико"). Тула-Букини одреди су тада третирали кнежевине западне Русије пре као плен, него као савезничке земље, а овај однос вероватно је био изазван анимозитетом према Ногају, чији су непосредни подложници галички и волински прваци били.[7] Бајбарс ал-Мансури такође тврди да је до свађе између двојице Џучида дошло током похода на Пољску. Према њему, Тула-Бука је замрзео Ногаја који се одвојио од главнине татарске војске и оставио његове људе да се врате назад преко ненастањених беспућа, где су многи пострадали.[8]

Исказане размирице нису одмах довеле до отвореног сукоба. Пажња Џучида је у међувремену поново била усмерена на кавкаско бојиште, где је у пролеће 1288. године обновљен стари сукоб две гране Џингисида. Према извештају Рашида ад-Дина, Ногајеви посланици срели су се априла те године са каном персијских Монгола Аргуном (1284-1291), уручивши му вредне поклоне и потврдивши претходно склопљене блиске везе. Међутим, већ наредног месеца џучидска војска од пет хиљада људи, предвођена Шибановим унуком и Балакановим сином Тама-Токтом, прешла је Куру и упала на територију противника. Аргун је покренуо своју армију, али до борбе није дошло јер су се џучидски одреди правовремено повукли. С обзиром да је Тама-Токта био у служби Тула-Буке и да је Ногај непосредно пре тога слао своје гласнике Аргуну, он није могао да буде иницијатор овог напада. Могуће је и да су дејства Тама-Токте, који се касније убрајао међу Ногајеве непријатеље, имала сасвим супротне намере, односно да су уследила у жељи да осујете зближење њега и илканидског владара.[9]

---

[6] Насонов, *Монголы*, 69-70, н. 4; Костюков, *Улус Джучи*, 191; Почекаев, *Цары ордынские*, 62; Мыськов, *Наследование*,123-124.

[7] ПСРЛ, II, col. 892-895; В.Л. Егоров, *Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде,* ВИ 8 (1974) 41; Горский, *Ногай и Русь*, 140-141.

[8] СМИЗО, I, 107 (=ИКАИ, I, 96).

[9] *Рашид ад-Дин*, II, 74; III, 117-118; Костюков, *Буддизм*, 196-197; cf. Горский, *Ногай и Русь*, 147.

Борбе су биле обновљене у пролеће следеће године. Како преноси Казвини, у Иран је маја 1289. године приспео емир Бурулдај (Бурундај), послат од Ногаја, који је претрпео пораз у сукобу са Аргуновим заповедницима Тогачарем и Чубаном.[10] Џучидска војска је 1290. године доживела још један пораз на обалама реке Карасу јужно од Дербента. Међу погинулима био је, како тврди Рашид ад-Дин, извесни Бурулдај, по свој прилици идентичан претходно поменутом заповеднику. Казвинијево обавештење према коме је он био Ногајев, а не канов човек може се подврћи сумњи, нарочито када се има у виду да је управо тада дошло до нових размирица између Тула-Буке и његовог сродника који су међусобно неповерење продубили до крајњих граница.[11]

Оне су биле изазване активностима татарског чиновника, баскака Ахмата, односно Ахмеда из Курска. Према казивањима руских летописаца, нашавши се у сукобу са кнежевима Свјатославом и Олегом који су владали Липецком и Рилском, Ахмат је одлучио да потражи оружану помоћ од Ногаја. Он је пристао да интервенише и ставио је војску Ахмату на располагање. Током 1289/90. године дошло је до татарске најезде на земље липецког и рилског кнеза. Они нису могли да се одупру и били су принуђени на бекство. Свјатослав се склонио у шумама око Вороњежа, док је Олег потражио заштиту код Тула-Буке. Не успевши да ухвати ниједног од двојице противника, Ахмат се вратио код Ногаја, оставивши двојицу своје браће као представнике у Курској области. Свјатослав је против њих отпочео герилску борбу, што је довело до раздора између њега и Олега који се у међувремену вратио са Волге. Рилски кнез је оптужио свог суседа за отворену побуну против татарске власти и међу њима је дошло до крвавог обрачуна. Олег је уз подршку Тула-Букиних Татара поразио и убио Свјатослава, а у знак одмазде његов брат Александар погубио је рилског кнеза.[12]

Ногајева војна интервенција у Курској области вероватно је пресудно допринела томе да се Тула-Бука 1291. године одлучи да

---

[10] СМИЗО, II, 92.

[11] *Рашид ад-Дин*, III, 124-125, 134; Камалов, *Отношения*, 64-65.

[12] ПСРЛ, I, col. 481-482; *Полное собрание русских летописей, Том VII: Летопис по воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1856, 176-178; ПСРЛ, X, 162-165; *Троицкая летопись*, 340-343; M. Kavyrchine, *Russes et Mongols: l'épisode du basqaq de Kursk*, Revue des études slaves 64 (1992) 671-696; B.A. Кучкин, *Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата*, Средновековая Русь 1 (1996) 5-57; Горский, *Ногай и Русь*, 143-144.

погуби свог противника. Међутим, према речима Бајбарса и ан-Нувајрија, Ногај је био *умешни старац, лукав и искусан у интригама*. Када је чуо гласине о Тула-Букиним намерама одлучио је да удари први. Он се најпре срео са кановом мајком. Уверивши је да му је искрено стало да изглади односе, успео је да преко ње уговори сусрет са сарајским владарем. Тула-Бука је загризао мамац и, пошто је било предвиђено да се сретну са малом пратњом на његовој територији, распустио већи део своје војске. Ногај је за то време позвао четворицу Менгке-Темурових синова: Токту, Бурлука, Сарај-Буку и Тудана. Након што су они пристигли, оставио их је да поставе заседу, док је са најближим пратиоцима пошао ка логору Тула-Буке. Тек што су преговори започели, његови људи су окружили зборно место и заробили кана збацивши га са коња (преговори су очигледно били вођени у седлу). Он је потом предат најстаријем Менгке-Темуровом сину Токти коме је остављено да одлучи о његовој судбини. Без много оклевања, Токта је наредио његово погубљење по традиционалном монголском обичају без проливања крви, тако што му је стављен покривач преко главе и поломљена кичма. На исти начин, пострадала су и петорица Toктине браће лојалних кану.[13] Ногај је након тога *уручио царство Токти*, а нови владар му је као награду подарио „Крим", односно један од четири улуса на полуострву.[14]

Ове догађаје забележили су и други извори. Према речима Никоновског и Новгородског летописца, *те године* [1290/91] *у Орди зарати цар Токта са Телебугом и Соалгујем и одоле Токта. Цар Ногај уби цара Телебугу и Соалгуја*.[15] Васаф пише како је Токта збацио свог преходника, уопште не помињући Ногајево учешће, а поузданији Рашид ад-Дин тврди да је Менгке-Темуров син стао на чело завере против кана и да се Ногај умешао на његов наговор. На сличан начин према овим догађајима односи се и Казвини, према чијим речима је Токта кренуо против Тула-Буке уз Ногајеву подршку.[16]

---

[13] СМИЗО, I, 107-108, 156-157 (=ИКАИ, I, 97-98, 127); Vernadsky, *Mongols*, 184-185; Федоров-Давыдов, *Строй*, 72.

[14] СМИЗО, I, 108, 111, н. 1 (=ИКАИ, I, 98, 112, н. 9); Schamiloglu, *Tribal Politics*, 138-140; Порсин, *Ногай*, 31.

[15] ПСРЛ, III, 327; ПСРЛ, X, 168; ПСРЛ, XLIII, 102; Леонид, *Нагай*, 41; Веселовский, *Ногай*, 39; Насонов, *Монголы и Русь*, 74.

[16] *Рашид ад-Дин*, II, 83-84; СМИЗО, II, 86, 91.

Токтино устоличење представљало је једину смену власти у Златној хорди у којој је Ногај играо активну, па и пресудну улогу. Међутим, његови поступци били су у овом случају изнуђени под притиском Тула-Буке. Горка је иронија то што је долазак његовог наследника на престо означио почетак Ногајевог пада, али је у том тренутку мало ко могао да претпостави да ће млади Токта непуну деценију касније бити носилац пропасти свог заштитника.

ОД РЕКЕ УЗИ ДО ГВОЗДЕНИХ ВРАТА

Према Рашиду ад-Дину, Ногајева „стара јурта" била је смештена на обалама реке Тарку, односно Дњестра. Његове речи о локализацији седишта власти Џучијевог праунука наилазе на посредну потврду у подацима европских картографа. На мапи света Венецијанца Андрије Бјанка из 1436. године при ушћу Дњестра стоји натпис ya nogay. Позније мапе и портолани бележе на овом месту имена insola nogay, isola nogay или nogay.[17] Бајбарс ал-Мансури и други арапски аутори помињу као Ногајево упориште Сакчи у дунавској делти Почетком XIV века Абулфеда је описао овај град као место средње величине у „земљи Влаха" (Бугара), смештено усред равнице, крај ушћа Дунава и недалеко од планине Кашка-таг, односно Карпата.[18] Сакчи је несумњиво био један од најважнијих урбаних центара под Ногајевом контролом. Ипак, с обзиром да он није резидирао у градовима и да је већи део времена проводио у степи, било би погрешно сматрати Сакчи његовом престоницом у строгом смислу те речи.

Обавештења Рашида ад-Дина, Бајбарса ал-Мансурија и европских картографа међусобно се одлично допуњују. Она показују да су се Ногајева главна боравишта налазила у међуречју доњег Дњестра и доњег Дунава, односно у степским областима јужне Бесарабије које су почевши од XV века и османског учвршћења у региону понеле назив Буџак (Буджак, Budjeac). На овај закључак посредно упућује и археологија. Некрополе откривене на више

---

[17] А.Ю. Гордєєв, *Топоніміка узбережя Чорного та Азовського морів на картах-портоланах XIV-XVII століть*, Вісник геодезії та картографії 2 (2013) 30; cf. Брун, *Черноморье*, 353; Руссев, *Золотая Орда*, 99.

[18] Aboulféda/Reynaud, II/1, 316 (=Коновалова, *Европа*, 119-120); Руссев, *Золотая Орда*, 95-96; cf. Атанасов, *Деспотство*, 46, н. 79; Гюзелев, *Българските земи*, 20.

локалитета у долини реке Јалпуг, на самом југу данашње Републике Молдавије, указују на снажно присуство номадских популација, укључујући и досељенике са истока, на овом простору током друге половине XIII и XIV века.[19]

Границе Ногајевих поседа осликавају вести о великом рату који је на самом крају XIII столећа избио између њега и Токте. Према речима Бајбарса ал-Мансурија, први окршај њих двојице одиграо се у сливу доњег Дона, између њихових земаља.[20] Насупрот њему, Рашид ад-Дин у више наврата помиње реку Узи, тј. Дњепар, као поприште војних операција и посредно линију разграничења њихових области.[21] У обавештењима двојице аутора на први поглед постоје неподударности, али се оне могу једноставно објаснити. Бајбарс ал-Мансури тврди да су у предвечерје рата Ногајеви синови преотели одређене пограничне крајеве који су до тада били под влашћу кана. Ове речи се очигледно односе на области између Дњепра и Дона (стр. 233). Стога се може закључити да су се до тог тренутка Ногајеви поседи простирали све до Дњепра на истоку, обухватајући и територије на десној обали ове реке које су припадали тројици Курмишијевих синова. То наравно не значи да се Ногајева моћ није осећала и преко Дњепра. Он је остваривао знатан утицај у кримским градовима, што је 1291. године било озваничено Токтином даровницом.

У шумско-степском подручју које је раздвајало непосредне татарске и руске области постојала је гранична зона, тј. „ничија земља”. У овом појасу није било представника кнежевске власти, већ једино татарских чиновника. Такав је био случај са некадашњом кнежевском столицом Перајаславом (Переяславль), смештеном на обалама Дњепра низводно од Кијева. Овај град је тешко пострадао током монголске најезде 1239. године, а три деценије касније његова упражњена епархија потчињена је епископу у Сарају. Током XIV века територија Перајаславске кнежевине била је укључена у састав татарског улуса Манкерман, односно Кијев, чије татарско име буквално значи „велика тврђава”.[22]

---

[19] G. Postică – E. Sava – S. Agulnikov, *Morminte ale nomazilor turanici medievali din tumulii de lângă Taraclia şi Cazaclia*, Memoria Antiquitatis 20 (1995) 141-171; G. Postică – E. Sava, *Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, raionul Taraclia, Republica Moldova*, SCIVA 47/1 (1996) 63-89.

[20] СМИЗО, I, 111, 159. (=ИКАИ, I, 100-101, 140).

[21] *Рашид ад-Дин*, II, 85-86 (=СМИЗО, II, 71).

[22] В.Л. Егоров, *Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV веках*, ВИ 1 (1985) 19-21; Б. Черкас, *Улус Манкерман: спроба реконструкції*, Україна в

Кијев је такође претрпео разарања приликом монголске провале, али није био у потпуности уништен. У другој половини XIII века његова судбина је још увек била везана за друге руске земље. Старо седиште Рјуриковича било је најпре додељено Александру Невском, а познији Густински летописац помиње као кијевског кнеза и његовог брата Јарослава (1263-1271). Градом је потом можда загосподарио галички владар Лав Данилович уз Ногајеву подршку.[23] Политичка припадност Кијева током последње две деценије XIII века представља непознаницу. По свој прилици, Ногај над градом никада није преузео директну контролу, али је у њему остваривао пресудни утицај. На то упућује судбина кијевског митрополита Максима, који је после његове смрти морао да пред Токтиним Татарима побегне из свог седишта и пресели се у Владимир на Кљазми (стр. 240).

Даље на северозападу, Ногајеви поседи додиривали су се са територијама галичких кнежева. Под његовом влашћу била је Подолија (у средњем веку позната као Понизье или Низовья), као и централни делови Бесарабије, односно данашње Републике Молдавије. Након краха савеза са Византијом, Ногај је преузео и потпуну контролу над дунавском делтом. Геостратешки значај овог подручја лежао је у томе што је оно повезивало лево и десно крило његових поседа, односно Дашт-и Кипчак и Влашку низију, где је током друге половине XIII века постепено учвршћивана татарска доминација.

Средином овог столећа, простор западног дела Влашке низије још увек је спадао у сферу угарског утицаја. Прилике на овом подручју описане су у повељи краља Беле IV јовановцима из 1247. године. Област западно од реке Олте се делом налазила под директном управом овог витешког реда, а делимично под влашћу полуаутономних кнежева Јована и Фаркаша (kenazatibus Joannis et Farcassii usque ad fluuium Olth). Северна Олтенија је препуштена влашком војводи Литовоју (terra kenazatus Lytuoy woiavode quam Olatis reluinquimus), потпуно изузетом из јурисдикције јовановаца. Управа над територијама источно од Олте, односно над Куманијом,

---

Центрально-Східній Європі 11 (2011) 162-166. Ово име Кијева било је још у употреби крајем XV века. Венецијански путник Амброзио Контарини који га је посетио 1474. године назива га Chio, ouer Magraman, Ramusio, *Navigazioni*, I, 113r (= *Travels to Tana*, 112).

[23] ПСРЛ, I, col. 472; ПСРЛ, XL, 344; Горский, *Ногай и Русь*, 133-134; Л. Войтович, *Границы Галицко-Волынского государства*, Русин 3 (2011) 13-14.

дефинисана је магловито, али се потврђује постојање влашког ентитета у овим крајевима, под управом војводе Сенеслава (terra Szeneslai woiavode Olatorum), такође изузетог из власти јовановаца и подложног угарском монарху.[24]

Током владавине Беле IV и Стефана V Угарска је успела да одржи своје позиције на левој обали Дунава. До урушавања њеног одбрамбеног система у Влашкој дошло је после Ногајевог учвршћења и избијања кризе која је пратила управу регентства током малолетства Стефановог сина Ладислава IV. Средином седамдесетих година XIII века избио је устанак Литовоја (Lythway wayvoda), идентичне личности поменуте у повељи јовановцима или његовог непосредног наследника. Побуњеник је био побеђен и убијен у борби, а његов брат и наследник Барбат заробљен. Њега је краљ касније инвестирао у посед, а влашки представник положио је вазалну заклетву.[25] Међутим, били су то последњи успеси угарске круне у региону. Активности куманског војводе Олдамира упућују на то да су се области источно од Олте почетком наредне деценије налазиле под ефективном татарском контролом.

Стасавши до пунолетства, Ладислав IV је показао завидну енергију у жељи да обнови моћ своје државе и афирмише је на европској сцени. У савезу са римско-немачким царем Рудолфом I Хабсбуршким, он је 1278. године у бици на Мархфелду крај Дурнкрута нанео страховити пораз чешком краљу Отакару II Пшемислу II који је тада и погинуо. Тиме је за дуже време било угашено угарско-чешко супарништво. Ипак, отклањање опасности на северозападним границама није отворило врата за активнију угарску политику према истоку. Разлози су превасходно лежали у погоршаним унутрашњим приликама. Ладислав IV се нашао у сукобу не само са куманским досељеницима, већ и са магнатима, као и представницима цркве – папским легатом Филипом од Ферма и острогонским архиепископом Лодомером. Ове размирице су се пред крај његове владавине толико заоштриле да су довеле до владареве екскомуникације. Краљ је у званичној црквеној пропаганди био оптуживан да се окружио сународницима своје мајке и

[24] Theiner, VMHH, 309, no. 393 (=DRH B, 4-5; DRH D, 22-23); Iosipescu, *Românii*, 47-49; Papacostea, *Romanians*, 230-233; A. Madgearu, *Voievodul Litovoi şi prima acţiune de unificare a statului muntean,* Revista de Istorie Militară 3 (2002) 42-46; Vasary, *Cumans and Tatars*, 146-147.

[25] Györffy, *Román állam*, 15, 20-21 (=DRH D, 31, 34-35); Iosipescu, *Românii*, 49-50; Papacostea, *Romanians*, 234-236; Vasary, *Cumans and Tatars*, 147-148.

да је отерао закониту супругу, заменивши је куманском конкубином по имену Ајдуа. У овим речима је било истине, али су гласине о томе да је нико други до краљ позвао Татаре да 1285. године нападну Угарску, као и да је у савезу са њима намеравао да крене у поход на Рим, биле лишене сваког основа.[26] Напротив, Ладислав IV је уложио велике напоре да би сузбио татарску најезду на своје, као и на земље свог пољског савезника Лешка II Црног и у томе је имао успеха. Међутим, растрзана унутрашњим сукобима, Угарска није била у стању да се посвети одбрани преосталих тековина између Дунава и јужних Карпата. Краљево убиство, које су 1290. године починили неколицина његових куманских пратилаца, означило је и крај покушаја да се заустави татарска експанзија на овом простору.

Није познато каква је била судбина Литовојевог наследника Барбата, последњи пут поменутог 1288. године. Уколико је успео да се одржи у потоњим годинама, он је то могао да учини само уз приклањање Ногају који је у међувремену уништио последње остатке угарске власти у Олтенији. Тадашњи папски документи сведоче да је Угарска била изложена константном притиску „Татара, Сарацена, пагана и *неугерија*" [од монг. речи nökhör – „пратилац", у пренесеном смислу слободни ратник].[27] После 1291. године у изворима се више не среће северински бан, што указује на то је и ова територија тада прешла у татарске руке.[28] Арапски писци спомињу *Гвоздена врата* (Bāb al-hadīd), односно Ђердапску клисуру као крајњу тачку Ногајевих поседа на западу.[29] Везе браничевских господара и Татара на левој обали Дунава, о којима пише српски архиепископ Данило (стр. 206), још један су показатељ тога да се почетком последње деценије XIII века целокупна Влашка низија нашла под Ногајевом влашћу.

---

[26] Engel, *Realm*, 108-109; Berend, *Gate of Christendom*, 174-177; Spinei, *Great Migrations*, 316-317.

[27] Theiner, VMHH, 354, 357, 362, 371, no. 573, 577, 582, 595; MES, II, 219; *Annales ecclesiastici*, XXIII, 18, 36, 84; Berend, *Gate of Christendom*, 144-145; Tatár, *First Tatars*, 334-335.

[28] Papacostea, *Romanians*, 192-193; V. Achim *Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români, ed. A. Rusu, Cluj-Napoca 2006, 50-53.

[29] СМИЗО, I, 117, 161, 384. (=ИКАИ, I, 106, 131, 274); Vasary, *Cumans and Tatars*, 97, n. 42.

ВЕРСКА ТРПЕЉИВОСТ НА ДЕЛУ

Преломни тренутак који је најавио доминантну културну и цивилизацијску улогу ислама у Златној хорди наступио је са устоличењем кана Узбека 1313. године. Међутим, до овог тренутка муслиманска религија већ је стекла чврсто упориште међу татарском елитом, као и у градовима под влашћу сарајских канова. Два Узбекова претходника, Берке и Туда-Менгке, прихватили су Мухамедову веру, а њихов пример следили су и други утицајни припадници џучидске лозе. У Беркеовом писму султану Бајбарсу из 1263. године помиње се низ великаша који су прешли у ислам. Међу њима је можда био и Ногај, уколико име једног од људи наведених у овом документу – Јашунука/Јисунука – заиста треба читати као Јесу-Ногај.[30] У сваком случају, неоспорно је да је он прихватио ислам пре 1270. године, када је у свом писму уверавао мамелучког владара да „и даље иде путем правоверних".

Прелазак у ислам несумњиво је детаљ из Ногајеве биографије који се не може занемарити, али чији је значај био прецењиван у не малој мери. Његово прихватање нове вере је било чисто декларативно и овај чин неопходно је сагледати из перспективе општих прилика у џучидским земљама. Две утицајне личности којима је Ногај дуговао свој успон, Берке и Чичек-катун, били су муслимани, па и његов прелазак у нову религију најпре указује на његову жељу да обезбеди подршку про-исламске фракције међу татарском елитом. Примање ислама Ногају је доносило још једну практичну корист, отварајући му врата за преговоре са мамелучким двором у Каиру, односно за његову афирмацију на међународној сцени.

О Ногајевом прагматичном односу према исламу сведочи и то што он није настојао да новоприхваћену религију наметне члановима свога дома. Византијска принцеза Еуфросина остала је и после одласка у црноморске степе православна хришћанка, како показује њено кумство супрузи бугарског принца Теодора Светослава (стр. 200). Још је упечатљивији случај друге Ногајеве супруге која се у византијским изворима назива Алака, док је арапски и западни писци спомињу под именом Бајлак или Јајлак. Она је била покрштена од стране фрањевачких мисионара. Њихова

---

[30] СМИЗО I, 99 (=ИКАИ, I, 89); Vasary, *Cumans and Tatars*, 72, n. 10; cf. Сабитов, *Улусы джучидов*, 49.

делатност започела је након Лионског сабора 1274. године, када је основан *Викаријат северне Татарске* (Vicaria Tartariae Aquilonaris). Њега су чиниле две кустодије: Сарај (Custodia Sarai) и Хазарија (Custodia Gazariae) тј. Крим, под чију јурисдикцију су спадала подручја између Дона и Дунава.[31]

Алакино крштење описано је у писму Ладислава кустода Хазарије, од 2. априла 1287. године. Овај документ, упућен његовом надређеном викару Лаврентију, садржи и друга релевантна обавештења о верским приликама у Ногајевим областима, па његов садржај треба представити у кратким цртама. У писму се најпре спомиње како су татарски цареви Тула-Бука и Ногај (Imperatores Thelebuga et Nohay) повољно одговорили на молбу мисионара, предвођених Ладислављевим сабратом Мојсијем, да се обнови њихова пострадала црква у Солхату. Након тога, фрањевци су уз допуштење татарских власти организовали литију и служили величанствену мису у овом граду, што је изазвало негодовање и страх локалних муслимана. Тада је и царица Алака, старија и моћнија Ногајева супруга (Iaylak imperatrix, maior et potencior uxor Nohay), изразила жељу да се покрсти. Из овог разлога, Ладислав и његов сабрат Стефан из Кафе отишли су у град Кирк-Јер (Kerqueti), односно данашњи Чуфут-Кале, где је чин њеног крштења обављен у присуству јерменског архиепископа и локалних грчких прелата. Она је ставила мисионаре под своју заштиту и доделила им је као пратиоца и чувара татарског великаша Имора (Темура?), сина Молдајевог (Ymor, filium Molday). Ладислављев сабрат Мојсије је потом посетио Вичину (Vicum), где га је повољно примио локални „тисућник”, односно *минган-нојон* Аргун (millenarius populi illius, qui dicitur Argum). Он је у овом граду постигао успех, покрстивши неколико татарских породица.[32]

Осим што описује деловање фрањевачке мисије код Татара, садржај Ладислављевог писма је важан и зато што указује на Ногајев благоноклони однос према представницима римске цркве, управо у време између татарских похода на Угарску и Пољску.

---

[31] Schmieder, *Europa*, 134-135. Tănase, *Nogaï*, 292-294; А.Б. Малышев. *Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой Орде в XIV в.*, Археология Восточно-Европейской степи, IV, Саратов 2006, 183-189.

[32] *Mitteilungen aus dem Vatikanischen Archive*, II, ed. O. Redlich, Wien 1894, 248-250 (=Golubovich, *Biblioteca*, II, 444-445); Brătianu, *Vicina*, 58-59, 119; Pelliot, *Horde d'Or*, 77-79; Oberländer-Târnoveanu, *Contributii*, 99; Tănase, *Nogaï*, 268sq; Хаутала, *Исламизация*, 37-38.

Очигледно је да Ногајево агресивно држање према околним државама није имало никакву верску компоненту, као и да је он у потпуности следио традиционални монголски трпељиви однос према верским скупинама које су биле присутне у његовим земљама – муслиманима, западним и православним хришћанима.

Исламска вера ухватила је нешто јачи корен међу Ногајевим потомцима. Претпоставља се да је његов прворођени син и наследник Чака био муслиман, а сасвим извесно то је била Ногајева и Алакина ћерка по имену Кабак. Њу је током последње деценије XIII века испросио Салчидај-гурген из племена Конгират за свог сина. Међу младенцима је убрзо дошло до раздора. Кабак је после склапања брака прешла у ислам, док је њен супруг био „ујгур", тј. будиста, невољан да се помири са њеном новом вером. Она је била изложена злостављању од стране Салчидајеве породице и Ногај је од Токте тада одлучно затражио да казни преступнике.[33] Наравно, његово држање у овом случају се не може посматрати као заштита ислама, већ једино достојанства кћери.

Иако Ногај није био пропонент ширења ислама, ова религија стекла је одређено упориште у његовим земљама, баш као што је то био случај и у другим областима Златне хорде. Током последње две деценије XIII века исламске заједнице биле су присутне на Криму.[34] Оне су посредно забележене и у градовима дунавске делте. Ослањајући се на татарски извор обавештења, Марко Поло помиње земљу Лак (Lac, Влашка?) на граници са Русијом, уз тврдњу да у њој живе хришћани и муслимани.[35] Почетком наредног

---

[33] *Рашид ад-Дин*, II, 84; СМИЗО, II, 50, н. 11; DeWeese, *Islamization*, 88-89; Селезнев, *Элита*, 154.

[34] Поред Ладислављевог писма, о томе сведоче вести Ибн ал-Фурата и ал-Макризија, према којима је султан Калавун 1287. године послао две хиљаде динара за изградњу џамије у Солхату, као и свог каменоресца да је украси натписима, СМИЗО, I, 363, 435 (=ИКАИ, I, 266, 307). Прослављени путник Евлија Челеби је четири столећа касније записао да је најстарија џамија на полуострву постројена још 1263. године, као и да је њен задужбинар био извесни Хаџи Омар из Бухаре, Эвлия Челеби, *Книга путешествия. Крым и сопредельные области*, ed. Е.В. Бахревский, Симферополь 2008, 168. Његова прича ипак нема упориште у старијим изворима. Данас најстарија сачувана џамија на Криму изграђена је у Солхату 1314. године, почетком владавине кана Узбека, А.Л. Якобсон, *Крым в средние века*, Москва 1973, 107; DeWeese, *Islamization*, 92-93, n. 52.

[35] Marco Polo, *Description*, 476; Beazley, *Dawn*, III, 156; Pelliot, *Horde d'Or*, 144sq; Spinei, *Romanians*, 78; cf. Rubruck/Wyngaert, 219: Et juxta Pascatur sunt Illac, quod idem est quod Blac. Sed B nesciunt Tartari sonare, a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant Illac, et hos et illos.

столећа, Абулфеда је записао да житељи Сакчија већином исповедају ислам.[36] Ширење ислама у северном приобаљу Црног мора била је последица општих политичких, економских и друштвених кретања која су довела до стварања чвршћих спона између овог региона и Египта. Муслимански трговци са Леванта са собом су доносили и тековине културног окружења из кога су потицали. Поједини од њих истакли су се у Ногајевој служби, попут Саифа ад-Дина Абу Бакра који је у својству његовог изасланика путовао 1282. године преко Константинопоља за Египат (стр. 146).

Током друге половине XIII века, ни ислам, ни западно хришћанство, нису били доминантна религија у кримским градовима. Ово место је припадало православљу, што је у највећој мери била заслуга деловања византијске цркве. У грчком синаксару из Солдаје помињу се бројни људи са двојним хришћанско-татарским именима, упокојени током последње три деценије овог столећа, попут *Параскева хришћанка Татарка* (τατάρῖσσα), *Арсеније назван Алачи* (ἀλάτζη), *Параскева, названа Барак* (παρὰκ).[37] Не без резлога, венецијански писац Марино Санудо Торчело (†1338) истакао је да људи *Хазарије* припадају грчкој цркви. Његове речи потврђује арапски географ Ибн Саид (Ibn Said al-Maghribi, 1213-1286) који истиче да су у Солдаји живели следбеници различитих религија, али да је међу њима највише било хришћана. Тек после Узбековог устоличења конфесионална слика се постепено изменила и за Абулфеду је то већ био муслимански град.[38]

Много је теже говорити о верској слици у унутрашњости Ногајевих домена. Њих до извесне мере писмо папе Николе III (1277-1280) из 1278. године, у коме се говори о обнављању седишта Куманске епископије у Милкову, смештеној на границама Татара (Civitas de Multo, posita in confinibus Tartarorum). Ова дијецеза је основана крајем треће деценије XIII века захваљујући напорима доминиканских мисионара у Угарској. Након што је пострадала за време монголске инвазије, она је, према папиним речима, наредне четири деценије била без епископа и хришћанских душа.[39]

---

[36] Aboulféda/Reynaud, II/1, 316 (=Коновалова, *Европа*, 120).

[37] Антонин, *Заметки*, 607-608, 615, 618, no. 82, 136, 155; I. Vásáry, *Orthodox Christian Cumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries*, CAJ 32 (1988) 260-271.

[38] Hopf, *Chroniques*, 143; Aboulféda/Reynaud, II/1, 319 (=Коновалова, *Европа*, 30, 122).

[39] Fejér, CD, VI/2, 403-404 (=Theiner, VMHH, 337, no. 552; DRH D, 29).

Уобичајено се сматра да поновно успостављање црквене организације осликава обнову угарске власти над овим подручјем. Ипак, уколико се узме у обзир тадашња слабост Краљевине св. Стефана, то је мало вероватно. Имајући у виду благонаклон однос Ногаја и других џучидских првака према раду фрањеваца, веродостојније делује интерпретација сагласно којој је иницијатива папске курије за обнову куманске епископије уследила уз татарску (Ногајеву?) сагласност.[40]

Речи о одсуству хришћанских житеља на простору ове дијецезе не би требало прихватити дословно. Алани насељени на територији Молдавије и Бесарабије били су христијанизовани и припадали су „грчком обреду”.[41] Хришћана је било и међу другим Ногајевим поданицима. На то упућују речи Ибн Батуте који је забележио да народ Кипчак исповеда хришћанство.[42] Увид у верске прилике у унутрашњости џучидских земаља може се стећи на основу писма угарског фрањевца Јоханке, упућеног 1320. године генералном викару реда Михаилу из Ћезене. Овај мисионар који је провео шест година међу народима у Понтијско-каспијској степи, као и међу Башкирима, помиње бројне хришћанске заједнице, упражњавање мешовитих хришћанско-паганских обичаја и велику трпељивост татарских власти према мисионарском раду његове сабраће.[43] Судећи по његовим подацима, чак ни током Узбекове владавине исламизација још увек није ухватила дубљег корена међу становницима степе.

Досадашња разматрања приказују само део шароликог религијског мозаика Ногајевих области. Као што је тенгријанство, спојено са империјалним култом Џингис-кана, представљало основу владарске идеологије Златне хорде чак и после преласка њених канова у ислам, тако су традиционална веровања остала снажно уврежена у степским крајевима између Дњепра и доњег Дунава. Јосафат Барбаро је у залеђу Крима забележио њихове трагове чак

[40] V. Achim, *Structuri ecleziastice şi politici confesionale în spaţiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea,* Studii şi Materiale de Istorie Medie 20 (2002) 134-135; cf. Papacostea, *Romanians*, 236-237; V. Spinei, *The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution*, The Other Europe in the Middle Ages, edd. F. Curta, R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 436, 443-444.

[41] Aboulféda/Reynaud, II/1, 287; Benedictus-Wyngaert, 137; Rubruc/Wyngaert, 191-192; Аннинский, *Известия*, 96; Ramusio, *Navigazioni*, II, 92r (=*Travels to Tana,* 5); Кузнецов, *Очерки*, 360-362.

[42] *Ibn Batoutah*, II, 357; Tănase, *Nogaï*, 278.

[43] Аннинский, *Известия*, 108-112.

средином XV столећа. Према сведочанству једног његовог татарског пратиоца, међу њима је још увек било много пагана, али су се скривали (sono assai, ma sono occulti).[44]

Заједно са монголским освајачима на подручје црноморских степа дошле су и далекоисточне религијске представе. Риколдо ди Монте Кроче оставио је кратке белешке о будизму у западним монголским државама.[45] Да је ова вера имала своје следбенике и у Ногајевим земљама показују наводи Рашида ад-Дина, према којима је илканидски владар Аргун током 1288. године добио од његових гласника као дар извесне будистичке реликвије.[46]

Готово парадоксално, најважнији траг присуства ове религије у црноморским степама крајем XIII века остао је забележен у византијским изворима. У делу Георгија Пахимера сачуван је спомен на једног од Ногајевих угледника по имену Кучи-бакши (Κουτζίμπαξις), следбеника религије *Персијанаца*, односно персијских Монгола и првог међу његовим маговима (πρῶτος δὲ τῶν ἱερομαγων). Према речима византијског историчара, Кучи-бакши је након Ногајеве погибије кренуо на лађи за Анадолију, намеравајући да пронађе уточиште у Персији. Међутим, његов брод је ношен буром пристао у Понтијској Ираклији и он се непланирано задесио на византијској територији. Прагматичан до сржи, пребег је пристао да се покрсти и ступи у службу цара Андроника II. Пошто је био постављен за *хегемона*, односно намесника у Никомедији, цар га је послао у Тракију, са жељом да умири аланске најамнике који су се одрекли верности влади у Константинопољу. Кучи-бакши је тада поново променио страну. Он је пришао побуњеним Аланима и оженио се сестром њиховог вође Куршата.[47] Још детаља о овој личности забележио је цариградски патријарх Атанасије I у једном од својих писама. Према њему, виспрени Бакши (Παξῆς) био је у једном тренутку заточен у граду на Босфору, али је под неразјашњеним околностима успео да побегне из тамнице.[48]

---

44 Ramusio, *Navigazioni*, II, 94v (=*Travels to Tana*, 16).

45 A. Dondaine, *Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Ricoldo da Montecroce*, Archivum fratrum praedicatorum 37 (1967) 167; Хаутала, *Исламизация*, 19.

46 *Рашид ад-Дин*, III, 117-118; Костюков, *Буддизм*, 195.

47 Pachymeres, II, 345-346, 553, 574-575, 590 (=Pach-Failler, IV, 378-379, 602-603, 626-629, 648-649); Alemany, *Sources*, 217.

48 A.M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople*, Washington DC 1975, 114-117; Zachariadou, *Observations*, 262.

Није познато каква је била коначна судбина татарског авантуристе и да ли га је царска правда на крају стигла. Међутим, оно што је извесно, јесте да назив под којим га византијски аутори спомињу – Кучи-бакши, или само Бакши – није лично име, већ титула.[49] У џучидским земљама термин *бакши* је коришћен не само ради означавања будистичког свештенства, већ и писара и цивилних чиновника уопште.[50] Ипак, у случају овог Татарина нема сумње да је он био свештено лице, што и Пахимер јасно наглашава у свом извештају. Штавише, с обзиром да Кучи-бакши није био једини, већ само „први међу маговима", његове вести упућују на то да је будистичко духовништво у црноморским степама поседовало своју организацију, као и да је било присутно у Ногајевом најближем окружењу.

МНОГО НАРОДА – ЈЕДНА НАЦИЈА

Татаризација номадског и полуномадског становништва дала је кохезију разнородним етничким групама у Ногајевом улусу и нови идентитет. Ови интегративни процеси значајно су допринели ублажавању културних и социјалних разлика између монголских дошљака и староседелаца, положивши, како је истакао Пахимер (стр. 26), темеље његове моћи.

Монголи, који су чинили мањину становништва Златне хорде, били су у Ногајевом улусу заступљени у још мањем проценту него што је то био случај у источном делу Понтијско-каспијске степе. Према Рашиду ад-Дину, већина *мингана* („хиљада") монголског племена Хадаркин била је са Ногајем у Дашт-и Кипчаку. После Токтине победе над својим сродником они су били расељени широм џучидских земаља. Друге монголске групације под Ногајевом влашћу поименце се не наводе у изворима и ова околност се може приписати њиховом малом броју.[51]

---

[49] H. Yule – A. C. Burnell, *Hobson-Jobson: A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases*, London 1903, 135; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 170; Zachariadou, *Observations*, 263.

[50] М.А. Усманов, *Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв*, Казань 1979, 125-128; DeWeese, *Islamization*, 82-83.

[51] *Рашид ад-Дин*, I/1, 190 (=СМИЗО, II, 30). Често понављана хипотеза Г. Вернадског према којој је окосницу Ногајеве хорде чинио татарски клан Мангит није тачна, cf. Vernadsky, *Mongols*, 164. Уколико назив потоње Ногајске хорде коју је утемељио Едигеј уопште има везе са личним именом

Војну елиту Ногајевог улуса чинили су како етнички Монголи, тако и татаризовани представници локалне аристократије. Међу његовим заповедницима монголског порекла истичу се тројица Курмишијевих синова Абачи, Јанчи и Карачин, минган-нојон Аргун из Вичине, као и тумен-нојони посведочени у његовом сукобу против Токте – Мачи, Могултај и други.[52] Судећи по њиховим именима, куманског порекла су били Кончак и Козеј, предводници одреда послатог у помоћ галичком владару против Пољака 1279. године, као и емири Таз и Тонгуз који су оставили дубоког трага током збивања у црноморским степама на размеђу XIII и XIV столећа.[53] О блиским везама успостављеним између освајача и покорених сведоче имена двојице најстаријих Ногајевих синова, Чака и Тека, која су пре туркичког, него монголског корена.[54]

Пре краја XIII века потомци Кумана и Бродњика са доњег Дњестра изгубили су свој стари идентитет и утопили се у татаризовано мноштво житеља овог подручја. За разлику од њих, Алани-Јаси, који су етнолингвистички припадали индоевропским народима, сачували су га у већој мери и у изворима се јављају као посебна скупина. У црноморским степама, као и на Криму, они се помињу недуго након учвршћивања монголске власти. Аланин по имену Михеј (Micheas) посведочен је као начелник једног од села кроз које су Плано-Карпини и његови пратиоци прошли на путу од Кијева ка истоку.[55] Према извештају једног мамелучког посланства које је шездесетих година XIII века посетило Крим, Алани су заједно са Кипчацима и Русима чинили популацију Солхата. Само име овог града такође је можда аланског порекла.[56]

Ногај, много је изгледније да је њен епонимни предак био Тука-Темуров праунук по имену Кара-Ногај, а не Бувалов потомак, В.В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002, 7, 51, 488-489.

[52] СМИЗО, I, 111, 113 (=ИКАИ, I, 100, 102).

[53] ПСРЛ, XL, 125; ПСРЛ, II, col. 881; cf. Pelliot, *Horde d'Or*, 95-96; Павлов, *Татарите*, 125; DeWeese, *Islamization*, 118-119, n. 120.

[54] Имена Ногајевих синова су у арапским изворима забележена као ǧukā и tukā, Pelliot, *Horde d'Or*, 79-81; Alemany, *Sources*, 252; Vasary, *Cumans and Tatars*, 92, n. 20. Лично име Чака (Τζακᾶς) среће се међу хришћанизованим туркичким становништвом кримских градова, Антонин, *Заметки*, 616, 622, no. 138, 189; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 310. Име Ногајевог брата од стрица Тутара такође је вероватно туркичког порекла, Pelliot, *Horde d'Or*, 186.

[55] Pian di Carpine, *Storia*, 305; Alemany, *Sources*, 168; Бубенок, *Аланы-асы*, 168-169.

[56] СМИЗО, I, 63 (=ИКАИ, I, 75); Бубенок, *Аланы-асы*, 197-200.

Након сламања аланског отпора у Закавказју дошло је до великог пресељења овог народа широм Монголског царства. Тада је и алански етнички елемент у Ногајевим земљама ојачао.[57] На то упућују и поједини археолошки трагови, попут некрополе из села Каири на доњем Дњепру (Каирский могильник) која се може везати за аланску популацију пореклом са северног Кавказа.[58]

У топономастици западне Украјине и Молдавије алански трагови су изузетно бројни. У првој регији се срећу места Јаски (Ясски) и Оленешти, смештена на левој и десној обали доњег Дњестра, као и Кичкас (küçük as) на левој обали Дњепра. У Молдавији најпрепознатљивији спомен на њих чува име града Јашија који се у изворима среће од почетка XV века као Јаски трг (Jasky-Terg, Ясский торг).[59] На Херефордској карти света (Hereford Mappa mundi) с краја XIII века једна од левих притока Дунава, вероватно Прут, уписана је под именом Alanus fluvius, док је на портолану Ђеновљанина Ђованија Карињана, насталом почетком XIV столећа, назив Alania уписан северно од дунавске делте.[60] За венецијанског путника Јосафата Барбара подручје од Крима до ушћа Дњестра на западу носило је име Аланија.[61]

Алани су у великој мери чинили досељено становништво, а не аутохтону популацију Ногајевих земаља. Ипак, и они су били изложени татаризацији. О томе сведоче речи каталанског хроничара Рамона Мунтанера који се у Византији почетком XIV века срео са аланским пребезима из црноморских степа. Према њему, *Алани живе у истом маниру као и Тартари, увек се крећу са својом имовином, никада не обитавају у градовима или селима и сматрају се најбољом коњицом на истоку*.[62] Акултурацију овог

[57] Marco Polo, *Description*, 323-324; Alemany, *Sources*, 163-164; Кузнецов, *Очерки*, 360-363; Кычанов, *Сведения*, 42.

[58] Бубенок, *Аланы-асы*, 175-183.

[59] Тихомиров, *Летописание*, 94; Брун, *Черноморье*, 355-356; Кузнецов, *Очерки*, 352-353; Бубенок, *Аланы-асы*, 172-173, 232-234; Rădvan, *Europe's Borders*, 501-502.

[60] Spinei, *Moldavia*, 144; Alemany, *Alans*, 273; D. Dana – M. Radu, *Transilvania pe harta de la Hereford (sec. XIII)*, Studii şi Materiale de Istorie Medie 20 (2002) 258-259; Ciociîtan, *Alans*, 50.

[61] Ramusio, *Navigazioni*, II, 97 (=*Travels to Tana*, 30).

[62] Alans ho fan a manera de Tartres, que ab tot ço del llur van tostemps e jamés no posen en ciutat, ne en villa, ne en poblat... Quells alans són tenguts per la millor cavalleria que sia a llevant, Muntaner, Crónica, 422, cap. 226; Alemany, Sources, 302-307.

народа у татарско окружење током Ногајеве епохе осликавају и турко-монголска имена двојице њихових предводника, Итила и Темура (Ἰτίλης, Τεμήρης), присутних у бугарским земљама.[63]

Под Ногајевом влашћу налазили су се градски центри у делти Дунава, при ушћу Дњестра, као и поједина места на Криму. Ове урбане енклаве, окружене морем и степом, биле су разноликог етничког и конфесионалног карактера. У њима су обитавали италијански, грчки, јерменски, муслимански, словенски и татарски трговци и занатлије. Житељи приморских градова и степског подручја чинили су два света, али међу њима нису постојале непремостиве границе. Они су били повезани разменом добара, као и оданошћу заједничком господару. Мало је података остало на основу којих би се могли осветлити њихови међусобни односи. Ипак, може се наслутити да су под Ногајевом владавином успостављене чвршће везе између највишег градског трговачког слоја и степске аристократије. Показатељ ових спона пружа порекло Еуфросине, супруге бугарског принца Теодора Светослава, која је била ћерка татарског великаша, а по мајци унука имућног трговца чија је резиденција можда била у Вичини (стр. 202).

Ногајево покровитељство допринело је привредном успону појединих градова. Поред Сакчија, то је свакако био случај и са Маврокастром (Maurocastro, Белгород Дњестровски), смештеним на ушћу Дњестра у непосредној близини „Ногајеве старе јурте". Маврокастро се у ђеновљанским актима први пут спомиње 1290. године. Упркос томе што је крајем XIII века играо другоразредну привредну улогу у односу на кримске и подунавске градове, он је већ тада стекао одређени значај као пристаниште на путу између Константинопоља и црноморских обала.[64] У првој половини XIV века важио је за један од регионалних центара трговине житом. Према трговачком приручнику Фирентинца Франческа Пеголотија, састављеном око 1340. године, жито из Маврокастра било је лошије од онога које се могло купити у Кафи и Анхијалу, али боље од онога набављаног у Вичини, Варни или Созопољу.[65]

---

[63] Cantacuzenus, I, 173 (=ГИБИ, X, 224); Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 130, 257; Rásonyi, *Catégories*, 347-348; Vasary, *Cumans and Tatars*, 124.

[64] Bratianu, *Recherches*, 102-103, 176-177; А.А. Кравченко, *Средневековый Белгород на Днестре* (кон. XIII-XIV в.), Киев 1986, 4sq.

[65] Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge MA 1936, 42.

Ногајева војна сила представљала је незаобилазан чинилац његовог успона и агресивне политике према суседним државама. Као и у случају других номадских армија, маневарска способност, добра организација, чврста дисциплина и издржљивост били су њени основни квалитети. Она је била сачињена од житеља степе, односно татаризованих Кумана и Алана који су образовали одреде лако оклопљене коњице. Судећи по присуству татарских чиновника и заповедника у градовима (попут Аргуна из Вичине), може се претпоставити да је урбано становништво такође имало обавезу да опреми одређени број војника за потребе свог татарског предводника. У Ногајевим војним походима учествовали су и одреди њему подложних кнежева западне Русије. Они су у великој мери усвојили тековине татарског начина ратовања.

Описујући његов сукоб са Токтом, Рашид ад-Дин тврди да се Ногајева војска састојала од тридесет тумена. Марко Поло њену тадашњу снагу процењује на 150.000 људи, док Бајбарс ал-Мансури поименце помиње седамнаест Ногајевих тумен-нојона, тј. миријарха, и наводи да је његова армија бројала преко 200.000 коњаника.[66] Све ове бројке се чине претеранима. Податке мамелучког историчара немогуће је прихватити и због тога што им недостаје упориште у номадској војној организацији, заснованој на декадном систему. Поред тога, треба имати у виду да попуњеност татарских тумена никада није достизала идеалну бројку од десет хиљада људи. Наиме, тумен није био само основна војна, већ и територијално-административна јединица чије је становништво у теорији требало да попуни овај број војника.

Срећом, постоје и веродостојнији подаци о бројности одреда под Ногајевим заповедништвом. Војна подршка послата 1282. године Михаилу VIII Палеологу, износила је према казивањима византијских писаца 4.000 људи. Идентично је било бројчано стање одреда упућеног шеснаест година касније на Крим, у циљу гушења бунта локалних градова, како сведочи маргинална белешка у рукопису дела Бајбарса ал-Мансурија.[67] Ови наводи могу да се узму у обзир као показатељ фактичке попуњености тумена из два разлога. Најпре, реч је о мањим бројкама које не почивају на идеалној слици од десет хиљада људи у њиховом саставу. Потом, у оба

---

[66] *Рашид ад-Дин*, II, 85; Marco Polo, *Description*, 486-487; СМИЗО, I, 111 (=ИКАИ, I, 100).

[67] СМИЗО I, 111, н. 1 (=ИКАИ, I, 112, н. 9).

случаја радило се о војним јединицама које су самостално водиле ратне операције.[68]

Бајбарсова листа највиших Ногајевих заповедника по свој прилици потиче из неког званичног списка и стога се, за разлику од пишчевих навода о бројности његове армије, може сматрати веродостојном. Уколико се прихвати да је на врхунцу моћи Ногај заиста располагао са седамнаест тумена и узму у обзир подаци о бројности одреда искоришћених у операцијама на Балкану и на Криму, може се обазриво закључити да је војна сила којом је он располагао износила отприлике између 65.000 и 70.000 људи. То је била импресивна снага која је, сагласно обрасцу присутном у другим монголским државама, могла чинити десетину целокупног становништва. Ипак, она се могла сакупити само уз крајње напоре и приликом опште мобилизације у одсудним тренуцима, какав је био рат против Токте. У татарским походима у централној и југоисточној Европи, бројке ангажованог људства биле су несумњиво знатно мање.

(НЕ)ЗАКОНИТОСТ НОГАЈЕВОГ ПОЛОЖАЈА

У очима страних посматрача Ногај је сматран владаром највишег ранга. Западни извори га називају императором, словенски царем, а поједини арапски писци *меликом*, односно краљем.[69] То су речита сведочанства о његовој фактичкој моћи и појави, али се мора истаћи да Ногај све до пред сам крај свог живота није носио владарску титулу. Тек средином последње деценије XIII века, у освит избијања рата против Токте, он се прогласио за кана (стр. 234). До тог тренутка он је легитимитет своје власти заснивао на другим звањима и титулама.

---

[68] Бајбарс ал-Мансури даје још један показатељ бројности Ногајевих одреда када говори о пребегавању петорице његових војних заповедника, заједно са 30.000 људи, на Токтину страну пред одлучујући сукоб 1299. године, СМИЗО, I, 113 (=ИКАИ, I, 114). На основу тога би се могло помишљати на нешто већу просечну бројчану снагу тумена. Међутим, овај податак је немогуће контролисати преко других извора, а сумњу изазива и то што су од петорице поменутих људи само двојица претходно посведочени као тумен-нојони.

[69] Marco Polo, *Description*, 226; ПСРЛ, XLIII, 102; *Троицкая летопись*, 339-340; Данило/Даничић, 120 (=Данило/Мирковић, 90); СМИЗО, I, 195, 509-510 (=ИКАИ, I, 153, 355-356); Веселовский, *Ногай*, 1; Spuler, *Goldene Horde*, 64; Закиров, *Отношения*, 63-65.

Упућујући на Ногајеву преписку са мамелучким султаном 1270. године, Бајбарс ал-Мансури, Ибн ал-Фурат и ал-Макризи тврде да је он тада био *беглер-бег*, тј. главни предводник татарске војске. Ан-Нувајри га помиње у истом контексту говорећи о избору Туда-Менгкеа за кана. Казвини такође назива Ногаја главним војним заповедником (емир-и лашкар) описујући догађаје који су пратили Токтин долазак на власт. Поменуте титуле одговарају монголском звању *улус карачи-бек*. Оно је у државама наследницама Златне хорде добило широке административне и управљачке ингеренције, али је у другој половини XIII века превасходно означавало главнокомандујућег у време ратног стања.[70]

Ногај је поменуто звање вероватно добио још током шездесетих година XIII века, када је заповедао пограничним трупама у Закавказју за време првог џучидско-илканидског рата. Њему је нешто касније, припао још један важан атрибут. Према речима Рашида ад-Дина, он је био *предводник десног крила Џучијевог улуса*.[71] Овај податак представља показатељ вишестепене поделе власти у Златној хорди крајем XIII века. Поред основне деобе на лево и десно крило („Плава и Бела хорда"), свака од њих даље се делила на два подкрила. У источним областима ова подела је оличена у постојању улуса Ординих и Шибанових потомака, при чему је првенство припадало првима. На западу два подкрила била су непосредно потчињена кану у Сарају, односно Ногају. Успостављање ове поделе осликавају и вести арапских писаца. Међу татарским великашима којима је султан Калавун 1281/1282. године послао поклоне спомињу се Маву и Тајра – заповедници левог и десног крила. По свој прилици, њих двојица били су карачи-бекови потчињени кану, односно Ногају.[72]

Извори не помињу када је установљена подела на лево и десно крило у земљама под влашћу канова у Сарају. Међутим, може

[70] СМИЗО, I, 101, 360, 434 (=ИКАИ, I, 91, 263, 306); СМИЗО, II, 91; Трепавлов, *Строй*, 87-89; U. Schamiloglu, *The Qarachi Beys of the Later Golden Horde. Notes on the Organization of the Mongol World Empire*, AEMA 4 (1984) 283-297; Schamiloglu, *Tribal Politics*, 89, 129-131; И.Л. Измайлов, *Войско Улуса Джучи во второй половине XIII – XV вв: структура командования, способ комплектования,численность и рода войск*, Военное дело Золотой орды: проблемы и перспективи изучения, ed. И.М. Миргалеев, Казань 2011, 24.

[71] *Рашид ад-Дин*, II, 105.

[72] СМИЗО, I, 67, 104, 155 (=ИКАИ, I, 79, 94, 126); Федоров-Давыдов, *Строй*, 58-60; cf. Трепавлов, *Строй*, 88; Кушкумбаев, *Алтун босагалы*, 146-147.

се претпоставити да се овај чин одразио у обавештењима руских летописаца који говоре о Ногају као о цару почевши од 1276/77. године. Оно у шта нема сумње јесте да је до поделе дошло још за живота Менгке-Темура, односно пре 1282. године када је први пут забележено постојање карачи-бекова двају крила.

Поменути Ногајев положај посредно је осликан у извештајима мамелучких посланстава, према којима је он по хијерархији стајао непосредно испод канова Менгке-Темура и Туда-Менгкеа, а пре других џучидских представника.[73] Георгије Пахимер такође упућује на Ногајево заповедништво над десним крилом када га назива главарем западних Татара (τοὺς δυτικοὺς Τοχάρους).[74] Најупечатљивији показатељ ове двојне управе сачуван је у сведочанству јерменског савременика Стефана из Сјуника. Према његовим речима *северним царством су владали Тота-Мангу и Нуха*, тј. Туда-Менгке и Ногај.[75] Поменути извештаји показују да су прилике у Златној хорди крајем XIII века наликовале онима у Монголском царству средином овог столећа. Као што је између Менгкеа и Батуа било успостављено споразумно двовлашће, тако је у земљама Џучида уведен „политички дуумвират" сарајских канова и Ногаја. С обзиром да није носио канску титулу, било би претенциозно и претерано назвати Ногаја савладаром, али би се његов положај могао адекватно описати термином сауправитељ.[76]

Након смрти Менгке-Темура, Ногају је припао још један важан атрибут. Он је постао старешина, тј. *ака* („ага") Џучијевог рода, као његов најстарији живи представник (у том тренутку је имао отприлике четрдесет пет година). Ова традиционална престижна титула непосредно је посведочена само једном, и то у писму које је Абакин наследник Тегудер упутио 682 A.H (1282/3) султану Калавуну. Извештавајући мамелучког владара о успостављању срдачних односа између две гране Џингисида, он је том приликом поменуо и преписку са својом „браћом" – Ногајем аком и Туда-Менгкеом.[77]

---

[73] СМИЗО, I, 67, 69 (=ИКАИ, I, 79, 80); Schamiloglu, *Tribal Politics*, 131-133.

[74] Pachymeres, I, 180 (=Pach./Failler, I, 242-243).

[75] Патканов, *История Монголов*, 63.

[76] Трепавлов*, Строй*, 90; Кушкумбаев, *Алтун босагалы*, 149-150.

[77] J. Pfeiffer, *Ahmad Teguder's Second Letter to Qala'un (682/1283)*, History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honour of John E. Woods, Wiesbaden 2006, 189.

Назнаке о Ногајевом преузимању старешинства међу Џучидима присутне су и у делу Рашида ад-Дина. Описујући догађаје који су пратили смакнуће Тула-Буке, он истиче да је Ногај испрва посаветовао Токту и његову браћу да *сазову курилтај, да би им он дао мир*. Уједно, он је тада тврдио да је међу његова задужења спадало одржавање реда и поретка у улусу. На основу тога се може претпоставити да је Ногај вршио надзор над придржавањем *Јасе*, односно Џингис-кановог кодекса обичајног права. Ове ингеренције, као и инсистирање на сазивању курилтаја, верно одражавају његов положај аке, а он је осликан и у наводним Токтиним речима којима му се захвалио за пружену помоћ: *док сам жив, бићу потчињен старијем и нећу нарушити његову вољу*. Управо овај Ногајев положај објашњава зашто је он играо истакнуту улогу у Токтином доласку на власт, али не и у претходним сменама на сарајском престолу.[78]

Ногај је умешно користио своја звања и положаје да би изградио фактичку самосталност у односу на носиоце централне власти. При томе он је избегавао директан сукоб са кановима, ограничавајући се на деловање које није директно нарушавало њихова права. Како показују његови односи са Тула-Буком и Токтом, он је по правилу препуштао својим противницима иницијативу. Према речима Е. Мискова, *Ногај је напросто био принуђен да се брани и у очима многих савременика остаје човек који је незаслужено пострадао за правду*.[79] Поједини историчари се са овом оценом можда неће сложити, али оно у шта нема сумње јесте да је Ногај деловао у границама постојећег правног и политичког система. Пошто су му заповедништво над десним крилом и положај старешине Џучијевог рода затварали пут ка највишој власти, он је своје амбиције усмерио на изградњу новог центра моћи у земљама западно од Дњепра и ширење татарске сфере утицаја изван граница које су поставили његови претходници.

[78] *Рашид ад-Дин*, II, 83-84 (=СМИЗО, II, 69); Трепавлов, *Строй*, 90; Мыськов, *История*, 117.

[79] Мыськов, *История*, 116-117.

VI

ПОД СЕНКОМ ПСА

Ногајеве активности у југоисточној Европи испрва су следиле налоге централне власти у Сарају. Након што је он склопио савез са Константинопољем, његова војна сила постала је верно оруђе царских стремљења. Међутим, ова алијанса била је ефективно окончана после 1282. године и Татари су се од снажне спољне подршке преобратили у једну од највећих претњи која се надвила над царством Палеолога. Затегнути односи Андроника II и Ногаја пружају упадљив контраст између тадашњих ограничених домета византијске дипломатије и великих подухвата који су пратили амбициозну и енергичну политику Михаила VIII. Ипак, Византија није била једина одговорна за крах овог савеза. Након што је слаби Туда-Менгке дошао на власт у Сарају, а Ногај успешно проширио своју сферу утицаја на западне руске кнежевине, он више није био спреман да игра подређену улогу, нити да служи интересима царске владе. Обрт у његовом односу према балканским земљама био је у тесној вези са новом татарском експанзијом према средњој Европи која се исказала током осамдесетих година XIII века.

Епоха која је започела крахом дотадашњих византијско-татарских веза, а завршила се Ногајевом смрћу и распадом његове државне творевине, несумњиво представља једну од најбурнијих у средњовековној историји јужнословенских држава. Бугарско царство је из трогодишњег грађанског рата изашло ослабљено, на челу са новим владарем и династијом чији су легитимитет оспоравали обласни господари. Важне промене одиграле су се 1282. године и у Србији. Пад с коња под Јелечом и тешка повреда коју је краљ Стефан Драгутин задобио, принудили су га да се на државном сабору у Дежеву одрекне престола у корист свог млађег брата Стефана Уроша II Милутина. Овај несрећни чин свакако је био само повод, а не главни узрок његове абдикације. Ипак, бивши владар није био одстрањен из политичког живота. Он је вероватно задржао краљевску титулу, као и северозападне области српске државе под својом влашћу. Стање успостављено након Дежевског сабора тако је у основи је представљало нову територијалну деобу

и одустајање од политике централизације државе коју је Урош I са великим жаром спроводио током своје владавине.[1]

Долазак новог владара на рашки престо означио је оштрији антивизантијски курс, али и тешњу српско-бугарску сарадњу. Између две јужнословенске државе убрзо је дошло до склапања савеза, крунисаног династичким браком. Уз освајање Македоније, био је то један од најважнијих Милутинових успеха постигнутих током првих година његове владавине. Међутим, српске тежње према југу су биле осујећене због изазова који су долазили са леве обале Дунава. Милутин је био увучен у ратна збивања у Подунављу која су се постепено изродила у директни српско-татарски конфликт. Његова последица било је ширење татарске сфере утицаја не само на бугарске, већ и на српске земље.

Ова збивања су у више наврата представљана и описивана у литератури. Спорна питања која их окружују и њихов значај за српску историју биће разматрани у наставку књиге, а на овом месту нека буде довољно цитирати запажања једног историчара који је незаслужено остао непознат у нашој средини. Реч је о белогардејском емигранту Еренцену Хара-Давану, секретару калмичке општине која је у Београду постојала између два светска рата. У својој маленој, али вредној књизи, објављеној давне 1929. године, он је истакао како је *Србија тада, заједно са северним и средишњим делом Балканског полуострва, потпала под власт Монголске империје која се тада на истоку наслањала на Жуто, а на западу на Јадранско море. Овај период историје Монголског царства значајан је по томе што је оно под својом влашћу објединило источне Словене са балканским. Чак ни Русија XVIII-XIX века, без обзира на своја снажна стремљења, то уједињење није могла да постигне.*[2]

БИТКА НА ДРИМУ

Преузевши власт поред очеве самртне постеље, Андроник II је био принуђен да се позабави татарским контингентима које је Михаило VIII позвао у помоћ за ратовање против Тесалије. Према

[1] Динић, *Однос*, 47-58; Mavromatis, *Fondation*, 16-20; И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Данило – научни скуп, 169-195.

[2] Хара-Даван, *Чингис-хан*, 178.

обавештењима Георгија Пахимера и Нићифора Григоре постојала је снажна бојазан да би они, после смрти владара коме су били лично одани, могли да изазову нереде. Како Григора тврди, око младог цара уопште није било ромејске војске и они су могли лако да заробе и њега и царску благајну. Андроник II није могао да отпусти Татаре без накнаде, али није био у стању ни да приступи остварењу очевих далекосежних планова. Стога је пре Божића 1282. године донета одлука да се, уместо на Тесалију, Ногајеви људи упуте против Срба. Заповедништво над њима додељено је Михаилу Тарханиоту Главасу.[3] Избор је представљао логичан корак пошто је он већ стекао искуство у руковођењу татарским одредима за време сукоба у Бугарској неколико година раније.

Следећи анжујске планове и не знајући за драматична збивања на Сицилији, српска страна је у јесен исте године предузела офанзиву у северној Македонији. Милутинови одреди су заузели Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец, као и Скопље.[4] Византија је и поред тога потцењивала агресивне намере свог северног суседа. Како Пахимер тврди, Татари нису били послати на српске земље због ратне потребе, већ у сврху потенцијалног плена и пљачке.[5] Према вестима архиепископа Данила II, које немају потврду у византијским изворима, њима су прикључени турски и франачки најамнички одреди.[6]

Покренута у зимско време, ова војна експедиција је за Србе представљала изненађење. Нападачи су у рано пролеће 1283. године без отпора стигли до Липљана и Призрена, где се „један део пука татарског”, одвојио од главнине војске. Ови Татари приспели су на обале Дрима где су се житељи околних крајева склонили пред њиховим налетом. Они су покушали да пређу реку надошлу од поплава, али су се многи од њих подавили, док су они који су стигли до друге обале побијени. Потпуни тријумф био је постигнут заробљавањем татарског заповедника, кога архиепископ Данило помиње под именом Црноглав. Њему је одсечена глава и на копљу *донесена благочастивоме краљу као нарочити дар*.[7]

---

[3] *Gregoras*, I, 159 (=ВИИНЈ, VI, 164); Pachymeres, II, 12-13 (=Pach./Failler, III, 18-21); Laiou, *Constantinople*, 30.

[4] Данило/Даничић, 108-109 (=Данило/Мирковић, 82); ИСН, 439-440.

[5] Pachymeres, II, 12 (=Pach./Failler, III, 18-19; ВИИНЈ, VI, 33).

[6] Данило/Даничић, 110 (=Данило/Мирковић, 83).

[7] Данило/Даничић, 112 (=Данило/Мирковић, 84). Неколико претпоставки изнето је везано за име заробљеног и погубљеног татарског вође. Обично

У Милутиновом житију битка на Дриму представљена је као кључни догађај који је означио крах непријатељског напада. Међутим, у тексту се изричито спомиње да је у борби учествовао само део Татара, па се природно поставља питање каква је била судбина преосталих Ногајевих људи. Представљајући циљеве овог војног подухвата, Григора наводи да је царева намера била да се Срби ослабе, да се у исти мах Татари са богатим пленом врате преко Дунава, као и да је све то било остварено по плану.[8] На основу тога се може претпоставити да су се преостали Татари преко српских земаља вратили у своја пребивалишта. Није познато на који начин – можда силом, или некаквим споразумом са немањићким владарем.

Андроник II је несумњиво био задовољан зато што се ослободио неугодних савезника. Он је искористио наредне месеце да се посвети сламању непокорног Јована Анђела. Ипак, резултати византијског похода на Тесалију до кога је дошло исте године, били су далеко од очекиваних и само су додатно исцрпели војну снагу царства.[9] За то време, Милутин је обезбедио помоћ свог брата Драгутина и предузео нове нападе на Византију. Српске снаге су крајем 1283. године предузеле продор на територију противника где су дочекале Божић. Потом су упале у струмску и серску област, дошавши до Свете горе и обала Егејског мора код Христопоља (Кавала). Током друге половине 1284. године освајања су настављена и у Милутинове руке пале су покрајине у западној Македонији: Пореч, Кичево и Дебар.[10] Српска граница је тако померена на југ све до одбрамбене линије коју су браниле византијске тврђаве од Струмице на истоку до Кроје на западу. Између два похода Милутин је склопио савез који је требало да му обезбеди важан ослонац у даљој експанзији.

се узима да је архиепископ Данило помешао његову и личност византијског генерала Михаила Главаса, Mauromatis, *Fondation*, 32; ВИИНЈ, VI, 32-33, н. 66. Помишљало се и на то да име Црноглав и његово ритуално убиство треба повезати са старим словенским пантеоном и предхришћанском традицијом у Срба, А. Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 193-195, н. 304-305. Међутим, како је истакао И. Вашари, назив Црноглав не представља ништа друго до дословни словенски превод туркичког термина *кара-баш* који у пренесеном смислу означава роба или слугу, Vasary, *Cumans and Tatars*, 102; cf. Rásonyi, *Catégories*, 330.

[8] *Gregoras*, I, 159 (=ВИИНЈ, VI, 165).

[9] Nicol, *Despotate*, 31; Laiou, *Constantinople*, 37-39; Bartusis, *Army*, 67-68.

[10] Данило/Даничић, 112-114 (=Данило/Мирковић 84-85); ИСН, 441-442.

СРПСКО-БУГАРСКИ САВЕЗ

Преузевши власт, Георгије I Тертер је декларативно исказао намеру да настави политику Константина Тиха и ступи у тешње везе са члановима антивизантијске коалиције Карла I Анжујског. Овај континуитет уочава се у додирима које је нови трновски цар успоставио са Тесалијом и Напуљем током 1281. године. С обзиром да Бугарска са њима није имала заједничку границу, као и да је немањићка држава била природна спона у овим преговорима, у исто време су очигледно биле обновљене везе између трновског и рашког двора. Управо тада је можда дошло до неких бугарско-византијских пограничних чарки, о којима магловито извештава Нићифор Григора.[11]

Ипак, бугарска страна је била принуђена да према анжујским плановима задржи извесну резерву. Важну улогу у спутавању њене спољне политике још увек су играли Ногајеви Татари. Њихов долазак у помоћ Византији током јесени 1282. године упућује на то да су се они слободно кретали преко бугарских земаља. Да је Михаило VIII управо захваљујући Татарима успевао да сузбије непријатељство новог трновског владара потврђује похвално слово цариградског патријарха Григорија II Кипранина. Панегиричар је међу цареве подвиге убројао то што су му *Скити* били послушни, а *Мизи*, односно Бугари, *жељни да се са Ромејима зближе*.[12]

Ногајеви Татари нису били једини разлог који је спречавао Георгија I Тертера да ступи у отворен сукоб са Византијом. На то су утицале и његове породичне прилике. Након доласка на власт, он је одбацио своју супругу Марију, сестру Ивана Асена III. Настојећи да поништи брак, он је желео да врати у Бугарску своју прву жену и њиховог сина Теодора Светослава, који су се још од 1279. године налазили у Константинопољу. Цар је упутио патријарха Јоакима III у дипломатску мисију Андронику II да би испословао њихов повратак.[13] Патријарх је успешно обавио поверено му задужење и Тертерова прва супруга и син вратили су се у домовину

[11] *Gregoras*, I, 140 (=ГИБИ, XI, 138); Андреев, *Отношенията*, 72-73; К. Петков, *България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281. година*, ВС 60/3 (1991) 3-14; Кръстев, *Тертеревци*, 45-49.

[12] Georgius Cyprius, *Encomium Michaelis Palaeologi*, Patrologiae Cursus Completus, Ser. Graeca, CXLII, ed. J.P. Migne, Paris 1863, col. 380 (=ГИБИ, X, 136).

[13] Pachymeres, II, 267 (=Pach./Failler, III, 294-295; ГИБИ, X, 191); Божилов – Гюзелев, *История*, 538; Georgieva, *Princesses*, 199; Билярски, *Животът*, 429-430.

вероватно још током прве половине 1284. године.[14] Теодор Светослав је затим био именован за очевог савладара, о чему сведоче новчићи са њиховим заједничким именима и портретима.[15]

Повратак младог принца био је корак од виталног значаја за обезбеђивање опстанка нове династије, а уступци које је Византија начинила царству у Трнову одражавали су наду да ће Бугарска постати сигурна тампон-зона између царских поседа и земаља некадашњег савезника Ногаја.[16] Међутим, уколико је овим чином Андроник II очекивао да ће обезбедити бугарско пријатељство, горко разочарење је уследило. Георгије I Тертер је недуго затим удао своју ћерку Ану за Милутина. Брак је био склопљен непосредно пре 11. августа 1284. године, када је дубровачка општина послала поклоне рашком краљу поводом његове женидбе.[17]

Дотадашњи кључни адут српског владара у борби против Византије био је тесалијски севастократор Јован Анђео. Крајем 1282. или почетком наредне године, Милутин је одбацио своју прву супругу, српску властелинку Јелену, и узео за жену једну од Јованових ћерки.[18] Недуго затим, господар Тесалије је испао из игре због пропасти Карлових планова, као и личних породичних недаћа. Он се 1283. године успешно одбранио од напада византијских снага, али је недуго затим епирски деспот Нићифор на превару заробио Јовановог сина Михаила и послао га у Цариград. Византинцима је потом била изручена друга севастократорова ћерка која се налазила у Трнову чекајући свог несуђеног вереника Теодора Светослава. Овај уступак бугарска страна је спремно начинила да би

---

[14] Ников, *Татаробълг. отношения*, 18-19; Б. Цветкова, *Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му*, ИБИД 22-24 (1948) 45-46; Мошин, *Дипломатија*, 175-176.

[15] Т. Герасимов, *Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав*, ИБИД 14-15 (1937) 109-115; Дочев, *Монети*, I, 83; Дочев, *Монети*, II, 55-56.

[16] Гюзелев, *Царство*, 124.

[17] Чремошник, *Списи*, 122, 136, no. 354, 367; Љ. Стојановић, *'Требник' Манастира св. Тројице код Пљеваља*, ССКА 56 (1922) 25; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, Тангра – Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 649-657.

[18] ВИИНЈ, VI, 588-589; Мошин, *Дипломатија*, 145sq; Ферјанчић, *Тесалија*, 101-102; ВИИНЈ, VI, 39-40, н. 81; Malamut, *Reines*, 495-496. У писму патријарха Григорија II, где се ова брачна веза спомиње, такође се прети походом *безбожних варвара* на Тесалију због севастократорове невере. По свој прилици, алузија се односи на Ногајеве Татаре који су дошли у помоћ Михаилу VIII крајем 1282. године, Nicol, *Despotate*, 32.

обезбедила повратак Тертеровог сина. Коначни ударац дошао је од Милутина, који је своју тек венчану супругу вратио оцу.[19] Морална начела очигледно нису играла снажнију улогу у међусобним односима балканских владара, али у одбрану српског краља који је често описиван као пример политичког прагматизма, треба истаћи да се он понео часније према Јовановој ћерци, него бугарски владар према њеној сестри. Руковођене заједничким интересима, српска и бугарска држава тако су не само истовремено ступиле у коалицију Карла Анжујског, већ су и паралелно прекинуле односе са тесалијским севастократором.

Према мишљењу Владимира Мошина, на тадашње зближење две јужнословенске државе је утицала и татарска претња, односно жеља да се направи заједнички отклон према Ногајевој сили.[20] Овом врсном историчару припада заслуга што је обратио дужну пажњу на улогу Татара у тадашњим збивањима, али се његово мишљење не може прихватити. Наиме, Мошин полази од претпоставке да је Андроник II, попут свог оца, рачунао на татарску подршку, што није био случај. Дотадашње татарско ангажовање у бугарским и српским земљама било је директна последица веза Михаила VIII и Ногаја. После битке на Дриму, прекодунавски номади нису више били препрека амбицијама српског краља према Македонији, а заокрет у Ногајевој политици довео је и до крупних промена у бугарско-татарским односима. Средином осамдесетих година XIII века управо је непријатељство према Византији међусобно повезивало како српске и бугарске, тако и татарске интересе.

Порекло Милутинове бугарске супруге крије интригантне и важне детаље. На њих је указао бугарски историчар Иван Божилов, а с обзиром да на његова запажања у српској историографији до сада није била обраћена дужна пажња, неопходно је представити их барем у кратким цртама. Георгије I Тертер је имао иза себе два брака. Обе његове супруге, прва која је потицала из бугарског аристократског слоја и друга, ћерка Мича и сестра Ивана Асена III, звале су се Марија.[21] Сагласно Пахимеру, мајка Милутинове

[19] Pachymeres, II, 72-73, 275 (=Pach./Failler, III, 84-85, 302-303; ВИИНЈ, VI, 38-41); Nicol, *Despotate*, 31; Georgieva, *Marriages*, 123-124; Йончева, *Бракове*, 233.

[20] Мошин, *Дипломатија*, 172.

[21] Марїи христолюбивѣи цр҃ци стараго Тертерїя. и дроуꙁѣи Кїрамарїи бл҃го-вѣрнѣи цр҃ци, вѣчнаа памѧть, Иванов, *Поменици*, 222 (=*Синодик*, 88).

невесте била је Асенова сестра, односно Тертерова друга супруга, са којом је он закључио брак 1279. године. На основу тога, извесно је да је Ана Тертер улазећи у свој брак била дете од највише пет година.[22] Њен узраст баца сумњу на могућност да је Милутин са њом имао деце и уједно показује да је краљева последња брачна веза, склопљена 1299. године са такође малолетном, византијском принцезом Симонидом, имала свој преседан деценију и по раније.

Правећи рекапитулацију учинака Милутинове владавине, Данило спомиње краљеву посету суседној престоници: *са бугарским царем у Трнову саставши се, сваку правду краљевству своме пронађе.*[23] Углавном се сматра да је српски владар посетио Трново почетком XIV века и да се срео са тадашњим бугарским владарем Теодором Светославом. Међутим, то је мало вероватно пошто је у претпостављено време посете Милутин био у добрим односима са његовим главним супарницима, Андроником II и видинским кнезом Шишманом. Једини погодни тренутак када је могло доћи до краљевог пута у Трново био је 1284. године, односно приликом склапања брака који је повезао бугарску и српску династију.[24]

Време Милутинове посете Трнову значајно је за разматрање још једног питања које окружује српско-бугарске односе. Реч је о територијалним променама које су се отприлике у ово време одиграле на граници двеју држава. Претпоставља се да је за време свог првог похода у северну Македонију Милутин присаједнинио околину Велбужда која је претходно више пута прелазила из византијских у бугарске руке и обратно.[25] Под српском влашћу се током његове владавине нашла и област Мрака, са градом Земеном. Према казивању Даниловог настављача, српско-бугарска граница је у време битке код Велбужда 1330. године пролазила близу места Извори, недалеко од данашњег града Радомира. Оно је било на бугарској територији, док је оближњи Земен био у саставу Србије.[26] Да је ова линија разграничења успостављена још у Милутиново време указују позније повеље Стефана Дечанског

---

[22] Pachymeres, II, 273 (=Pach./Failler, III, 300-301; ВИИНЈ, VI, 37-38); Божилов, *Фамилията*, 257-258.

[23] Данило/Даничић, 141 (=Данило/Мирковић, 106).

[24] Мишић, *Милутин*, 7-8; Мишић, *Односи*, 334-335.

[25] Й. Иванов, *Северна Македония – исторически издирванья*, София 1906, 47-48; Д. Ангелов, *Средновековният Велбъжд*, Кюстендил и Кюстендилско, edd. Г. Кръстева et al, София 1973, 79; Mladjov, *Observations*, 147-148.

[26] Данило/Даничић, 182, 193 (=Данило/Мирковић, 137, 146);

и Стефана Душана Манастиру св. Николе Мрачког у којима се помињу дарови учињени овом црквеном седишту од стране њиховог претходника.[27] Пре краја XIII века Славиште и Жеглигово су се такође нашли у саставу немањићке државе. Потврду томе пружа запис извесног Радина Нагоричанина из Жеглигова, исписан *у дане краља Уроша и краљице Симониде*.[28]

За разлику од освајачих подухвата у Македонији који су прилежно забележени у Милутиновом житију, прелазак Велбужда, Мраке, Жеглигова и Славишта под српску власт оставио је трага једино у познијим изворима. Углавном се претпоставља да је Милутин искористио нападе на Византију да преотме и пограничне бугарске области. Ипак, у светлу тадашњих српских војних циљева усмерених на освајање Македоније и заједничких додира у оквиру анжујске коалиције, не изгледа уверљиво да би се рашки краљ одлучио да предузме такве непријатељске кораке према свом суседу. Много је изгледније да су се оне нашле у границама српске државе још пре него што је Милутин заменио брата на престолу. Тиме би се могло објаснити и зашто ова освајања нису забележена у краљевој биографији из пера архиепископа Данила II.

Пре свега, треба приметити да су на самом почетку Милутинове владавине од Византије отети Овче Поље и Злетово, који се налазе јужно од Славишта, као и Пијанец који лежи на југоистоку. Такав правац освајања био би немогућ без контроле над Славиштем које лежи западно од Мраке.[29] Затим, потребно је имати у виду да су први српски продори на византијску територију отпочели још крајем Драгутинове владавине, највероватније 1280. године.[30] Предвођене грчким ренегатом Котаницом Торником, српске снаге су се тада залетале низ долину Струме све до Сера.[31] Узимајући у обзир локалну географију и комуникације, може се закључити

[27] *Грамоти*, 41-43; С. Марянович-Душанич, *Комплексът от грамоти за манастира Св. Никола Мрачки в Орехово. Принос към сръбската и българската дипломатика*, България и Сърбия в контекстта на византийската цивилизация, София 2005, 111-126; Mladjov, *Observations*, 148-152.

[28] Стојановић, *Записи*, I, 14-15, no. 34.

[29] М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 85.

[30] Ф. Баришић, *Константин Порфирогенит Палеолог*, ЗРВИ 22 (1983) 46; ВИИНЈ, VI, 30, н. 62.

[31] Pachymeres, I, 474 (=Pach./Failler, II, 599-600; ГИБИ, X, 182); *Manuelis Philae Carmina*, II, 254 (=ГИБИ, X, 147); Mavromatis, *Fondation*, 31; Pljakov, *Moyenne Struma,* 67.

да су ови покрети ишли преко Славишта, Велбужда и Мраке, пошто су на тај начин српске снаге могле најлакше да се домогну долине Струме. У то време Бугарска је још увек била захваћена грађанским ратом, па и ова околност упућује на то да је српска контрола у крајевима између Пчиње и Струме била успостављена још за време Драгутинове владавине, односно непосредно пре или током Котаницовог похода.

Области Велбужда, Мраке, Жеглигова и Славишта лежале су далеко од Трнова, али су својим положајем биле од виталног значаја за даљу српску експанзију ка југу, односно за учвршћење освајачких тековина у Македонији. Њихов статус је несумњиво био споран и то је морао бити један од предмета српско-бугарских преговора 1284. године. У том контексту вероватно треба разумети Данилове речи о Милутиновој потреби да приликом сусрета са бугарским владаром „правду краљевству своме пронађе”. Имајући у виду околности његовог познијег брака са Симонидом, може се обазриво наслутити и на који начин су ови спорови могли бити решени: поменуте територије, које су се већ налазиле под ефективном српском контролом, можда су биле формално уступљене као мираз бугарске принцезе.

Приликом склапања брака Милутина и Ане Тертер била је договорена и међусобна војна сарадња двеју држава. Архиепископ Данило, описујући трећи краљев поход на византијске земље предузет у јесен 1284. године, истиче како *од других околних царевина многи иђаху ка овоме благочастивоме слушајући за велику његову врлину и славно име*. С обзиром на спомен околних царевина у множини, Милутин је тада свакако рачунао на бугарску подршку.[32] Он је имао присталице и међу Ромејима, од којих је најистакнутије место имао Котаниц Торник. Утицајни Византинац се претходно вратио под царско окриље, али је 1284. године по други пут пребегао Србима и од тог тренутка постао је предводник краљеве војске у пограничним сукобима.[33]

Подаци о српско-бугарским односима током наредних година изузетно су оскудни. Ипак, може се закључити да су они остали

[32] Данило/Даничић, 114 (=Данило/Мирковић, 86); Мошин, *Дипломатија*, 175; Узелац, *Најамничке војске*, 12.

[33] Pachymeres, II, 257, 271 (=Pach./Failler, III, 284-285, 298-299; ВИИНЈ, VI, 34-35); Mavromatis, *Fondation*, 31-33; Љ. Максимовић, *Котаниц Торник*, ЗРВИ 29-30 (1991) 188-191; Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора*, ЗРВИ 46 (2004) 257-269.

срдачни све до краја владавине Георгија I Тертера. О томе сведочи више папских докумената из марта 1291. године у којима се помињу намере Милутинове и Драгутинове мајке, краљице Јелене, да посети Трново и састане са бугарским царем. Папа Никола IV је пружио подршку њеним тадашњим настојањима. Истовремено, он је послао писма за бугарског владара и трновског патријарха барском архиепископу Марину који је требало да их преда краљици када она крене на пут.[34] Није познато какве су биле политичке импликације ове мисије, чак ни да ли је Јелена успела да оствари своју намеру и отпутује на исток пре него што је Георгије I Тертер збачен. Ипак, папа српској владарки свакако не би поверио ношење писама да није био уверен у изгледност подухвата, нити би он био могућ уколико две државе нису биле у добрим односима.[35] Милутин и Драгутин тада су се већ нашли у сукобу против бугарских господара Браничева, али ови догађаји очигледно нису пореметили односе рашког краља са његовим тастом.

ПРИРОДА БУГАРСКО-ТАТАРСКИХ ОДНОСА

У другој половини 1285. године дошло је до новог татарског напада на Византију. Он је најавио Ногајево одустајање од његове дотадашње политике у региону и ново време у коме су Татари постала перманентна претња по интересе царске владе у Константинопољу. Овај поход забележили су папски капелан у Авињону Бартоломео Фиадони (1236-1327), Јан Длугош и Густински летописац. Док руски извор само узгредно спомиње „поход на Грке”, два западна аутора тврде да су Татари опустошили грчке области и побили велики број људи.[36]

---

[34] Theiner, VMHH, 375-377, no. 608-609; I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 403-404; Билярски – Илиев, *Николай*, 168-170; Гюзелев, *Папството*, 156.

[35] Мишић, *Милутин*, 9; Николов, *Сепаратизмът*, 104-105.

[36] *Ptolomaei Lucensis Historia Ecclesiastica*, Rerum Italicarum Scriptores XI, ed. L.A. Muratori, Milan 1727, col. 1193 (=Tholomeus von Lucca, *Historia ecclesiastica nova*: *nebst Fortsetzungen bis 1329*, ed. O. Clavuot, Hannover 2009, 625); *Ioannis Dlugossii Annales,* 238; ПСРЛ, XL, 126. У бугарској историографији поход се уобичајено датује у 1284, или у прву половину 1285. године. Међутим, према Длугошу, ови татарски покрети одиграли су се исте године кад и напад на Угарску, али после њих, па се на основу тога могу определити једино у другу половину 1285. године.

Више детаља о тадашњим дешавањима записао је Георгије Пахимер. Према његовом извештају, *скитски*, тј. татарски одред од скоро десет хиљада људи прошао је кроз бугарске земље пљачкајући крајеве уз пут. Нападачи су прешли византијску границу у намери да опустоше Тракију и Македонију. Међутим, захваљујући одлучности месемвријског стратега Убертопула они су претрпели тежак пораз. Иако је располагао са малобројнијом војском, царски заповедник је успео да побије део Татара, а остатак натера у оближњу реку, где су се већином подавили. Како византијски писац примећује, *они су тако спознали да мудрост заједно са храброшћу може победити неразумно мноштво*.[37]

Истичући Убертопулову победу извојевану „мудрошћу и храброшћу" Пахимер је пропустио да спомене важне последице татарске војне интервенције. Управо у ово време византијска власт у дунавској делти била је избрисана и замењена татарском. Црквена катедра у Вичини, потчињена константинопољској патријаршији, била је основана недуго пре тога и њен митрополит Теодор поменут је у актима Другог Влахернског сабора одржаног 1285. године.[38] Међутим, свега две године касније у писму Ладислава кустода Газарије се као носилац власти у Вичини среће татарски минган-нојон Аргун (стр. 170). Његова наклоност према католичким мисионарима, посведочена у овом документу, вероватно је била мотивисана жељом да се ослаби дотадашњи утицај Цариграда оствариван преко митрополитског седишта.[39]

Према готово општеприхваћеном мишљењу, политичке промене у дунавској делти осликавају и нумизматички налази. Реч је превасходно о продукцији ковнице у Сакчију, која је стајала под Ногајевом контролом. Најранији тип монета из овог места јесу бронзани фолари са натписима IC XC NIKA на реверсу и Ногајевом *тамгом,* тј. личним симболом на аверсу. Нешто млађи су два слична типа где је грчки натпис утиснут између крста, односно представе двоглавог орла. Румунски археолог Ернест Оберлендер-Тарновеану који је у низу запажених радова представио ове монете

---

[37] Pachymeres, II, 80-81 (=Pach./Failler, III, 92-93; ГИБИ, X, 185).

[38] Уз Теодорово име у актима се среће формула τεοσωστουπόλεως, тј. „Богом спасен". Претпоставља се да би она могла да реферише на тадашњу татарску претњу над његовом епархијом, V. Laurent, *Les signataires du second synode des Blakhernes (été 1285)*, Échos d'Orient 26 (1927) 147 (=*Izvoarele*, 190-191); P. Năsturel, *Les fastes episcopaux de la metropole de Vicina*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 21 (1976) 37-38.

[39] Ghiaţa, *Formations*, 42.

широј јавности, закључио је да је прва емисија кована дуже време (између 1273. и 1285. године), док су друге две биле сразмерно краћег датума (око 1280-1285).[40]

Док ови налази посредно сведоче о византијско-татарској сарадњи у региону током владавине Михила VIII Палеолога, позније монете из Сакчија, датоване након 1285. године, несумњиво показују нови политички курс господара доњег Дунава. Међу њима су најкарактеристичнији сребрни новчићи са Ногајевим и Чакиним именом: ΤΗΧΕRΟ ΝΟΓΑΗΣ / ΤΣΑΚΑΣ, исписаним на аверсу око ногајидске тамге и представом коњаника са копљем на реверсу. На њима је задржана грчка легенда, али се као нови елементи појављују имена господара доњег Дунава и његовог најстаријег сина. Отприлике из овог времена потиче и читав низ појединачних нумизматичких примерака који садрже Ногајево име исписано на арабици или његову тамгу, уз одсуство хришћанских и грчких симбола. Они су пронађени на локалитету Пакујул луј Соаре, као и у североисточној Бугарској.[41]

---

[40] Oberländer, *Contribuţii*, 91, 103-105; Oberländer, *Byz.-tartarica*, 193, 206-207. Грчки натпис на новчићима може се објаснити Ногајевим везама са двором у Константинопољу, византијским присуством у паристријским градовима, као и тиме што је грчки био главни језик трговине црноморског региона, cf. Атанасов, *Деспотство*, 49-50, н. 136; Атанасов – Павлов, *Три этюда*, 15-17. Упркос томе, извесно је да представа двоглавог орла на новчићима није плод византијског утицаја, пошто се овај симбол у византијској нумизматици јавља тек од средине XIV века, cf. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London – Berkeley CA 1982, 313-314. На џучидским новчићима сличне представе се срећу раније. Поред примерака из Сакчија, оне су присутне на анонимним кримским монетама с краја XIII и почетка XIV века, а потом и на новчићима канова Узбека и Џанибека. Приказујући двоглавог орла, или уопштено говорећи двоглаву птицу, џучидски владари су копирали своје сроднике у Персији и настављали нумизматичку традицију Селџука и других муслиманских династија, Р.Р. Фасмер, *О двух золотоордынских монетах*, Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР 2 (1928) 108-112; Лебедев, *Корпус монет*, 16-17, 28; Федоров-Давыдов, *Дело*, 31-32; К. Хромов, *К вопросу о денежном обращении в западной части Улуса Джучи*, Восточная нумизматика в Украине, Т. II: Монеты Джучидов и сопредельных государств, Киев 2007, 56-58.

[41] O. Iliescu – G. Simion, *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe siècle trouvé en Dobroudja Septentrionale*, Revue des études sud-est européennes 2/1-2 (1964), 220-221; Oberländer, *Contribuţii*, 95, n. 23; L. Lazarov, *Sur un type de monnaies en cuivre avec la tamgha de Nogaj*, BHR 4 (1997) 3-12; Л. Лазаров, *Нумизматични проучвания и материали*, V, Велико Търново 1999, 131-143. Ногајеву титулу вероватно треба разумети као τύχερος/τύχηρος („срећни", „успешни"), Oberländer, *Contributions*, 246-249; Oberländer, *Byz.-tartarica*, 205.

Истискивање византијског утицаја и успостављање директне татарске контроле над дунавском делтом довели су и до промене Ногајевог односа према бугарским земљама. У литератури се често наводи да је татарски поход из 1285. године био уперен против државе Георгија I Тертера, као и да је он довео до тога да је бугарски владар, сликовито говорећи, био „принуђен да моли за Ногајеву милост". Међутим, претходно смо видели да Бартоломео Фиадони, Длугош и Густински летописац Бугарску у овим догађајима уопште не помињу. Једино Пахимер узгредно наводи да су Татари прошли кроз бугарске области које су им лежале на путу и опљачкали околину, односно по свему судећи приморски појас између Добруџе и Месемврије. Могуће је да су татарске активности имале за циљ да изврше притисак на трновског владара и да су биле својеврсна демонстрација силе. Међутим, попут других извора, Пахимеров извештај такође показује да мета њихових напада нису биле бугарске, већ византијске територије.

Царство у Трнову је све до 1273. године било подложно кановима у Сарају. Након Ногајевог учвршћења у Дашт-и Кипчаку и његовог брака са Еуфросином оно је практично признато као сфера утицаја Византије. Татари су се окористили постојећим споразумом да се учврсте у дунавској делти, после чега је североисточна Бугарска постала плен њихових пљачкашких напада. Они су потрајали све до завршетка грађанског рата 1280. године. Пет година касније, византијско присуство у региону било је избрисано и бугарске земље поново су ушле у татарску сферу. Георгије I Тертер је тада постао Ногајев вазал. Недуго затим био је склопљен брак између непознате по имену цареве ћерке и Чаке, најстаријег сина татарског поглавара.[42] Уобичајено се сматра да је бугарски владар тада био принуђен да пошаље свог сина Теодора Светослава као таоца Ногају.

Судбина Тертеровог сина и ћерке узимани су као показатељи тешког положаја Бугарске под Ногајевом доминацијом, али се поставља питање да ли је заиста тако било. Пре него што се осврнемо на детаље из биографије Теодора Светослава, потребно је изнети неколико запажања о брачној вези између Чаке и ћерке бугарског владара. Уколико се има у виду да је младожења био „неверник", ова веза је из хришћанске перспективе подразумевала

---

[42] Pachymeres, II, 264 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189).

одређену жртву.[43] Татарска перспектива брака ипак је била другачија. У разгранатој Ногајевој матримонијалној дипломатији која се протезала од Константинопоља и Хорезма, до илканидског двора у Табризу, то је једини познати случај орођавања његове лозе и владара из словенског света.[44] Због свог царског, али можда и истакнутог куманског порекла, бугарска принцеза се очигледно сматрала погодним кандидатом за супругу једног Џингисида. Ипак, Ногајева одлука да свог првенца ожени њоме није била само заслуга њеног порекла, већ превасходно политичких интереса. Другим речима, овај брак јесте показатељ зависног односа Тертерове државе према татарској сили, али не и њеног тешког положаја. Насупрот томе, он сведочи да је бугарски владар тада уживао висок статус у татарском свету.

Друга околност која се узима у прилог тврдње о тешком положају Бугарске је наводно талаштво Теодора Светослава. Међутим, она не представља ништа друго до конструкцију савремених историчара у настојању да се растумаче оскудни подаци Георгија Пахимера о боравку бугарског принца у Ногајевим земљама на самом крају XIII века. Према његовим речима, нашавши се тада у беди Тертеров син је упознао извесног богатог трговца по имену Пантолеон и оженио се његовом унуком Еуфросином. Њен отац био је извесни Манкус (Μαγκούσης), а кума на крштењу истоимена

[43] Упркос томе, неопходно је истаћи да устаљена представа о одласку бугарске принцезе у некакав „татарски харем" није утемељена. Друштвени положај супруга и сродница владара био је у татарској средини повољнији, а њихов утицај драстично већи, него што је то био случај у муслиманском, па чак и феудалном хришћанском окружењу. Остављајући по страни примере из монголске историје XIII века (Туракина, Огул-Гајмиш, Боракчин, Чичек-катун), довољно је поменути две Ногајеве супруге – Алаку и Еуфросину, чије деловање показује да је њихов уплив у важним политичким одлукама пре био правило него изузетак, cf. Греков – Якубовский, *Орда*, 118-121; B. De Nicola, *Women's Role and Participation in Warfare in the Mongol Empire*, Soldatinnen: Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis Heute, edd. K. Latzel et al., Paderborn 2010, 95-112.

[44] У литератури се може срести податак према коме је Ногај једну од својих ћерки удао за смоленског кнеза Фјодора Ростиславича. Међутим, руски летописац као оца ове кнегиње, у кршењу назване Ана, помиње „татарског цара који је столовао у Орди", *Полное собрание русских летописей, Том XXI/1: Книга степенная царского родословия*, Санкт-Петербург 1908, 308-309. Већ самим тим, јасно је да овде није реч о Ногају већ о сарајском кану. Личност Аниног оца је са Ногајем први поистоветио Андреј Лизлов, руски аутор из друге половине XVII века, А. Лызлов, *Скифская история*, edd. Е.В. Чистякова, А.П. Богданов, Москва 1990, 30.

Ногајева супруга.[45] Из овог брака рођен је последњи владар из Тертерове династије, Георгије II, док је *Еуфросина, благочестива царица цара Светослава* остала забележена и у бугарским поменицима.[46]

Осим вести о тешком материјалном положају Теодора Светослава и личности његове супруге, Пахимер не пружа никакве друге податке о његовој судбини. Ипак, постоје одређене индиције које указују на то да је она била сасвим другачија него што се обично помишља. Најпре, међу Ногајевим тумен-нојонима у време првог оружаног сукоба са Токтом крајем 1297. године среће се извесни Теркери, чије име наликује куманском роду Тертероба. У појединим радовима већ је предложена идентификација овог заповедника са Теодором Светославом.[47] Уколико се она прихвати, морало би се закључити да је бугарски принц током последње деценије XIII века имао своју војску, као и поседе.

Још један показатељ у прилог ове могућности пружају одређени нумизматички налази. У Силистри, Пакујул луј Соаре, Ветрену и Тутракану нађени су примерци две различите монетне емисије са натписима СВТА ДЕС, прочитани као „Светослав деспот". Новчићи су раније приписивани Јакову Светославу, али ниједан не потиче са простора северозападне Бугарске, где би их било природно очекивати. На основу натписа и локализације налаза, румунски истраживач Петре Ђјакону је претпоставио да су они припадали Теодору Светославу, закључивши на основу тога да је Тертеров син крајем XIII века управљао североисточним бугарским земљама са средиштем у Силистри. Главна препрека овом тумачењу је титула деспота која се јавља на новчићима, али и за њу постоји објашњење: можда је у време када је одређен за очевог савладара бугарски принц добио и ову титулу.[48]

Наравно, поистовећивање Ногајевог генерала са Теодором Светославом може се гурнути у страну као недовољно поуздано, као што се и интригантна Ђјаконуова запажања могу примити са

---

[45] Pachymeres, II, 264-265 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189); A. Failler, *Euphrosyne l'epouse du tsar Théodore Svetoslav*, BZ 78 (1985) 92-93; Павлов, *Теодор Светослав*, 182; Кръстев, *Тертеревци*, 105-106.

[46] Иванов, *Поменици*, 222, 226 (=*Синодик*, 88).

[47] СМИЗО, I, 111 (=ИКАИ, I, 100); Сабитов, *Противостояние*, 249.

[48] P. Diaconu, *À propos des soi-disant monnaies de Jacob Sviatoslav*, Добруджа 12 (1995) 242-256; Атанасов, *Севастократори*, 471-472; Атанасов, *Деспотство*, 27-28; cf. Дочев, *Монети*, I, 80, 229.

резервом. Ипак, чак и ако се ослонимо само на Пахимерове вести о материјалној беди у којој се бугарски принц нашао боравећи код Татара, оне упућују на сасвим други закључак по питању његовог статуса. На основу њих се не може тврдити да је он био талац, већ једино политички пребег.

Нажалост, оскудна обавештења о хаотичним приликама у Бугарској током последње деценије XIII века не дају никакве назнаке о томе када је и под каквим околностима Теодор Светослав отишао преко Дунава. Мало је вероватно да је то била последица преврата 1292. године, када је његов отац збачен, а на престолу устоличен Смилец. С обзиром да се ова промена власти одиграла уз Ногајеву подршку, није изгледно да би бугарски принц тада потражио уточиште код Татара. Вероватнији тренутак је после Смилчеве смрти 1298. године, када су власт преузели његова удовица и брат Георгија I Тертера, Алдимир. Бугарски предводници су се тада највероватније одрекли верности Ногају и Теодор Светослав је у таквим околностима могао да постане погодни татарски кандидат за трновски престо (стр. 228, 241).

Брак Теодора Светослава имао је снажну политичку позадину. О томе најпре сведочи чињеница да је нико други до Ногајева византијска супруга била кума потоњој бугарској царици.[49] Још важнији показатељ у том правцу пружа други извор који говори о овој брачној вези – Бајбарс ал-Мансури. Описујући Чакино бекство у Бугарску после Ногајеве погибије, он наводи да је тадашњи „владар Влаха”, тј. Теодор Светослав, био ожењен једном његовом рођаком.[50] Мамелучки историчар био је веома добро обавештен о породичним приликама Џучида, па нема разлога да се и овом његовом податку не поклони поверење. Имајући у виду да је супруга Теодора Светослава била сродница Чаке, па самим тим и његовог оца, нема сумње да је овај брак био склопљен уз Ногајеву сагласност и подршку.

Пахимерове вести о пореклу потоње бугарске царице нису ништа мање тајновите од оних које се односе на Теодора Светослава, али је и у овом случају могуће бацити нешто више светла на проблематику. Најпре, може се приметити да је име невестиног оца – Манкус – само погрчени облик неког од туркичких или

---

[49] Павлов, *Теодор Светослав*, 179-181.

[50] СМИЗО, I, 117 (=ИКАИ, I, 106); Кръстев, *Тертеревци*, 109-110; cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 94.

монголских антропонима. Као могуће варијанте узимају се куманско име Мангуш или Менгке.[51] Пантолеон, име њеног деде, јесте хришћанско, али имајући у виду бројне примере христијанизованих Кумана/Татара у кримским и подунавским градовима, не може се на основу тога изводити закључак о његовом ђеновљанском или грчком пореклу, како су поједини историчари наслућивали. Једино је сигурно да је он био утицајни трговац који се истицао својим богатством. Извесни Пантолеон из Вичине (Pantaleo de Vicina) спомиње се у једном ђеновљанском документу из 1281. године везано за финансијске трансакције обављане у Пери крај Цариграда и није немогуће да је у овом случају управо реч о деди потоње бугарске владарке.[52]

Узети заједно, подаци о личности Еуфросине, њеног оца и деде, сведоче о родбинским везама између утицајних трговачких кругова и татарске аристократије у Ногајевим земљама. Имајући у виду да је Еуфросина била Ногајева и Чакина сродница, то је свакако био и њен отац, Татарин, односно татаризовани Куманин „Манкус". И у вези са његовом личношћу може се навести једна претпоставка. Међу припадницима номадске елите орођенима са Ногајем постоји само један могући кандидат који би по свом имену могао да одговара Еуфросинином оцу. У питању је извесни Мунџук или Манџук, отац емира Таза, ожењеног Ногајевом ћерком Тугулџом.[53] Он готово да није оставио трага у изворима, али је његов син Таз личност која је добро позната. Поглед на збивања након Ногајеве смрти у којима су он, Чака и бугарски принц били кључни учесници даје извесно поткрепљење претходно изреченој хипотези. Уколико је супруга Теодора Светослава заиста била сестра (или полусестра) овог татарског велможе, издајнички поступак бугарског принца према Ногајевом сину и његово приближавање Токти, на чију страну је такође претходно прешао Таз, може се боље разумети у светлу ових сродничких веза (стр. 242).

На овом месту неопходно је вратити се на основну нит излагања и осврнути се на још један наводни показатељ успостављања чврсте Ногајеве контроле над Бугарском после 1285. године. Реч је о посебној групи нумизматичких налаза – новчића са монограмом „Тертер" и полумесецом, звездом и људским попрсјем. Мање

---

[51] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 179; PLP, no. 16077; Pach./Failler, III, 291, n. 83; Кръстев, *Тертеревци*, 226.

[52] Brătianu, *Vicina*, 48, 173; Ciocîltan, *Mongols*, 260.

[53] СМИЗО, I, 109 (=ИКАИ, I, 99)

од десетак њих откривени су у североисточној Бугарској и на доњем Дунаву (Пакујул луј Соаре и Силистра). Они су раније приписивани Георгију I Тертеру, док су симболи на њима објашњавани као знамење татарске врховне власти.[54] Међутим, у овакву атрибуцију такође су исказане озбиљне сумње. Много је извеснија могућност да би личност њиховог наручиоца требало повезати са другим Тертером, Добротичиним потомком, који је крајем XIV столећа одржавао блиске везе са Татарима на подручју дунавско-дњестарског међуречја.[55] Судећи по малом броју монета и местима њиховог налаза, извесно је да оне нису коване у великим количинама и да су биле локалног карактера. Самим тим, попут брака Тертерове ћерке и судбине Теодора Светослава, ни оне се не могу интепретирати као показатељ тешког положаја царства у Трнову према татарској сили током последњих деценија XIII века.

Насупрот преовлађујућим становиштима у бугарској историографији, чини се да је Ногајево орођавање са Тертеровом династијом и поновно успостављање татарског покровитељства над Трновским царством донело олакшање у односу на претходну епоху. Татарска пустошења, која су обележила последње године владавине Константина Тиха и „Ивайлов устанак", сада су престала, а њихови налети усмерили су се према Византији. Положај бугарских земаља према Ногајевој сили представљао је својеврсно враћање на време пре 1273. године. Међутим, постојала је једна важна разлика у односу на старије време: средиште татарске моћи више није лежало на удаљеним обалама Волге, већ у дунавској делти, односно на самим границама бугарске државе.

Везивање за татарску силу било је за Георгија I Тертера логичан и неопходан корак. Обезбедивши преко бракова својих ћерки пријатељство Милутина и Ногаја он је учврстио и свој положај на престолу.[56] Ипак, Тертерово склапање савеза са српском државом,

---

[54] Т. Герасимов, *Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек*, Известия на археологическия институт 28 (1965) 25-30.

[55] P. Diaconu, *O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent*, SCIVA 2 (1978) 188-190; Атанасов, *Деспотство*, 133-138.

[56] Попут својих српских и татарских савезника, бугарски владар је крајем претпоследње деценије XIII века такође заузео отворено непријатељско држање према Византији. Томе у прилог сведочи навод из Француске редакције Морејске хронике, према коме је у време удаје наследнице ахајске кнежевине Изабеле Вилардуен, тј. 1289. године, Андроник II ратовао са малоазијским Турцима, епирским деспотом и бугарским царем, *Chronique de Morée*, 241; Laiou, *Constantinople*, 39; Кръстев, *Тертеревци*, 52-53.

а потом и приклањање татарској сили, носили су са собом ризике које није било могуће превазићи. Српске и угарске тежње са једне и татарски интереси са друге стране, убрзо су се жестоко сучелили у борби за контролу над Подунављем, а тада ни Трновско царство није остало поштеђено од новог ратног вихора који је усковитлао балкански простор.

УСПОН И ПАД ГОСПОДАРА БРАНИЧЕВА

Током априла и маја 1284. године, отприлике у исто време када је Милутин ушао у брак са својом бугарском супругом, краљ Ладислав IV покушао је да обнови угарску власт у Браничеву и порази побуњене господаре ове области Дрмана и Куделина. Његов подухват описан је у већ спомињаној повељи од 8. јануара 1285. године издатој магистру Георгију Шоварију. Из њеног текста се сазнаје да је краљ испрва настојао да постигне договор са Дрманом, пошавши лично на преговоре. Међутим, том приликом један од угарских магната био је заробљен на превару. Георгије је затим успео да ухвати и доведе једног од Дрманових пратилаца. Краљ га је поставио за заповедника казнене војске, сачињене од људства из Трансилваније и лојалних Кумана. На челу ових одреда Шовари је био упућен *против Дрмана и Бугара*, али његова војна експедиција није постигла трајнији успех, нити уздрмала власт браничевских господара.[57]

Недуго потом, одиграле су се нове промене у административној организацији јужне угарске границе. Мачва, као и области Усора и Соли у североисточној Босни, које су до тог тренутка биле под формалном управом краљице-мајке Јелисавете, уступљене су Стефану Драгутину. Он је био ожењен Ладислављевом сестром Каталином, а преко Јована Анђела, свог деде са мајчине стране, вероватно је поседовао и одређена права на Мачву.[58] Ипак, одлука

[57] Ceterum, quum ad Dormanum, ad colloquium, sub spe pacis accessissemus, ubi quosdam barones nostros captiuauit. Idem M. Georgius... vnum e sociis Dormani eiusdem captum adduxit. Insuper quum nostros homines fideles Transilvanos, vna cum Cumanis nostris, contra Dormanum et Bulgaros misissemus, M. Georgium eiusdem exercitus capitaneum praeficientes. Idem M. Georgius loco in eudem grata obsequia exercuit et condigna honori regie maiestatis, Fejér, CD, V/3, 276 (=CDAC, XII, 439); Vasary, *Cumans and Tatars*, 105-107.

[58] М. Динић, *Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије)*, Београд 1978, 123-149; McDaniel, *Relations*, 50.

о преносу власти на Драгутина била је превасходно мотивисана жељом да се ојача одбрана пограничног појаса и уједно прошири угарски утицај јужно од Саве и Дунава. Драгутинове нове области придодате су онима које је задржао под својом управом након уступања престола брату две године раније. На тај начин је обједињавањем северних српских и јужних угарских земаља под његовом влашћу фактички створена нова државна творевина која је постала природна српско-угарска спона.

Terminus post quem почетка Драгутинове власти над Мачвом је 11. јун 1284. године, када је у једном документу Јелисавета последњи пут наведена са титулом војвоткиње Мачве и Босне. Она се поново спомиње у писму свог сина Ладислава IV од 5. августа исте године, али само као Domina regina, без раније помињаних области. На основу тога се претпоставља да су управо између јуна и августа оне биле уступљене Драгутину.[59] Поткрепљење таквом датовању пружају и збивања на јужним границама српске државе. Драгутин је учествовао у Милутиновом походу на Византију крајем 1283. године, али не и у оном који се одиграо у јесен наредне године. Према речима архиепископа Данила II, Милутин је тада *отпустио свог брата у његову сремску државу*.[60] Драгутин је до тог тренутка очигледно већ био инвестиран у своје нове поседе.

Недуго затим, он је дошао у директни сукоб са Дрманом и Куделином. Према Даниловим речима: *после не много времена, када је благочастиви краљ Стефан примио власт земље сремске нађоше се нека двојица велможа који су се укоренили у држави земље браничевске у месту званом Ждрело, и од многих времена утврдивши се као самовласни, не бојећи се никаквог насиља, браћа једне матере, наиме Дрман и Куделин. Ови веома хвалећи се силом својом и не дајући никоме да има власти око њихових предела, од ђаволског дејства наговорени, почеше се носити злом мишљу против овога благочастивога, хотећи озлобити и њега и његову државу. И овај христољубиви краљ, чувши њихову злу заверу, и сакупивши сву силу своје државе, пођe у област њихову, хотећи их прогнати.*[61]

Иако је одговорност за избијање рата српски архиепископ приписао завери браничевских господара, његов извештај јасно

[59] Fejér, CD, V/3, 245-246; CDP, VIII, 235, no. 189; Динић, *Српске земље*, 132-133; ИСН, 441; Харди, *Господари*, 76-77; Ћирковић, *Мачва*, 10-11.

[60] Данило/Даничић, 113 (=Данило/Мирковић, 85-86);

[61] Данило/Даничић, 114-115 (=Данило/Мирковић, 86-87).

показује да је Драгутин био тај који је напао своје суседе. Пишчева одредница „после не много времена" односи се на Милутинове операције у западној Македонији крајем 1284. године. На основу тога је извесно да се Драгутинов напад на Дрмана и Куделина одиграо у неком тренутку током друге половине осамдесетих година XIII века. Он је представљао ништа друго до наставак старих тежњи ка враћању побуњених покрајина под контролу угарске круне. У овом погледу, Драгутинова политика није имала просрпске, већ јасно изражене проугарске црте.

Ипак, попут претходног Шоваријевог подухвата, ни поход „сремског краља" није сломио Дрмана и Куделина. Штавише, он је имао поражавајући исход. Према Даниловим речима, *када је Драгутин дошао у њихову државу, земљу браничевску, пошто је она била веома утврђена, није им могао никакве пакости учинити, нити их одагнати из тих предела и опет се врати у своју државу*. Ратна иницијатива прешла је потом у руке господара Браничева. Пре него што су предузели противудар, они су спровели опсежне припреме, односно како тврди српски писац, *видевши насиље овог благочастивог краља против њих, отишавши, сакупише око себе многу војску народа татарскога и Кумане, давши им много злата*.[62] У Даниловом извештају уочава се дистинкција између Кумана и Татара, што није случајност. Могуће је да се помен првих односи на куманске пребеге који су напустили Панонију након битке на језеру Ход, а других на Ногајеве непосредне поданике.

Везе Дрмана и Куделина са туркичким популацијама у Влашкој низији биле су заслуга више чинилаца. Одређену улогу је играло заједничко куманско порекло житеља две обале Дунава. Поред тога, њихове борбе против угарске круне и Драгутина одговарале су Ногајевим интересима, па им је он, из овог разлога, допустио да регрутују номаде за своје ратне циљеве. Међутим, важно је истаћи да за разлику од видинског владара Шишмана, браничевски господари нису били Ногајеви вазали или подложници, као што ни кумански и татарски одреди у њиховој војсци нису били савезничка подршка, већ најамници.[63] Данило тврди

[62] Данило/Даничић, 115 (=Данило/Мирковић, 87).

[63] Однос господара Браничева према Ногају је у старијој литератури често оцењиван као вазални, cf. Иречек, *История*, 198; Ников, *История*, 58. Међутим, у новије време истицана су и мишљења сагласна са претходно изреченим закључком, Петкова, *Северозапад*, 19-20; Илиев, *Поход,* 57.

да су Дрман и Куделин њихово учешће морали да плате у злату. То је уједно сведочанство о њиховој економској моћи. По свему судећи, она је почивала на експлоатацији рудног богатства или златоносних река данашње источне Србије.

Према Даниловим речима, Дрман и Куделин су се уз подршку куманских и татарских одреда *једнодушно устремили на државу овога благочастивог краља Стефана. И тада завојевавши многе стране његове државе, и веома нападајући, чињаху му велике пакости не разилазећи се*.[64] Домете њихових подухвата илуструју и документи из угарске државне канцеларије. Једна повеља Ладислављевог наследника краља Андрије III из 1298. године помиње заслуге браће Матеја, Павла и Михаила у борби против Татара који су заузели Мачву у намери да *нанесу штету нашем величанству и опустоше нашу краљевину Угарску*. Заједно са магистром Угрином из рода Чак, њих тројица су са својим одредима прешли Саву и напали Татаре. Они су после тешких борби, у којима је један од браће био смртно рањен, однели победу и потом одрубили главе двојици татарских вођа. Њих је Угрин послао краљу у Будим као трофеј.[65] У другој Андријиној повељи, издатој 10. новембра 1293. године, спомиње се да су током зиме, друге године по краљевом крунисању, то јест на самом крају 1291. или на почетку 1292. године, Татари опустошили Мачву. Краљ је послао војску на челу са магистром Лаврентијем да би их сузбио. Његови одреди разбили су противника и ослободили велики број хришћана из татарског ропства.[66]

---

[64] Данило/Даничић, 115 (=Данило/Мирковић, 87).

[65] ...ut dum Tartari partes Macho obsedissent, et ad Nostre Maiestatis perturbacionem ac detrimentum, et Regni nostri Hungarie deuastacionem se transferre niterentur; Matheus, Paulus et Michael filii Urbanus predicti, fervore fidelitatis accensi, cum predicto Magistro Ugrino Domino ipsorum fluuium Zava transeuntes, abiecto rerum et persone sue periculo uiriliter dimicavit; ubi prefatus Matheus letali wlnere sauciatus claudicacionis sui pedis est passus orbitatem, et duos Tartaros militari suo exercio, prout idem Magister Ugrinus retulit, capite detruncavit; quorum capita idem Magister Ugrinus nobis Bude existentibus transmisit, CDAC, XII, 617-618 (=*Codex diplomaticus*, CD, VII, 309-310, no. 268).

[66] Ad hec etiam, quod cum perfida gens Tartarorum post coronationem nostram secundo anno circa ẏemem quandam particulam regni nostri Macho vocatam venisset ad spoliandum nosque magistrum Laurencium dictum Cheta fidelem nostrum ipsis Tartaris... misissemus, comes I(temus) et fratres sui antedicti virtutem virtutibus accumulantes in societate ipsius magistri Laurencii euntes multos captivos Cristianorum de manibus ipsorum Tartarorum [eliber]ando cum effusione suorum sanguinum, prout nobis per dictum

Напади Дрмана и Куделина нису били ограничени само на Драгутинове поседе. На њиховом удару нашле су се и северне области Милутинове државе. О томе сведочи спаљивање манастира Жича који је припадао територијама млађег брата. Како тврде Данило и његов настављач, Жичу су похарали Кумани неколико година након устоличења архиепископа Јакова I, односно отприлике између 1289. и 1291. године.[67] У изворима није забележено какав је повод за напад Милутин пружио господарима Браничева, али се он може лако претпоставити. Као што је Драгутин подржао Милутина у рату против Византије, тако је и млађи брат вероватно помогао старијег у претходним борбама против Дрмана и Куделина, навукавши на себе њихову освету.

Све до тог тренутка сукоб са Византијом имао је приоритет за Милутина. У литератури се уобичајено наводи да је ово ратовање утихнуло након последње краљеве офанзиве у Македонији крајем 1284. године и свело се на чаркања ситнијег интензитета. Међутим, до затишја сасвим извесно није дошло у том тренутку. Српске претензије према византијским територијама остале су актуелне и у потоњим годинама, што је осликано у једном савременом запису о устоличењу архиепископа Јакова I 1286. године. У њему се рашки владар назива *самодржавним краљем свих српских и поморских земаља и господаром грчких страна*.[68]

У другој половини ове деценије главно поприште српско-византијског сукоба пренело се из Македоније даље на југ. Како се истиче у свим редакцијама Милутиновог житија (Данилов текст, Улијарска повеља, Житије у свитку), краљ се отприлике у време почетка братовљевог сукоба са Дрманом и Куделином устремио на *државу земље Влахиотске*, односно на Тесалију и освојио њене градове.[69] Између некадашњих савезника – рашког и тесалског

baronem nostrum coram boronibus(!) nostris relatum extitit, reduxerunt ad propria eorundem, *Regesta*, II/4, 125, no. 3951.

[67] Данило/Даничић, 318, 371-372 (=Данило/Мирковић, 242, 283-284);. Раније се веровало да је манастир пострадао за време Шишмановог похода на српске земље. Међутим, то је немогуће како из хронолошких разлога, тако и због тога што се као нападачи изричито спомињу Кумани који нису посведочени у саставу Шишманове војске, А. Узелац, *Ко је спалио Жичу?*, Браничевски гласник 6 (2009) 1-13; Мишић, *Односи*, 335-336; cf. Јиречек, *Историја Срба*, I, 192; Илиев, *Поход*, 52-53.

[68] Стојановић, *Записи,* I, 14, no. 27.

[69] Данило/Даничић, 114 (=Данило/Мирковић, 86); Мошин, *Крал Милутин*, 344; Убипарип, *Зборник*, 63.

владара можда је дошло до захлађења односа или је српска интервенција уследила као последица несређених локалних прилика које су пратиле одлазак енергичног Јована Анђела са историјске позорнице (пре марта 1289. године).[70] Какви год разлози лежали иза овог похода, извесно је да су операције српских војски на југу биле обустављене тек после Драгутиновог слома у борби са господарима Браничева, као и њиховог напада на рашку територију када је пострадала Жича. То је био пресудни тренутак после кога је Милутин био принуђен да своје војне ресурсе повуче са јужне и усмери их на североисточне границе своје државе.

Претња оличена у Дрману и Куделину, као и у њиховим куманским и татарским савезницима, довела је до снажнијег повезивања три регионалне силе – Рашке, Драгутинове државе и Угарске. Одраз овог зближавања је Милутинов брак са Јелисаветом, ћерком Стефана V и сестром Драгутинове супруге Каталине. Он је несумњиво склопљен после 1290, а највероватније 1292. године, пошто је Георгије I Тертер збачен са власти. Овај чин је означио крај српско-бугарског савеза и брак са малолетном бугарском принцезом тада је изгубио сваку практичну корист за Милутина. Његов брак са Јелисаветом потрајао је отприлике до 1298. године, када је српски владар поново променио своју политичку оријентацију и ушао у преговоре са византијским двором. Из краљеве везе са угарском принцезом рођене су две ћерке – Царица и Ана, удата за Михаила, сина видинског господара Шишмана.[71]

Суочене са снажном српско-угарском коалицијом браничевске господаре је ратна срећа напустила. Док су се угарске снаге укључиле у борбу против Татара у Мачви, двојица српских владара су се према Даниловим речима састали у месту Мачковци (данашње село Мачковац) у расинској жупи, на левој обали Западне Мораве. Милутин је тада *заповедио да се сви војници његове државе сакупе у помоћ вазљубљеноме своме брату*. Сјединивши

---

[70] Nicol, *Despotate*, 35-36; Ферјанчић, *Тесалија*, 125.

[71] Главни извори за разрешавање хронологије краљевог брака са угарском принцезом су казивање Описа источне Европе и вести Георгија Пахимера: ADEO/Górka, 54; Pachymeres, II, 279 (=Pach./Failler, IV, 306–309; ВИИНЈ, VI, 50–52). Детаљније о овом питању, као и о Милутиновом и Јелисаветином потомству: A. Failler, *Pachymeriana novissima*, Revue des etudes byzantines 55 (1997) 238–244; Malamut, *Reines*, 496-499; I. Mladjov, *The Bulgarian Prince and would-be Emperor Lodovico*, BM 2 (2011) 610-615, 618; А. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани: прилог познавању бракова краља Милутина*, ИЧ 63 (2014) 29-46.

снаге, двојица Немањића су предузели силовит напад, *прогнавши ове зломисленике са њиховог наследства и они одоше посрамљени у погибељи и великом презиру на другу обалу Дунава.*[72] Кучево и Браничево уступљени су Драгутину, нашавши се тако поново под врховним сизеренством круне св. Стефана. За разлику од угарског краља и свог брата, Милутин у овим борбама није постигао територијалне добитке. Његови интереси превасходно су се састојали у обезбеђивању сигурности на североисточним државним границама.[73]

На крају разматрања ових догађаја преостаје нам да се осврнемо на још једно питање – време Милутиновог и Драгутиновог похода на Браничево. Он се уобичајено датује у 1291. годину.[74] Овај закључак први је извео бугарски историчар Петар Ников пре готово једног столећа, али њему нису били познати наводи повеље коју је Андрија III издао магистру Лаврентију, а управо је овај документ једини извор где су претходна збивања прецизно временски одређена. Будући да су се угарско-татарске борбе на Сави одиграле у зиму 1291/92. године, извесно је да се у том тренутку Мачва још увек налазила под контролом Дрмана и Куделина. На основу тога, јасно је да поход српских владара на Браничево треба датовати у 1292, односно годину дана касније него што се до сада мислило.

ПРЕВРАТ У ТРНОВУ

Последње године владавине Георгија I Тертера и тадашње политичке прилике у областима Трновског царства готово да нису оставиле трага у изворима. Ипак, извесно је да је почетком последње деценије XIII века родоначелник династије Тертера још увек био на власти. О томе сведочи натпис из цркве у селу Иваново, недалеко од града Русе, уклесан у „време Георгија цара 6799. године”, односно 1290/91, као и већ помињана писма која је папа Никола IV послао бугарском цару и патријарху 23. марта 1291.

---

[72] Данило/Даничић, 115-116 (=Данило/Мирковић, 87-88). Улијарска повеља/Житије у свитку додају и следеће речи везане за судбину браничевских господара: ихже име сь паметию погыбает даже и до дне сего, Мошин, *Крал Милутин*, 345; Убипарип, *Зборник*, 63.

[73] Uzelac, *Tatars and Serbs*, 13.

[74] Ников, *История*, 60-63, 81-83.

године.[75] Међутим, његов положај био је недуго затим угрожен и највероватније током наредне године он је био збачен. Према Пахимеровим речима, Тертер, који не само да није могао да помогне другима, већ ни самом себи, био је принуђен да избегне у Тракију. Његов наследник постао је по жељи Ногаја господар Средње Горе Смилец. Тада је дошло до новог татарског пљачкашког похода на Византијске земље.[76]

Георгија I Тертера су у Тракији сустигле нове невоље. Испрва, не желећи да додатно изазове Ногајев гнев, Андроник II је одбио да га прихвати. Пребег је био принуђен да се дуже време крије у околини Хадријанопоља, све док му није званично пружено уточиште.[77] Почетком XIV века, Теодор Светослав успео је да га размени за неке ромејске великаше које је имао крај себе и врати у земљу. Син се на тај начин одужио свом оцу који је 1284. године то исто учинио за њега. Бивши владар је, како Пахимер тврди, провео остатак живота у раскоши, али одстрањен у потпуности из политичког живота.[78]

Недаће су пратиле и друге чланове породице Тертера. Царев брат Алдимир такође је био принуђен да оде у изгнанство. Према речима византијског посланика Теодора Метохита, он се вратио у Бугарску после Смилчеве смрти, када се оженио његовом ћерком Марином и добио на управу Крн.[79] И Теодор Светослав је морао

---

[75] Theiner, VMHH, 375-377, no. 608-609; Маргос, *За надписите*, 44-46; *Altbulgarische Inschriften*, 65; Билярски – Илиев, *Николай*, 168-170.

[76] Pachymeres, II, 105, 266 (=Pach./Failler, III, 120-121, 292-293 ГИБИ, X, 185, 190); Ников, *Татаробълг. отношения*, 22-23; Иречек, *История*, 330; Божилов – Гюзелев, *История*, 540.

[77] Pachymeres, II, 264 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189).

[78] Pachymeres, II, 267, 753-754 (=Pach./Failler, III, 292-293; ГИБИ X, 190-191); Pljakov, *Aussenpolitik*, 30-31; Маргос, *За надписите*, 47-49; Коледаров, *География*, 84; Божилов – Гюзелев, *История*, 555.

[79] Mavromatis, *Fondation*, 116-117 (=ВИИНЈ, VI, 139); Ников, *Татаробълг. отношения*, 25-26; Кръстев, *Тертеревци*, 39-40. Није познато где је Алдимир у међувремену боравио. Поједини историчари помишљају на то да је попут Теодора Светослава и он отишао Татарима. Међутим, не може се искључити ни могућност да је уточиште нашао код Милутина. На то би упућивала његова подршка просрпској политици Смилчеве удовице 1299. године, као и блиске везе између његове породице и немањићког двора. Када је Теодор Светослав после Алдимирове смрти (око 1305), присајединио Крнску област, његова супруга Марина и син Иван Драгушин побегли су најпре у Византију, а потом у Србију. Тада је највероватније био склопљен брак између Милутиновог сина Стефана и друге Смилчеве ћерке Теодоре. Марина и њен син су осликани у Цркви св. Ђорђа у Полошкој области. Иван Драгушин се спомиње и у повељи Стефана Душана Хиландару

да се нешто касније склони из домовине, нашавши за разлику од оца уточиште код Ногаја.

Судбина три истакнута припадника владајуће династије говори о дубоким променама које су захватиле бугарске земље почетком последње деценије XIII века, али кратке Пахимерове вести дају веома мало наговештаја о њиховим узроцима. Идентична констатација се може изрећи и за друге изворе који говоре о паду Георгија I Тертера с власти. Најпре, цареве недаће забележене су у грчкој сатири у стиховима *Птичеслов*, написаној почетком XIV века, у којој се алудира на бекство бугарског владара и татарско пустошење *Романије* које је уследило као последица овог чина.[80] Сматра се да на њих указује и интригантни епиграфски споменик, натпис на крсту-енколпиону, откривеном 1918. године у манастиру Ватопед на Светој Гори. У натпису на овој реликвији која је припадала Георгију Тертеру (није познато да ли утемељивачу династије или његовом унуку) спомињу се *варварски пукови, прогоњени и тешко побеђени* које, како се претпоставља, треба везати за Татаре.[81] Уколико је то уопште случај, и уколико је крст заиста припадао старијем Тертеру, натпис на њему би могао да се протумачи као још један показатељ опште несигурности у бугарским земљама, али ни он не даје никакве назнаке о узроцима оваквог стања. Коначно, царева судбина оставила је одређени одјек и у бугарској народној традицији, али без било каквих детаља које би бацили више светла на тадашња смутна збивања.[82]

из 1340. године, А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 124, no. 62; Ц. Грозданов – Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком*, Зограф 14 (1983) 60-67; 15 (1984) 85-93; 18 (1987) 37-42; Матанов, *Нови сведения*, 107-113; Н. Овчаров, *Тертеровци, погребани в Сръбското царство през 14 в*, Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, Велико Търново 2002, 159-167.

[80] В. Гюзелев, *Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България)*, София 1981, 98-99; Павлов, *Куманите*, 24, н. 63.

[81] Крьстнымь знамениѥмь оужасаѧть сѧ варварсти плци; ѣко тѣмь трьблаженое и трилюбовное дрѣво покровитель вь бранѣх: пособникъ вь бѣдахь: бѫди ми вь царѣхь владѧштоу геѡргїоу тертерїоу ты бо еси дрьжава царемь и крѣпость вѣрнымь, A. Frolow, *Une inscription bulgare inédite*, Revue des études slaves 21 (1944) 97; Л. Дончева-Петкова – С. Смядовски, *Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер*, Археология 2 (1990) 46; *Altbulgarische Inschriften*, 19; Атанасов, *Инсигниите*, 159; Божилов – Гюзелев, *История*, 556.

[82] Не пий, Калинке, таз вода / тази е вода кървава / снощи татари минаха / Цар Георги ранен носеха (у другој верзији: цар Гюргя пленен водеха) / люти му рани миеха / кървави връзки перяха, В. Стоин, *Народни песни*

Према уобичајеној интерпретацији догађаја бољарска партија предвођена Смилцом наговорила је Ногаја да интервенише и отера Георгија I Тертера са престола.[83] Међутим, интриге господара Средње Горе и његове амбиције саме по себи нису могле да буду довољан разлог да се Ногај напрасно одрекне свог таста и натера га на бекство. Свакако су у игри били и други мотивациони чиниоци који су довели до тога да две супротстављене групације у бугарским земљама, оличене у Тертерима и Смилчевој породици, као и њихови спољни покровитељи, замене своје улоге. Оно што се може закључити јесте да је Георгије I Тертер неким својим поступцима навукао Ногајев гнев на себе (али, како показује судбина Теодора Светослава, не и на све чланове своје породице).

Претходно поменути извори не пружају назнаке о узроцима Ногајеве омразе према бугарском владару, али се они могу назрети у преписци папе Николе IV са српском краљицом Јеленом. У писмима за бугарског владара и патријарха које је папа послао преко мора било је речи само о верским питањима и црквеној унији, али се чињеница да је носилац кореспонденције требало да буде српска краљица не може пренебрегнути. Јеленин пут за Трново несумњиво није био везан само за папске интересе и настојања да се постигне унија са бугарском црквом, у тренутку док су се њени синови Милутин и Драгутин налазили у јеку борбе против браничевских господара и татарских снага са леве обале Дунава. Њени планови показују да је савез између трновског и рашког двора тада још увек био на снази, као и да је бугарски цар гајио блиске везе са краљем Милутином који је у међувремену постао опасност по татарске интересе. Сасвим је могуће да се пред крај владавине Георгије I Тертер приближио и Византији, те на тај начин такође настојао да искаже отклон од татарске силе. У прилог томе стоји царево бекство у Тракију које је послужило као повод новог татарског напада.

Сукоб угарске круне и Драгутина против господара Браничева постепено је изазвао ланчану реакцију која је довела до промене односа снага и урушила постојеће савезе на европском југоистоку као кулу од карата. Српско-византијске међусобне борбе тада су утихнуле и рат на граници је зуастављен, свакако због татарске

от средна северна България, София 1931, no. 171; Павлов – Владимиров, *Орда*, 107.

[83] Ников, *Татаробълг. отношения*, 21-22; Pljakov, *Aussenpolitik,* 22-23; Божилов – Гюзелев, *История*, 540.

претње која се надвила над обе државе. Трновско царство, притиснуто снажном унутрашњом опозицијом, нашло се у процепу. Пред Георгијем I Тертером стајао је тежак избор: оданост моћном татарском великашу или верност савезу са рашким двором. Његово приклањање другој опцији било је очигледна грешка и довело је до свргавања с власти. Како се Ногајева сила све снажније и директније укључивала у сукобе на Балкану, то је била злокобна најава искушења која су чекала Милутина.

ШИШМАНОВ НАПАД НА СРБИЈУ

После слома Дрмана и Куделина у Браничеву и пада Георгија I Тертера у Трнову, у бурна балканска збивања укључио се нови актер – господар Видина Шишман. Он је био још један у низу истакнутих појединаца поniклих из редова куманских досељеника. Његова држава била је сразмерно мања од Трновског царства, али је представљала много више од обичне сепаратистичке области. Према архиепископу Данилу, Шишман је владао Видином, *околним крајевима и многим бугарским земљама*.[84] Његов исказ је несумњиво веродостојан. Видински кнез и његови потомци контролисали су подручје које се ширило далеко изван западног дела Дунавске равнице. Њихова држава је на западу додиривала доњи ток Јужне и горњи ток Велике Мораве, обухватајући данашњу Тимочку крајину, Пирот, као и Ниш.[85]

---

[84] Данило/Даничић, 117 (=Данило/Мирковић, 88).

[85] У *Похвали цару Ивану Александру* из 1336/7. године помиње се да је, угушивши отпор Шишмановог сина Белаура, овај бугарски владар освојио „Бъдин и въсе Подоунавиѥ, даже и до Моравѫ", Дуйчев, *Книжнина*, 69-72, 360. Власт видинских господара на подручју Тимочке крајине документована је у натпису с почетка друге половине XIV века, пронађеном недалеко од Зајечара и уклесаном *у дане видинског цара Срацимира*, сина Ивана Александра, *Altbulgarische Inschriften*, 209. О томе сведочи и ктиторски портрет из цркве у Доњој Каменици, недалеко од Књажевца, на коме је приказан *деспот Михаило, син цара Михаила*, тј. Михаила Шишмана, Д. Полывянный, *К истории видинского деспотства в XIV веке*, Българско средневековие. Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 93-94; Божилов, *Фамилията*, 144-148. О припадности крајева око Пирота говори натпис у Цркви св. Николе у Станичењу, украшеној *у дане благоверног цара Ивана Асена,* тј. Ивана Александра и *господина Белаура, године 6840* (1331/2), М. Поповић et al, *Црква светог Николе у Станичењу*, Београд 2005, 79-80; Овчаров, *Приноси*, 150-156. Под влашћу Шишманових потомака је несумњиво била и Нишевска земља, окружена њиховим другим областима. Она је остала у

Видинска држава је била смештена између Трновског царства на истоку, татарских поседа на северу, Браничевске области на северозападу и Рашке на југозападу. Она је уживала добар стратешки положај, надзирући путне правце који су из Подунавља водили на југ, у унутрашњост Балканског полуострва. Уједно, она је била богата природним ресурсима. У Опису источне Европе помињу се златоносне реке, рудници и интензивна експлоатација племенитих метала на овом подручју.[86] Како показују савремена истраживања, крајем XIII и током XIV века северозападна Бугарска доживљавала је привредни успон. На овом простору основано је пуно манастира, мањих градова и села.[87] Центар региона Видин преузео је улогу не само политичког, већ и економског и културног такмаца Трнова. У књижевним текстовима XIV века описиван је као велики, многољудни и преславни град.[88]

Положај Шишманових земаља и привредно богатство били су значајни чиниоци који су допринели израстању његове моћи. Међутим, не и једини. Признавши врховну власт Ногаја, он је стекао сигурну подршку у виду прекодунавских Татара. Његови савезници такође су били господари Браничева Дрман и Куделин. Он их је вероватно помогао у борби против угарске круне и можда је управо његова држава служила као првобитна спона у успостављању њихових веза са татарским групацијама у Влашкој низији.

Освајање Браничева и припајање њихових поседа Драгутиновој држави било је тежак ударац за господара Видина и његова реакција није изостала. Архиепископ Данило II се потрудио да прећути праве узроке Шишмановог напада на Рашку. Према његовим речима, он је *завидео на отачаство благочестивога краља и узнео се својом мишљу високо да подигне силу своју на овог христољубивога*. Међутим, наставак Даниловог извештаја даје веродостојнији увид у позадину догађаја. Наиме, спремајући се за овај подухват Шишман је *сакупио триклету јерес татарског народа* (према Житију у свитку „безбожне Татаре") *и своје војнике*.[89]

бугарским рукама све до владавине Стефана Душана, Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 28-29; Овчаров, *Приноси*, 305.

[86] ADEO/Górka, 38; Поливянни, *Български град*, 46.

[87] С. Аризанова, *Селища и селищна мрежа във Видинската област (края на XIII-XIV век)*, ВМ 3 (2012) 139-161.

[88] Дуйчев, *Книжнина*, 170, 230; Поливянни, *Български град*, 100.

[89] Данило/Даничић, 117 (=Данило/Мирковић, 88). Термин *триклета јерес* нема стриктно верско значење, већ представља манир−изам српских писаца. Он се среће у Житију св. Симеона од Стефана Првовенчаног, где се

Присуство Татара у саставу бугарских одреда сведочи о Ногајевој подршци Шишману, па се може закључити и да је сам напад уследио на његов подстрек.[90] Ипак, било би погрешно помислити да је напавши Милутина видински кнез деловао само по налогу свог татарског сизерена. Освета за слом његових савезника у Браничеву и нарасла моћ Рашке биле су околности које су утицале на то да се он одлучи на овај корак. Нема никаквих података о снази Шишманове војске, као што није познато ни који је био њен стратешки циљ: потпуно сламање Милутина или само жеља да се опроба и уздрма његова и снага његове државе. Ипак, оно што је извесно јесте да је попут ранијих заједничких похода на Тракију, и овај подухват показао усклађеност стремљења бугарске и татарске стране.

Напад је био усмерен на језгро немањићке државе. Шишманова војска је вероватно следила пут који је преко Ниша, Прокупља и Куршумлије водио на Косово поље.[91] Она је продрла све до места Ждрело на реци Дрим, имајући као непосредан циљ пустошење Дома Спасова (односно, како се појашњава у Житију у свитку – Пећке архиепископије).[92] Међутим, нападачи су, вероватно негде у пределу Руговске клисуре, претрпели страховити пораз. Данило овакав исход објашњава чудима српских светаца, као и ужасавајућим знамењима, попут огњеног стуба са неба (појава неког већег метеорита или комете?), која су обесхрабрила Шишманову војску.[93] Бој ипак није био одлучен небеским провиђењем, већ силом оружја и српска победа била је несумњиво последица предности њихових одбрамбених положаја, адекватне припреме, познавања терена и можда унапред организоване заседе. Спомен

говори о *триклетој јереси* која се тада укоренила у српској држави. Уобичајено се претпоставља да се наводи односе на богумиле, али је у овом тексту приказ дотичних јеретика дат конвенционално, уз снажну политичку ноту и без истицања било каквих верских особености, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, edd. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 32-33, 149, н. 1. Данило још једном користи термин *триклета јерес* у свом делу, реферишући на Турке против којих је Милутин ратовао као византијски савезник 1312. и 1313. године, Данило/Даничић, 146 (=Данило /Мирковић, 110).

[90] Илиев, *Поход*, 57-58.

[91] Ников, *История*, 56-57.

[92] Данило/Даничић, 117 (=Данило/Мирковић, 88); Мошин, *Крал Милутин*, 345; Убипарип, *Зборник*, 64.

[93] Данило/Даничић, 118 (=Данило/Мирковић, 89); Ђ. Сп. Радојичић, *О старом српском књижевнику Теодосију*, ИЧ 4 (1952-1953) 31.

на бугарско-татарски поход вероватно је сачуван у имену данашњег села Шишман, смештеног на путу од Ђаковице ка Дечанима и Пећи. Оно је први пут забележено у османском попису Алтина (Altun-ili) из 1477. године, али је несумњиво старијег датума.[94]

Судећи по томе што Данило није забележио његово учешће, Милутин није био присутан на месту борбе.[95] Ипак, након што су се поражени бугарско-татарски одреди повукли назад на видинску територију, он је одлучио да предузме силовити противудар. Брзина којом је он спроведен показује да је српска страна била добро припремљена за рат. Детаљи Милутиновог подухвата нису забележени у изворима, као ни то да ли је краљ уживао подршку свог брата или можда угарских снага. Међутим, извесно је да је он постигао потпуни успех. Српска војска је заузела Шишманове области, заједно са престоним градом Видином, а бугарски владар се спасио тако што је поступио попут господара Браничева и побегао на баржи преко Дунава.[96]

Убрзо је уследило измирење коме су били склони истакнути представници обеју страна.[97] Није било тешких услова наметнутих пораженом противнику, као ни територијалних промена. Милутин је Шишману *вратио његову државу коју му беше узео*, а споразум је био учвршћен, како је то већ било уобичајено, брачном везом. Видински кнез је узео за супругу ћерку великог жупана Драгоша, једног од најистакнутијих припадника рашког племства који је и сам можда био немањићке крви. Овај брак је био склопљен пошто се Милутин „вратио престолу својем", односно „мало времена" од постизања примирја.[98]

---

[94] S. Pulaha, *Nahija e Altun-ilisë dhe popullsia e saj në fund të shekullit XV*, Gjurmime albanologjike, seria e shkencave historike 1 (1971) 235.

[95] Ников, *История*, 69; Илиев, *Поход*, 55; Кръстев, *Тертеревци*, 148.

[96] Данило/Даничић, 118 (=Данило/Мирковић, 89). На овом месту је неопходно кориговати иначе изврсни Мирковићев превод текста Милутиновог житија на савремени српски језик. Наиме, преводилац је Данилове речи „вьлѣзь вь дрѣва и прѣиде рѣкоу глаголѣмоую Доунавь", превео као „ушавши у шуму, и пређе реку звану Дунав", али свакако није реч о шуми, већ о баржи или сплаву.

[97] Према Улијарској повељи, иницијатива за склапање мира уследила је од *благородних и добрих мужева* са обеју страна, док се у Житију у свитку помињу Шишманови људи, послати Милутину да измоле за мир. Данило говори само о *молбеним речима* које је видински господар упућивао српском краљу, Мошин, *Крал Милутин*, 346; Убипарип, *Зборник*, 64; Данило/Даничић, 118 (=Данило/Мирковић, 89).

[98] „Вьзврати се вь прѣстолоу своѥмоу и по сихь вьдасть ѥмоу дьштерь великааго своѥго жоупана Драгоша", Данило/Даничић, 118-119 (=Данило-

Према Даниловим вестима, Шишман је тада изразио жељу да постане вазал краља Милутина, односно *један од вазљубљених његових*.[99] Ове речи не би требало прихватити дословно. У том тренутку Шишман није могао да призна врховну власт рашког краља, с обзиром да је његов сизерен био Ногај. Међутим, важно је истаћи да извештаји српских извора, настали више деценија након ових догађаја, иако тенденциозни, нису у основи нетачни. Милутиново врховно покровитељство над Видинском облашћу заиста је било успостављено почетком XIV века. После Ногајеве погибије Шишман је, настојећи да пронађе противтежу Трновском царству Теодора Светослава, ступио у присније односе са западним суседом, што је довело до склапања још једне брачне везе у историји српско-бугарских односа, овог пута између Милутинове ћерке Ане и Шишмановог сина Михаила.[100]

Према аутору Описа источне Европе, Видинска кнежевина је током прве деценије XIV века још увек плаћала данак Татарима и признавала њихову врховну власт.[101] Међутим, када је након Токтине смрти (1312/13) дошло до привременог слабљења татарског политичког ауторитета на доњем Дунаву, њихово покровитељство над северозападном Бугарском било је званично замењено српским. У венецијанском адресару из 1313. године Шишманов син Михаило поменут је као „зет краља Уроша”, тј. Милутина (Michael dispoti Bulgariae, dominus de Vigdino, gener regis Urosii).[102] Недуго затим, српски владар је унео Бугарску у своју владарску титулу. Она је посведочена у Милутиновом натпису уклесаном 1319. године у Цркви св. Николе у Барију.[103]

Мирковић, 90). „Симь же тьчью потврьдыих его: моего велможе великааго жоупана Драгоша заповѣдах емоу дьштеръ его себѣ взеты за женоу, еже по малоу временоу и бысть”, Мошин, *Крал Милутин*, 346.

[99] Данило/Даничић, 118 (=Данило/Мирковић, 89); Мошин, *Крал Милутин*, 346; Убипарип, *Зборник*, 64; Благојевић, *Краљевство*, 147-148.

[100] Данило/Даничић, 118-119 (=Данило/Мирковић, 90).

[101] ADEO/Górka, 40.

[102] В. Гюзелев, *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.*, София 2001, 58-59.

[103] Urossius rex Rassie et Dioclie, Albanie, Bulgarie et totius maritime de gulfo Adriatico a mari usque ad flumen Danubii magni, Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, ЗРВИ 44 (2007) 280. Углавном се претпоставља да помен Бугарске на овом натпису осликава Милутиново преузимање власти над Браничевом, до кога је дошло после Драгутинове смрти 1316. године. Међутим, треба имати у виду шта је сам географски појам *Бугарска* значио из српске перспективе. За Данила су поседи Дрмана и Куделина

Ово су само најважнији детаљи из историје српско-бугарских односа током прве две деценије XIV века. Детаљнија разматрања о њиховој природи морају се оставити за неку другу прилику. Ипак, оно што је важно нагласити, јесте да су темељи поменутих блиских веза били положени већ око 1293. године, односно у време измирења Милутина и Шишмана.

У краљевом житију Ногајева улога у овим збивањима се не спомиње. Међутим, неколико околности показује да је управо он имао пресудан утицај на измирење рашког владара и бугарског кнеза. Најпре, изузетно благи услови победника и враћање на територијални status quo могу се објаснити једино татарским притиском на Милутинову државу.[104] Потом, већ је истакнуто да је брак између Шишмана и ћерке великог жупана Драгоша склопљен не у тренутку постизања примирја међу зараћеним странама, већ недуго после тога. С обзиром да је Ногајева интервенција уследила непосредно након српског похода на Видин, као и да је она довела до краљевог потчињавања пред татарском силом, логично је претпоставити да су детаљи мировног споразума Милутина и Шишмана утаначени тек после окончања српско-татарских преговора. Самим тим, може се истаћи да је успостављање добросуседских односа између Рашке и Видина било у не малој мери заслуга Ногаја чије су сизеренство крајем XIII века признали и бугарски и српски владар.

СПОРАЗУМ МИЛУТИНА И НОГАЈА

Шишманов пораз и српско освајање Видина принудили су Ногаја да отпочне припреме за директни напад на Милутинову државу. У складу са представама свога времена, Данило је његове поступке објашњавао мотивима који су били изван људског домашаја. Према његовим речима, *ђаво овом безаконом и нечистом цару татарском Ногеју, ушавши у њега, наговори га против овога христољубивога и против свега његова отачаства*. Ипак,

били само „држава земље браничевске”, док је Шишман господарио „Видином, околним крајевима и многим бугарским земљама”, cf. Благојевић, *Краљевство*, 147. Стога би се и уношење *Бугарске* у титулатуру српског владара могло једино протумачити као истицање покровитељства над Видинском облашћу.

[104] Коларов, *Отношения*, 219-220; Uzelac, *Tatars and Serbs*, 14.

писац ни у овом случају није пропустио да спомене постојање другог, ближег повода: *овом цару поганском беху јавили они који су прво војевали на државу овог благочастивога краља, као што смо унапред изнели у спису, и овај нечастиви подигавши се са татарским силама, пође на овога праведнога*.[105] Данилове речи о подстрекачима татарског напада на српске земље могле би да се односе на видинског кнеза, али није немогуће ни да упућују на бивше господаре Браничева чија су дејства била уперена и против Милутинове државе. Иако у егзилу, Дрман и Куделин свакако нису били спремни да се помире са губитком свог „наследства" и прихвате новонастало стање.

У двовековној епохи Немањића није било тренутка који је оставио тако застрашујући утисак на савременике као што је то била претња татарске инвазије. Милутин је ипак у пуној мери био свестан опасности и предузео је све што је било у његовој моћи да је отклони. Како Данило пише, *када чу превисоки краљ за Ногајев поход, тога часа посла своје посланике пред њега, да га доброразумним молбеним речима посаветује да се врати од таква похода и то против такве велике силе повинујући се и осећајући бол за отачаство своје*. Српски представници су отишли пред Ногаја, затекавши га *где се сабрао са великом силом у држави царства свога*. Након што их је саслушао, он је пристао да уместо војске упути у Србију своје гласнике. Они су се сусрели са Милутином и краљ је тада са њима склопио споразум. Његови услови нису забележени, осим једног – Милутин је Ногају послао *на службу вазљубљенога сина свога Стефана са великоименитом властелом земље српске*.[106]

Уз ове добро познате податке о српско-татарским преговорима из Даниловог извештаја, Улијарска повеља додаје још два. У овом тексту се помиње Милутиново саветовање са архиепископом и српским сабором око одашиљања гласника, као и „многи велики и различити дарови" послати господару доњег Дунава.[107] Оба

[105] Данило/Даничић, 120 (=Данило/Мирковић, 90-91).

[106] Данило/Даничић, 121-122 (=Данило/Мирковић, 91-92).

[107] „Сїе же кралѥвство ми истинно оувѣдѣвь, и не възмогь протывоу толикыимь силам ѡдолѣти ми, молбныѥ глаголы сь вьздыханиѥмь срьдьчныим кь своемоу архїереоу и събороу сръбскомоу посилает кралѥвство ми сь извѣштенїемь вьсѣхь сыих хотештїих въздвигноути се на ѡтьчьствыѥ наше. Сам же, оустроивь многыѥ и великыѥ различнїе дары, с нѣкоимы молбными и многыими глаголы кь безаконномоу и нечьстивомоу цароу томоу посилаѥть кралѥвство ми". Житије у свитку помиње саветовање са

навода су веродостојна: краљ није могао да се одлучи на преговоре са Ногајем без подршке аристократије и цркве, а помен слања дарова је у складу са његовим настојањима да потражи дипломатско решење и умилостиви татарског предводника.

Ногајеви захтеви сасвим извесно нису били ограничени само на краљеве гаранције да више неће узнемиравати бугарске покрајине, како су сматрали старији историчари попут Константина Јиречека.[108] Милутин је пристао на много више од тога – он је званично признао врховну Ногајеву власт. Данилов извештај то недвосмислено показује; најпре, пишчеве речи према којима је Милутин преко представника исказао спремност да се „против такве велике силе повинује”, а потом исход преговора, тј. слање његовог сина и припадника властеле на службу Ногају.

Краљев споразум са Ногајем следио је одређене обрасце у односима Татара и њима подложних земаља на простору источне Европе, иако у блажој форми. Осим једнократног слања дарова, нема података да је Србија била подвргнута плаћању данка. Такође, Милутин је био лишен обавезе да лично оде Ногају на поклоњење и послао је сина у своје име. Стефан је међу Татарима провео дуже време, баш као што су и синови руских кнежева по више година били у служби њихових канова. Највише таквих примера посведочено је крајем XIV века, када су се у служби кана Токтамиша налазили Василије, син московског великог кнеза Димитрија Ивановича (Димитрије Донски), који је код Татара провео три године, као и деца тверског и суздаљског кнеза.[109] Једна од уобичајених обавеза руских првака било је уступање помоћних војних одреда. Када се има у виду да су заједно са Стефаном на службу Ногају пошли и припадници властеле, очигледно је да српски пример у том погледу није био изузетак.

Милутиново потчињење представљало је последњи велики Ногајев успех у југоисточној Европи, али и круну његових тежњи усмерених ка потчињавању целокупног карпатско-подунавског и

архиепископом и црквеним сабором, али прећуткује слање дарова, Мошин, *Крал Милутин*, 347; Убипарип, *Зборник*, 64.

108 Јиречек, *Историја Срба*, I, 192. У литератури су наравно изрицана и другачија становишта, према којима је Милутин признао „татарски суверенитет”, односно исказао „вазалну верност”, Ников, *История*, 74-75; Jackson, *Mongols*, 203; Curta, *Southeastern Europe*, 414; Мишић, *Односи*, 336.

109 *Полное собрание русских летописей, Том XV/1: Рогожский летописец*, Петроград 1922, col. 148, 154; М.Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой Орде*, Москва 1978, 13-14.

севернобалканског региона. На врхунцу своје моћи он је контролисао простор Влашке низије, а његову власт признавале су обе бугарске државе и Рашка краљевина. Важност Ногајевог деловања крајем XIII века огледа се у томе што је он померио границе татарског утицаја даље на запад него што је то икада пре био случај у историји Златне хорде. Овај успех, важно је истаћи, није био само последица монопола силе, већ и промишљене политике.

Ипак, из претходно описаних догађаја Ногај није изашао као апсолутни победник, баш као што на краља Милутина и његову државу не треба гледати као на поражену страну. Уопште узевши, највећи губитници били су Дрман и Куделин чија је власт над Браничевом и Кучевом била неповратно окончана, док је један од добитника, углавном не својом заслугом, био Стефан Драгутин. Ногај није предузео одлучније кораке у циљу повратка браничевских господара на њихове старе поседе и природно се поставља питање зашто. Пре свега, потребно је имати у виду да је у време постизања српско-татарског споразума Токта већ почео да озбиљно угрожава утицај свог сродника у руским земљама. Како је истакао Хара-Даван, Ногај не би тако лако опростио Милутину његову смелост која се исказала освајањем Браничева и Видинске кнежевине да у то време није започео раздор између њега и кана.[110] Други разлог би требало тражити у томе што браничевски господари нису били татарски вазали, као и у томе што су њихови поседи лежали даље од средишта Ногајеве власти на доњем Дунаву. Није немогуће да је татарски предводник намеравао да се у блиској будућности посвети даљем ширењу своје моћи на уштрб Угарске и Драгутинових области, али, уколико су ови планови постојали, збивања на истоку и сукоб са Токтом неповратно су одвукли његову пажњу и расположиве војне ресурсе на другу страну.

Време склапања споразума Милутина и Ногаја није забележено у изворима. Оно се у старијој и новијој литератури датује у широком распону између 1292. и 1296. године.[111] Овај оквир се може сузити када се има у виду да се пад господара Браничева одиграо 1292. године. Пре Ногајеве интервенције уследили су

---

[110] Хара-Даван, *Чингис-хан*, 178.

[111] „1292.": Ников, *Татаробълг. отношения,* 23; Ников, *История*, 83; Хара-Даван, *Чингис-хан*, 177; „мало после 1292.": ИСН, 443; Марјановић-Душанић, *Краљ*, 214; „1293": Vernadsky, *Mongols*, 186; Мишић, *Милутин,* 13; „1294": Порсин, *Ногай*, 31; „1296": Леонид, *Нагай*, 36-37; Веселовский, *Ногай*, 42.

Шишманов поход на Рашку и Милутиново освајање Видина, па је јасно да споразум српског владара са Ногајем није могао да буде склопљен пре наредне 1293. године.

Доња хронолошка граница се може прецизније одредити кроз разматрање дужине Стефановог боравка код Татара. Према често понављаном становишту, он се у Србију вратио тек после Ногајеве погибије, али је оно у новије време с правом подвргнуто критици.[112] Наиме, Данилов извештај недвосмислено показује да је принчев повратак уследио пре тог тренутка. Према његовим речима, Стефан је *много времена провео у двору безаконога цара татарскога Ногеја и нико му није рекао да се опет врати у отачаство своје, но добри Бог који се брине за све нас и овога младића неповређена врати к својему родитељу. Када је после његовог одласка прошло мало времена, ђаво не имајући да учини никакво зло овоме благочастивоме хтеде да се повесели њиховом погибијом гледајући где се међусобно сатиру. Јер, подиже у њима мржњу убиства и устаде један силноименити тога народа татарскога са својом силом и дође на тога нечастивога цара Ногеја који се хвалио против државе овога благочастивога. Пошто је ту био међу њима велики рат и крвопролиће, убивши га својим оружјем он узе његов престо. Од тада почеше сами да непријатељство воде, међу собом уништавајући се.*[113]

Данило је био добро упознат са ратом између Ногаја и Токте („једног силноименитог тога народа татарскога"), његовим исходом, као и отпором који су Ногајеви синови после очеве смрти наставили да пружају кану из Сараја („почеше сами да непријатељство воде, међу собом уништавајући се"). Он не говори о времену почетка сукоба двојице Џучида, али то чине арапски аутори. Према њиховим подацима, оружани конфликт међу њима избио је 697. A.H. (19. X 1297 – 8. X 1298). Обавештења о првом великом окршају Ногаја и Токте приспела су у Египат током џумаде-л-ула исте године (14. II – 16. III 1298).[114] Имајући у виду време потребно за ширење ових вести из црноморских степа до јужних обала Средоземља, извесно је да се ова битка одиграла на самом крају 1297. године. Како је рат почео непосредно пре тога, очигледно је да је

[112] Мошин *Дипломатија,* 180; Мишић, *Односи*, 337, Марјановић-Душанић, *Краљ*, 215.

[113] Данило/Даничић, 122 (=Данило/Мирковић, 92).

[114] СМИЗО, I, 110, 158, 435-436 (=ИКАИ, I, 99, 128, 308); Мыськов, *История* 134-136.

и Стефан исте године већ напустио прекодунавске крајеве, претходно провевши „много времена" код Татара. Преговори Милутина и Ногаја нису могли да уследе пре 1293. године и имајући у виду пишчеве речи о дужини Стефанове службе, може се закључити да је српско-татарски споразум био вероватно склопљен наредне 1294. године, али не и након овог датума.[115]

Милутинов син је провео отприлике три године међу Татарима. То је било уобичајено време службе и када је реч о потомцима руских кнежева.[116] Занимљиво је да говорећи о Стефановом повратку Данило не спомиње „великоимениту властелу" која је заједно са њим отишла из домовине. Због тога није немогуће да је чак и после тога још увек било Срба у Ногајевим земљама, као и да су они учествовали у рату против Токте.

Боравак Милутиновог наследника код Татара спомиње се у тзв. *Старијим српским летописима* насталим у другој половини XIV века, као и у низу летописа млађе генерације – Верковићевом, Остојићевом, Сеченичком и Бранковићевом.[117] Ипак, о овој епизоди из Стефанове младости нема ни речи у његовој повељи-аутобиографији манастиру Дечани (тзв. Прва Дечанска хрисовуља), као ни у његовом житију из пера познијег хагиографа Григорија Цамблака. Познија традиција је вероватно намерно настојала да је гурне у заборав.

ОТКЛАЊАЊЕ ТАТАРСКЕ ПРЕТЊЕ

Борба у којој су улог биле доминација над Подунављем и судбина северозападних бугарских земаља била је коначно решена

[115] Uzelac, *Tatars and Serbs*, 15.

[116] Постоји мишљење према је Стефанов повратак стајао у вези са његовим браком са Теодором, ћерком бугарског цара Смилца, Мошин, *Дипломатија*, 180-181; Станковић, *Краљ Милутин*, 103-105. Међутим, више показатеља упућују на то да је овај брак склопљен између 1306. и 1308. године, те да је био везан за судбину Алдимирове породице која се тада склонила у Србију. Најпре, Данило говори о склапању ове везе после Ногајеве смрти, у време када је Стефан добио на управу Зету. Потом, Стефан Душан, син Стефана и Теодоре, родио се тек 1308/9. године. Коначно, Смилчева удовица је 1299. године покушала да придобије Милутина за заједнички брак, што би било канонски неприхватљиво уколико су се њихова деца налазила или спремала да уђу у брачну заједницу, Ников, *Татаробълг. отношения*, 27; Матанов, *Нови сведения*, 110; Николов, *Сепаратизмът*, 108, н. 17; Мишић, *Односи*, 337-339.

[117] Стојановић, *Родослови*, 78-79, 103, 192-193, 199, 284.

Милутиновим признавањем врховне татарске власти. То је био несумњиво тежак корак, али је он у пуној мери показао краљеву државничку способност. Отклањање опасности од татарске инвазије поново је отворило могућност за ширење немањићке власти у грчким земљама. Узрочно-последична нит између догађаја на северним и јужним српским границама може се јасно увидети. Од краја осамдесетих година XIII века до средине последње деценије овог столећа Милутин је био ангажован у борбама против господара Браничева и Видина, као и њихових татарских савезника. Током овог времена у потпуности престају обавештења о српско-византијским сукобима. Они су били обновљени непосредно након краљевог споразума са Ногајем.

За разлику од претходних ратних операција вођених у Македонији и Тесалији, нови српско-византијски окршаји одиграли су се у Албанији. О томе сведочи судбина Драча, важне луке на јужној обали Јадранског мора која је током друге половине XIII века била под влашћу епирских депота, а потом Напуљске краљевине. У једном тренутку град је био враћен Византији, али се пре јуна 1296. године нашао под српском контролом. Драч је остао у Милутиновим рукама све до 1304. године, када је у знак краљеве добре воље био поново уступљен Анжујцима. Тиме је био најављен нови заокрет у Милутиновој спољној политици и његово снажније везивање за западне силе.[118]

Византија се средином последње деценије XIII века поново суочила са непријатељством како Срба, тако и Бугара и Татара. Смилец је դуговао свој успон на власт Ногајевој подршци и у потпуности је следио татарске интересе. У својој поеми, Манојло Фил говори о непријатељству Тертеровог наследника према Константинопољу и борбама вођеним између две стране.[119] Међутим, опасност од бугарског владара није лежала у његовом агресивном држању, већ у томе што су током последње деценије XIII века његове земље поново служиле као сигурна база за налете номадских одреда на Тракију. Страх од Татара у Византији је био присутнији него икада раније. Плашећи се њихових напада, Андроник

[118] Hopf, *Chroniques*, 129; V. Makušev, *Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji*, Starine JAZU 30 (1902) 340-341; A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessalonique 1981, 327-329.

[119] *Manuelis Philae Carmina*, II, 255 (=ГИБИ, X, 147); Ников, *Татаробълг. отношения*, 28-29; Петров, *Отношения*, 572; Кръстев, *Тертеревци*, 55-56.

II је организовао пресељавање сеоског становништва у утврђења. Такође, он је предузео премештање Влаха настањених по неприступачним местима у Тракији на малоазијску обалу, страхујући да би ови горштаци могли да се придруже Татарима. Осим тога, наредио је да се посмртни остаци његовог оца пренесу у утврђену Селимврију, недалеко од престонице, пошто се наводно бојао да би Татари могли да их оскрнаве.[120]

У једној беседи ретора Манојла Холобола као тадашња претња по Царство поименце се спомињу *Персијанци*, *Итали*, *Трибали и скитска племена, налик на четврту многоглаву звер*.[121] Пахимер је одређенији када тврди да је Андроник II имао пуно брига због немирних Татара, као и због Срба. Предвођени Котаницом, Срби су поново отпочели нападе на византијску територију и око 1297. године успели су да нанесу неугодне ударце Михаилу Главасу који је на њих повео војску. И Манојло Фил кратко спомиње сукобе византијског предводника са *Трибалима и Скитима*. Његове речи према којима је Главас из ових окршаја изашао овенчан славом потпуно су лишене основа, али посредно потврђују Пахимерова обавештења о истовремености српских и татарских напада на византијске земље.[122]

Византијски извори не говоре конкретно о садејству Срба и Татара, али с обзиром на Милутинов споразум са Ногајем, оно је по свој прилици постојало, макар и без формалног војног савеза. Штавише, напори византијске дипломатије, усмерени на отклањање опасности од Срба и Татара, уследили су истовремено, представљајући само поједине аспекте ширег политичког пројекта. Овај закључак поткрепљују наводи једне анонимне царске беседе, чије се ауторство приписује Манојлу Холоболу. У њој се говори о Андрониковим преговорима са српским двором као о мудром поступку због опасности коју нарочито оличава *Скит од оних који живе у близини*.[123]

---

[120] Pachymeres, II, 106 (=Pach./Failler, III, 120-123; ГИБИ, X, 185-186); Vasary, *Cumans and Tatars*, 87-88

[121] ВИИНЈ, VI, 582-583.

[122] Pachymeres, II, 257 (=Pach./Failler, III, 282-283; ВИИНЈ, VI, 34-35); *Manuelis Philae Carmina*, II, 413-414 (=ВИИНЈ, VI, 595); Ников, *Татаро-бълг. отношения*, 30-31; Мошин, *Дипломатија*, 186; Pljakov, *Aussenpolitik,* 23; ВИИНЈ, VI, 34-35, н. 72.

[123] ВИИНЈ, VI, 606.

Према Пахимеру, пошто Главасов покушај да војном акцијом сломи Милутинове снаге није дао резултате, он је покренуо иницијативу да се сукоб реши мирним путем. Теодор Метохит као покретача идеје за преговоре наводи српског достојанственика и дипломату Ђорђа који се тада налазио у византијском заробљеништву.[124] Рат је већ добрано исцрпео обе стране и поборника мира очигледно је било како међу Србима, тако и код Византинаца. У исто време, подстакнут жељом да се одбрани од неугодних татарских напада, Андроник II је предузео још један дипломатски маневар. Чим је избио рат између Ногаја и Токте, он се ставио на страну сарајског кана. Попут Еуфросине која је својевремено била послата Ногају, тако је сада царева незаконита ћерка Марија постала Токтина невеста. Током рата у степи она је остала код оца и тек после канове коначне победе упутила се свом супругу у северне земље.[125]

Српско-византијски преговори започели су 1298. године. Они су се тицали окончања ратног стања, промене граница у корист српске државе и склапања краљевог брака са принцезом из лозе Палеолога.[126] Сви ови детаљи анализирани су и коментарисани у много наврата, па се на њима нема потребе задржавати. Међутим, оно на шта треба обратити пажњу јесте улога татарског чиниоца у овим преговорима и тадашњи односи српске државе са царством у Трнову.

Страх од Ногаја и татарска претња узимају се као један од кључних мотива који су довели до зближења Србије и Византије.[127] Ово мишљење је само делимично утемељено. Наиме, Милутин је ступио у додир са царском владом у Константинопољу тек после Стефановог повратка и Токтиног напада на свог сродника. Стога је исправније истаћи да су услови за српско-византијске преговоре створени захваљујући унутрашњем сукобу међу Татарима који је последично довео до слабљења Ногајевог утицаја у југоисточној

---

[124] Pachymeres, II, 272 (=Pach./Failler, III, 298-299; ВИИНЈ, VI, 36); Mavromatis, *Fondation*, 106 (=ВИИНЈ, VI, 119).

[125] Pachymeres, II, 268 (=Pach./Failler, III, 294-295); Runciman, *Ladies*, 47; Lippard, *Mongols*, 208-209; Richard, *Byzance*, 97; Vasary, *Cumans and Tatars*, 87-88.

[126] Mavromatis, *Fondation*, 36-53; ИСН, 445-448; Pljakov, *Aussenpolitik*, 26-28; О.И. Нуждин, *Византийско-сербский мирный договор 1298/1299 г.: причины, условия, последствия*, ВВ 57 (1997) 96-109; Malamut, *Reines*, 500-501; Йончева, *Бракове*, 233-235; Станковић, *Краљ Милутин*, 94sq

[127] Динић, *Однос*, 57; Mavromatis, *Fondation*, 48-49.

Европи. Ипак, о татарским покретима пажљиво су водили рачуна и Срби и Ромеји. Како Метохит преноси, у жељи да осујети зближење два суседа удовица бугарског цара Смилца ширила је преко својих изасланика на српском двору гласине о њиховим новим нападима на Тракију.[128] Ове вести су биле нетачне, вероватно и злонамерне, али и поред тога показују да је Милутин, улазећи у преговоре са Византијом, био свестан да то чини противно Ногајевим интересима.

Смилец је умро још током 1298. године. Иронијом судбине, био је то једини бугарски владар друге половине XIII века чија је владавина окончана природном смрћу њеног носиоца.[129] Власт је прешла на његову супругу која је, иако пореклом Гркиња, била спремна да жестоко брани бугарске и своје породичне интересе. Њен главни ослонац био је Алдимир који се, како преноси Метохит, вратио из туђине и оженио њеном ћерком. Настојећи да настави стару политику Тертерове династије, она је била спремна да Милутину понуди своју руку, а преко ње и положај цара Бугара. Управо из овог разлога су њени изасланици боравили на српском двору у исто време када и византијска делегација на челу са Метохитом.[130]

Тако је на самом крају XIII века из Трнова потекла идеја о обједињавању две јужнословенске државе у персоналну унију. Међутим, за разлику од унија из Крева (1385) или Калмара (1397) које су обликовале судбину централне и северне Европе, пројекат српско-бугарског уједињења није био последица далекосежних државничких идеја. Радило се о очајничком потезу бугарске царице чији су положај угрожавали њени девери – Смилчева браћа Радослав и Војсил.[131] Иза ове понуде се крио још један мотив, као и још једна претња по трновске власти. Склапање брака Теодора Светослава и Еуфросине отворило је врата новом такмацу за престо. Иако амбиције Тертеровог сина нису у том тренутку дошле до изражаја због рата између Ногаја и Токте, било је очигледно да бугарске власти нису више могле да рачунају на татарску подршку. Смилчева удовица и Алдимир вероватно су намеравали да искористе унутрашње сукобе међу Татарима да би се истргли из

---

[128] Mavromatis, *Fondation*, 118 (=ВИИНЈ, VI, 141).

[129] Ников, *Татаробълг. отношения*, 41-44; Николов, *Властта*, 226.

[130] Mavromatis, *Fondation*, 117-118 (=ВИИНЈ, VI, 140-141).

[131] Божилов – Гюзелев, *История*, 542; Павлов, *Бележки*, 528; Кръстев, *Тертеревци*, 161-162.

њиховог туторства, што је био још један разлог који их је нагонио да потраже српску подршку.

Милутин брачну понуду није прихватио, како због престижа који је са собом носио брак са принцезом рођеном у пурпуру, тако и унутрашње опозиције оваквом пројекту. Страх од Татара је такође вероватно играо улогу у овој одлуци.[132] Постојао је још један разлог, везан за то што је српски владар у бугарским земљама имао другог фаворита. Био је то некадашњи супарник Шишман, господар Видина и бугарског северозапада који је и сам тада исказао претензије према царској титули. Одраз његових стремљења сачуван је у Дриновљевом препису Бориловог синодика, где је између помена Георгију I Тертеру и Теодору Светославу унета *вечна памет благоверном цару Шишману*.[133]

Женидба са бугарском царицом Милутину је стављала у изглед много више тешкоћа него практичне користи. Смилчев брак по свој прилици није био без потомства. Он и његова супруга су имали сина Ивана који је касније поменут као монах једног цариградског манастира.[134] Иако малолетан, њен и Смилчев потомак био је по слову права и закона наследник престола. Да је пристао на брачну понуду, Милутин би добио глас у управљању суседном државом, евентуално регентски положај, али ништа више од тога. Његова спремност да прими и саслуша бугарске изасланике стога вероватно није представљала ништа друго до мудру игру преко које је настојао да подигне свој улог и добије више од Византије.

У Метохитовом извештају постоји још једно место које сликовито открива детаље Милутинових дипломатских подухвата. Приликом путовања на немањићки двор, његов пратилац је био извесни српски званичник, послат од стране краља у Константинопољ крајем 1298. године. Он је, како писац тврди, претходно боравио код *Пеонаца*, *Миза*, *Скита и других народа „иза скитског леда“*.

---

[132] Златарски, *Отношения*, 89; Mavromatis, *Fondation*, 49; ВИИНЈ, VI, 141, н. 113; П. Ангелов, *Проекти за обща българо-сръбска държава през средновековието*, Минало 2 (2004) 14-18.

[133] Иванов, *Поменици*, 229 (=*Синодик*, 81); Божилов – Гюзелев, *История*, 534; Павлов, *Куманите*, 24, н. 59.

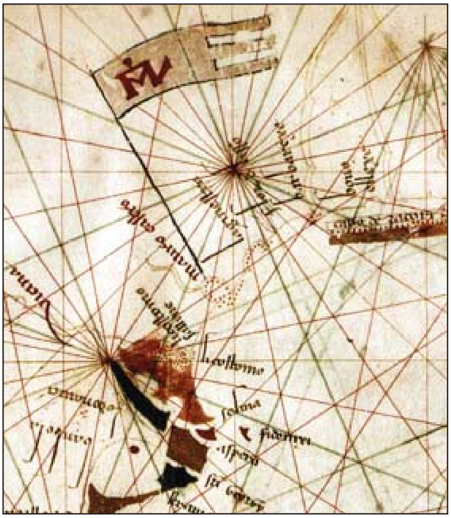
[134] И. Божилов, *Бележки върху българската история през XIII в.*, Българско средневековие – Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 78-81; Georgieva, *Princesses*, 188. Према другом мишљењу, бивша бугарска царица добила је сина тек у време њеног изгнанства у Византији, К. Кръстев, *Имало ли е български цар Йоан IV Смилец?*, Paleobulgarica 34/1 (2010) 55-60.

За ромејског посланика, овај човек је био непрестани извор стреса и фрустрација, а њихове међусобне расправе овековечене су у бројним анегдотама.[135]

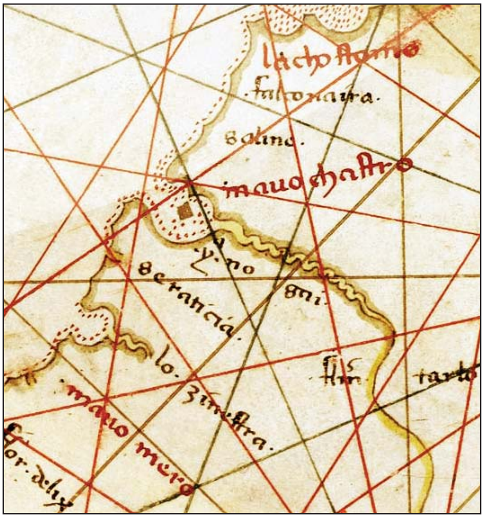
Њима се на овом месту нећемо бавити, али Метохитове речи о боравку његовог пратиоца *код Скита* свакако завређују пажњу. Уобичајено се сматра да је овај Србин био један од људи послатих заједно са Стефаном у Ногајеве земље.[136] Ипак, треба имати у виду да је поменути човек пропутовао много држава, као и да је био краљев званични представник. На основу тога би се пре могло закључити да је у домену његове службе било обављање дипломатских дужности, односно да је он био један од посланика упућених Ногају са циљем да га одврати од напада на српске земље. Вести о његовим претходним одласцима *Пеонцима* и *Мизима*, односно Угрима и Бугарима, такође се могу сагледати у светлу Милутинове спољне политике за време прве две деценије његове владавине. Метохитов Србин био је активни учесник у замршеним комбинацијама рашког краља који је најпре склопио савез са царством у Трнову, потом се приближио Угарској и на крају приклонио Татарима. Самим тим, његова путовања представљају посредно, али и важно сведочанство, о предузимљивости српске дипломатије крајем XIII века.

135 Mavromatis, *Fondation*, 94-96 (=ВИИНЈ, VI, 90-92).

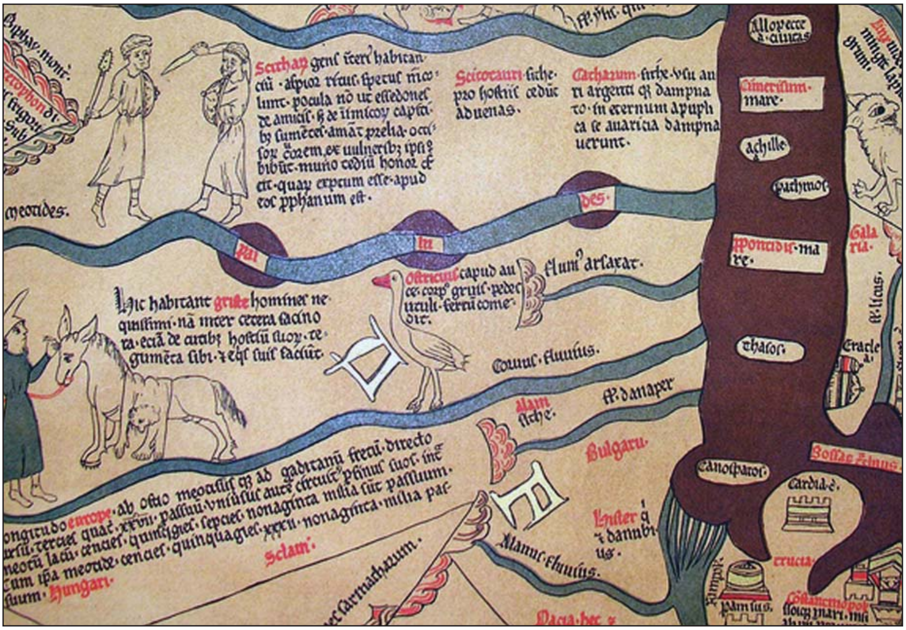
136 ВИИНЈ, VI, 92, н. 27; Марјановић-Душанић, *Краљ*, 215-216.

14. Маврокастро са татарском тамгом, мапа Пјетра Весконтеа (око 1320)

15. Ушће Дњестра на мапи Андрије Бјанка (1436)

16. Северно приобаље Црног мора са *Аланском реком* уцртаном као притоком Дунава, мапа света из Херефорда (крај XIII века)

17. „Друга татарска инвазија", Бечка илустрована хроника (XIV век)

18. Татари у потери за Белом IV,
Бечка илустрована хроника

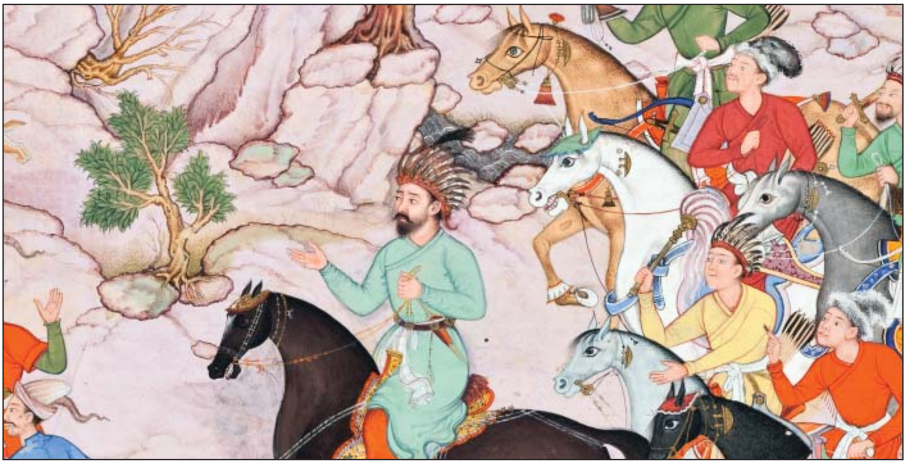
19. Смрт краља Ладислава IV,
Бечка илустрована хроника

20. Битка код Кресенбруна 1260. године,
Хроника Јована Туроција (крај XV века)

21. Персијски Монголи наносе пораз Џучидима,
Историја Хајтона Јерменина, француски рукопис (XV век)

22. Кан Туда-Менгке у лову,
представа из рукописа Џингис-наме (крај XVI века)

23. Ногајева монета из Сакчија, са тамгом и представом двоглавог орла

24. Ногајева монета из Сакчија, са тамгом, грчким натписом и представом коњаника

25. Брда Трапезица и Царевец, Велико Трново (фото: аутор)

26. Царевец, Велико Трново (фото: Пламена Стојанова)

27. Тврђава Баба Вида, Видин (фото: аутор)

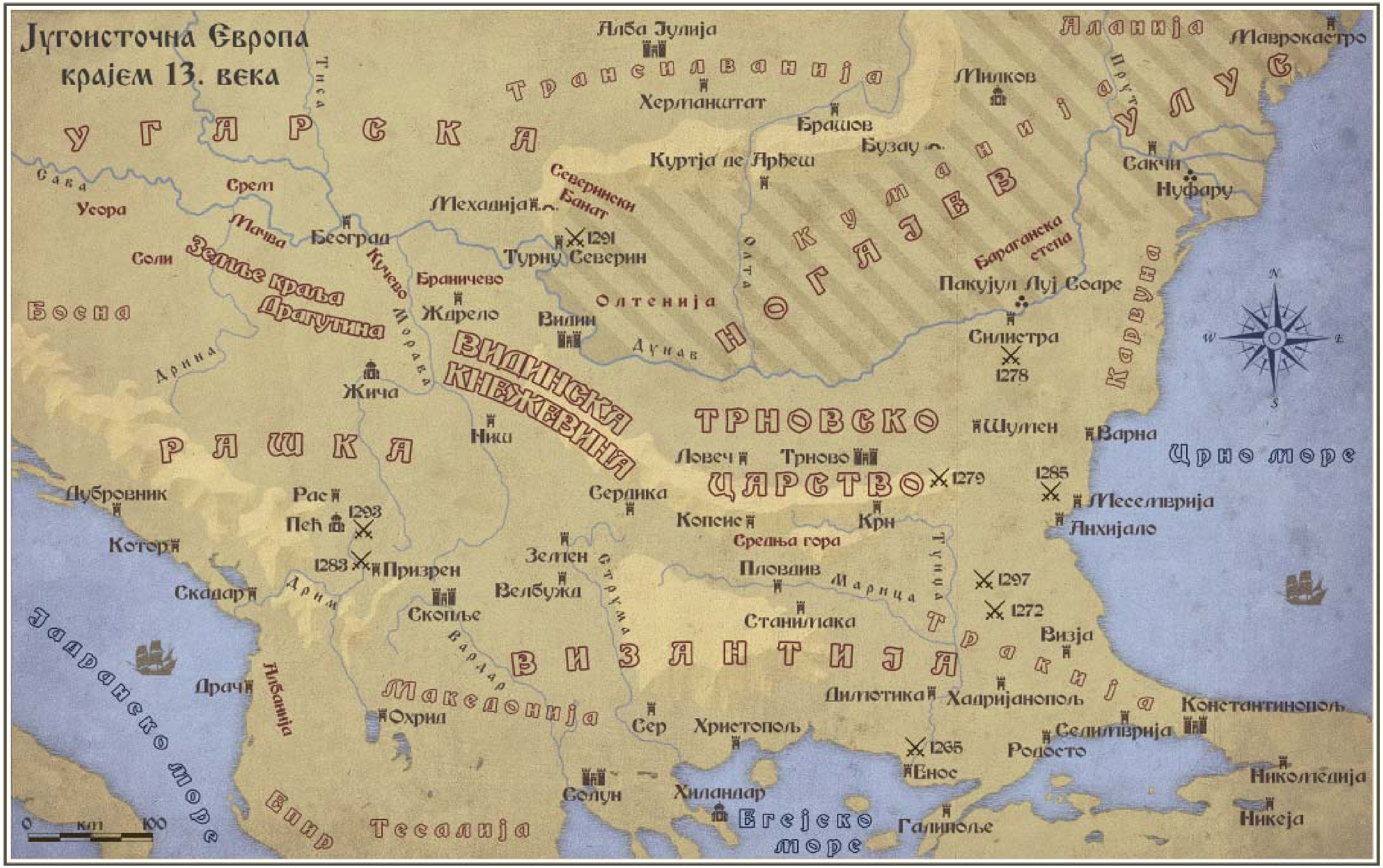
28. Бугарски цар Константин Тих и царица Ирина, представа из Бојанске цркве крај Софије

29. Свети Меркурије са луком, фреска из Старог Нагоричана (средина XIV века)

30. Краљ Милутин и краљица Симонида, фреска из манастира Студеница (почетак XIV века)

Југоисточна Европа
крајем 13. века
Угарска
Трансилванија
Алба Јулија
Херманштат
Брашов
Бузау
Куртја де Арђеш
Аланија
Маврокастро
Милков
Ногајев улус
Кумани
Прут
Сакчи
Нуфару
Тиса
Сава
Срем
Усора
Мачва
Соли
Босна
Земље краља Драгутина
Београд
Кучево
Морава
Браничево
Жрелo
Мехадија
Северински Банат
1291
Турну Северин
Олтенија
Олта
Вилин
Дунав
Бараганска степа
Пакујул Луј Соаре
Силистра
1278
Карвуна
Дрина
Жича
Видинска кнежевина
Ниш
Рашка
Трновско царство
Шумен
Варна
Црно море
Ловеч
Трново
1279
1285
Месемврија
Анхијало
Дубровник
Рас
Пећ
1293
Котор
1283
Призрен
Сердика
Копсис
Крн
Средња гора
Земен
Струма
Пловдив
Марица
Тунџа
1297
1272
Скадар
Дрим
Велбужд
Скопље
Станимака
Вардар
Византија
Визја
Тракија
Драч
Албанија
Јадранско море
Македонија
Охрид
Сер
Христопољ
Димотика
Хадријанопољ
Константинопољ
Селимврија
Родосто
1265
Енос
Никомедија
Солун
Хиландар
Егејско море
Галипоље
Никеја
Епир
Тесалија
0 км 100

VII

КРАЈ ЈЕДНЕ ЕПОХЕ

„Онај ко помогне другоме да постане моћан, сам пропада. До ове моћи долази се или вештином или силом, а онај који постаје моћан подозрив је и на једну и на другу”. Поменута Макијавелијева максима веродостојно осликава сложене Ногајеве односе са Токтом који су последично довели до његовог пада. Овакав крај старешине Џучијевог рода мало ко је могао да наслути 1291. године, када је он устоличио свог младог сродника на сарајском престолу.[1] Међутим, није прошло пуно времена пре него што је међу њима дошло до рата који је запалио Дашт-и Кипчак и гурнуо у пропаст не само Ногаја, већ и припаднике његове бројне породице. Као последица ових догађаја, дошло је до масовног егзодуса житеља црноморских степа у земље јужно од Дунава. То је био покрет који је по својим размерама надмашио чак и куманске миграције пред монголским налетом.

У време устоличења новог кана постојале су четири политичке групације у Златној хорди. Прву су чинили Ногај и његови привврженици, другу следбеници старог кана Тула-Буке, трећу Ордини потомци оличени у њиховом главару Куничију, а четврту партија предвођена Токтом. Ова последња је окупљала високе будистичке кругове у татарској аристократији. Њима је припадао и сам Токта, „неверник” и „љубитељ ујгура и бакшија”, како су га окарактерисали чак и њему наклоњени арапски аутори.[2]

---

[1] Токта је највероватније рођен 1274/75. године и још увек је био у младићкој доби када је приграбио власт. Поједини арапски писци погрешно наводе да му је у том тренутку било свега седам година, СМИЗО, I, 174, 276-277, 437. (=ИКАИ, I, 143, 205, 309); Мыськов, *История*, 130-131; Почекаев, *Цари Ордынские*, 282-283, н. 141.

[2] СМИЗО, I, 174, 277, 514 (=ИКАИ, I, 143, 205, 360); Порсин, *Ногай*, 29-30. Токтина припадност будизму није била искључива, као ни Ногајева исламу. Две жене из кановог најближег окружења, његова мајка Теодула и катуна Керлеј, биле су покрштене, а према непоузданим фрањевачким вестима и Токта је пред крај своје владавине примио крштење, Golubovich, *Biblioteca*, III, 170-177; Pelliot, *Horde d'Or*, 71; D. Sinor, *Some Latin Sources on the Khanate of Uzbek*, Essays on Uzbek History, Culture and Language, edd. B. Nazarov, D. Sinor, Bloomington IA 1993, 110-119; Хаутала, *Исламизация*,

Односи младог кана и његовог покровитеља били су испрва пријатељски и срдачни. То је била заслуга вишеструке политичке подвојености у татарском свету. Ногајева и Токтина партија имали су заједничког непријатеља, оличеног у следбеницима старог режима. Према речима Бајбарса ал-Мансурија, Ногај је 692. А.Н. (12. XII 1292 – 1. XII 1293.) послао своју супругу Алаку као емисара Токти, затраживши од њега да казни двадесет тројицу емира, присталица убијеног кана Тула-Буке. Токта је спремно испунио жељу свом заштитнику и погубио их је све до последњег. Јасно је да у овом случају кан није деловао само у Ногајевом интересу, већ је следио и тежње клике којој је стајао на челу. Већ наредне године Ногај је био у прилици да узврати услугу. На молбу појединих великаша који су припадали Токтиној партији, он је погубио своју некадашњу покровитељицу Чичек-катун.[3]

На тај начин постигнуто јединство Џучида и краткотрајно смиривање унутрашњих прилика омогућило је Ногају да се окрене даљем учвршћењу своје сфере утицаја. Он је помогао Смилчев долазак на власт у Трнову и Шишманову интервенцију против немањићке државе. Након пораза свог штићеника, он је предузео неопходне кораке да обезбеди Милутинову покорност. Отприлике у исто време, тј. 1293. године, дошло је до новог татарског напада на Пољску, када су њихови одреди поново продрли све до Сандомјежа.[4] Исте године једно татарско (Ногајево?) посланство посетило је краља Вацлава II у Прагу, вероватно играјући на карту пољско-чешког анимозитета.[5] Међутим, био је то последњи покушај татарске војне и дипломатске експанзије према западним земљама. Млади кан је убрзо показао да нема намеру да буде послушно оруђе у Ногајевим рукама и сукоб међу Џучидима је отпочео.

48-49. Упркос томе, важно је истаћи да је, следећи постојеће обрасце, Токта такође ковао новчиће са арапском легендом и исламским мотивима. Натпис *Насир лид-дин Алах* („помоћник вере и Алаха") среће се на његовим монетама кованим у Булгару 692 А.Н. (1292/93), а *Гијас ад-Дин* (каново муслиманско име?), на онима из Увека 706. А.Н. (1306/07) и Сараја 710 А.Н. (1310/11), Мухамадиев, *Система*, 46sq; Сингатуллина, *Монеты*, 39-40.

[3] СМИЗО, I, 108-109, 157-158 (=ИКАИ, I, 98-99, 128).

[4] *Rocznik Traski*, 852; *Rocznik Małopolski*, 184.

[5] *Ioannis Dlugossii Annales,* 277; *Heinrici de Heimburg Annales*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, XVII, Hannover 1863, 718; Jackson, *Mongols*, 206.

СУДБОНОСНИ РАЗДОР

Прва Токтина самостална иницијатива, усмерена на ограничавање утицаја свог сродника, одиграла се на већ опробаном полигону међусобних татарских размирица – земљама северне Русије. Као повод су искоришћене жалбе више руских првака и епископа на аутократске поступке Ногајевог штићеника великог кнеза Димитрија Александровича. Кан је организовао казнену експедицију на Димитрија, поставивши на њено чело свог брата Тудана (летописци га називају Дюдень, одакле потиче и назив овог похода – „Дюденева рать"). Ојачани помоћним одредима оданих руских вазала, Татари су крајем 1293. године спалили неколико градова који су припадали великом кнезу и успоставили контролу над његовим преосталим поседима. Наредне године Димитрије је умро и његов брат Андреј је уз Токтину подршку постао кнез Владимира и Новгорода. Земље северне Русије тако су отпале од Ногајеве сфере утицаја и то је за њега несумњиво био тежак ударац.[6]

Персијски и арапски извори говоре и о другим поводима раздора двојице Џучијевих потомака. Сагласно Рашиду ад-Дину, до њихове међусобне свађе довело је Токтино одбијање да казни Салчидај-гургена и пружи задовољење за увреду коју је претрпела Ногајева ћерка Кабак. Паралелно са погоршањем односа између два центра моћи, Ногајеви синови Чака, Тека и Тураj самовољно су успоставили своју власт над Токтиним пограничним земљама (по свему судећи, над областима између Дњепра и Дона). Кан је захтевао да се они повуку, али је Ногај то одбио, поставивши као свој противуслов да му буду изручени Салчидај-гурген, његов син, као и стари противник емир Тама-Токта.[7] Бајбарс ал-Мансури додаје још два повода њиховог сукоба. Први је потицао од несугласица међу Ногајевим најближим сродницима. Ногајеви синови Чака и Тека су се према његовој главној супрузи Алаки односили са презрењем и непоштовањем, па је она затражила заштиту од Токте. Други је лежао у одметању неколицине канових великаша

[6] ПСРЛ, X, 168-169; ПСРЛ, XVIII, 82-83; *Троицкая летопись*, 345-346; Н.И. Веселовский, *Заметки по истории Золотой Орды*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 21/1 (1916) 1-15; Spuler, *Goldene Horde*, 73-74; Егоров, *География,* 185-187. Fennell, *Crisis*, 148-150; cf. Горский, *Ногай и Русь*, 145-147; Порсин, *Ногай*, 32-33.

[7] *Рашид ад-Дин*, II, 84-85.

којима је Ногај пружио уточиште. Међу њима су најистакнутији били Тонгуз, брат једне од Ногајевих супруга, и Манџуков син Таз кога је Ногај оженио својом ћерком Тугулџом.[8]

Поморски рат између Ђенове и Венеције такође је утицао на односе двојице Џучида. Он је избио 1294. године око контроле над уносним тржиштима у источном Средоземљу. Сукоби су вођени крај обала Мале Азије и Мраморног мора, али и у црноморском приобаљу, где је 1296. године венецијанска флота опљачкала ђеновљанску колонију у Кафи.[9] Ђеновљани су уживали подршку Византије и сарајског кана. Венецијански сенат се априла 1294. године обратио Ногају (ad imperatorem Noga), са циљем да успостави своје конзуларно представништво у његовим земљама и сузбије утицај конкурената.[10] Мисија је постигла успех и Ногај је од тог тренутка важио за савезника Венеције.

У јеку раздора између њега и Токте, Ногај је кренуо путем формалног осамостаљења. Одјеци овог чина могу се назрети у речима Бајбарса ал-Мансурија и Рашида ад-Дина који говоре о „његовој земљи" и старешинама „његовог народа".[11] Још снажнији показатељ пружају нумизматички налази. Једна монета која садржи Ногајево име и титулу кана откривена је на Криму.[12] Слични новчићи на којима је присутна његова тамга, канска титула и лично име прочитано као „Ногај" ковани су почевши од 698 A.H. (30. X 1296 – 20. IX 1297). Они су пронађени на локалитетима у дунавској делти, у Трнову, код Костештија у Молдавији, као и у великој остави новца крај Белгорода на Дњестру.[13]

Према готово општеприхваћеном мишљењу, ове монетне емисије убедљиво сведоче о Ногајевом преузимању канске титуле

---

[8] СМИЗО, I, 109-111 (=ИКАИ, I, 100)

[9] Bratianu, *Commerce*, 250-275; Laiou, *Constantinople*, 101-114; Papacostea, *Mer Noire*, 79-117; Ciocîltan, *Mongols*, 157-163.

[10] *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, III, ed. R. Cessi, Bologna 1934, 315; Bratianu, *Commerce*, 256; Papacostea, *Mer Noire*, 108-109; Ciocîltan, *Mongols*, 160.

[11] *Рашид ад-Дин*, II, 86; СМИЗО, I, 110 (=ИКАИ, I, 99).

[12] Лебедев, *Корпус монет*, 13.

[13] Oberländer, *Contributions*, 252-253; Павлов, *Теодор Светослав,* 183, н. 5; Дочев, *Монети*, I, 167-168,184; Дочев, *Монети*, II, 63; А.В. Кривенко – А.А. Казаров, *Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове*, Stratum plus 6 (2010) 201-209; А.А. Казаров – А.В. Кривенко, *Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор – Акча Керман*, Revista Archeologică – Serie Noua 6/2 (2010) 138-145.

и издвајању његових поседа из састава Златне хорде. Међутим, на одређени опрез у прихватању ових закључака указала је руски оријенталиста Марина Сјеверова. Према њеном становишту, иако садрже Ногајеву тамгу, ови новчићи имају исписано не име „Ногај" – већ „Токта".[14] Уколико је судити по његовој кримској монети, Ногајево проглашење за кана не подлеже сумњи, али с обзиром на проблем атрибуције налаза са доњег Дунава остаје отворено питање да ли је он заиста масовно ковао новчиће са канском титулом како би истакао свој нови политички курс и сепаратистичке тежње.

Оно што је извесно, јесте да су Ногајеви поступци били изнуђени под притиском Токте који је у сукобу имао иницијативу. Његов сепаратизам није био последица далекосежних политичких стремљења, већ превасходно жеље да се одбрани од агресивних тежњи централне власти. Према мишљењу И. Вашарија, на самом крају XIII века *он је основао канат који се може назвати Ногајидским. Међутим, као Џингисид он је на то имао пуно право и стога се његово деловање не може сматрати незаконитим, већ у крајњој линији само нелегитимним.*[15]

ВЕЛИКИ РАТ У СТЕПИ

Токта је 1297. године затражио да му Ногај изручи пребеге на челу са Тазом и Тонгузом. Захтев је био одбијен и то је био преломни тренутак који је означио крај сваке наде да би међу двема супротстављеним групацијама могло доћи до измирења. Сазнавши за Ногајев одговор, кан му је послао поруку која је наговештавала рат. Изазов је био прихваћен. Ногај је упутио свог гласника противнику са следећим речима: *реци Токти да наши коњи хоће да пију и ми ћемо их напојити водом из Дона.*[16]

Извори једнодушно говоре о учешћу војски епских пропорција у овом сукобу. Према Бајбарсу, Ногај је на почетку рата имао

[14] М.Б. Северова, *О некоторых монетах Ногая*, Третья Всероссийская Нумизматическая конференция в г. Владимире. 17-21 апреля 1995 г. Тезисы докладов, Москва 1995, 17-19; М.Б. Северова, *И снова о монете с именем Ногая, а также о редкой крымской монете с двумя тамгами*, Десятая Всероссийская Нумизматическая конференция, Псков, 15-20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений, Москва 2002, 76-79.

[15] Vasary, *Cumans and Tatars*, 90.

[16] СМИЗО, I, 110 (=ИКАИ, I, 100)

више од две стотине хиљада људи, Рашид ад-Дин тврди да је Токта располагао са тридесет тумена, док Марко Поло помиње 150.000, односно 200.000 коњаника на обе зараћене стране.[17] Ове бројке су несумњиво претеране, али је извесно да тако велика мобилизација људства није била извршена у Дашт-и Кипчаку још од похода младих принчева. Ногајеву војску су чинили житељи степе, одреди западноруских кнежевина, а можда и његових балканских штићеника. Токта је уз своје татарске контингенте такође рачунао на одреде њему подложних руских прваka.

Први велики окршај две сукобљене стране одиграо се у касну јесен 1297. године у сливу доњег Дона.[18] О току битке нема прецизних података, али је извесно да је рањених и погинулих било у великом броју на обе стране. Ал-Макризи говори о мноштву пострадалих Татара. Марко Поло у маниру витешких романа преноси *да су се оба владара понели ваљано, чинећи чуда од храбрости,* као и да је на свакој од сукобљених страна пострадало чак 60.000 људи.[19] Победа је припала Ногају, док су остаци Токтине војске побегли преко Дона и велики број његових коњаника се тада утопио. Међутим, уместо да гони пораженог противника, победник је наложио својим људима да предахну и постарају се око плена и заробљеника.[20]

Следећи Ногајев корак било је упућивање војске на Крим, са циљем сакупљања дажбина од житеља ђеновљанске Кафе. На чело овог одреда он је поставио свог унука Актачија, сина једне од његових ћерки (Ибн Халдун га помиње под именом Караџа). Грађани Кафе угостили су татарског принца са почастима, али су га потом мучки убили, исказујући на тај начин своју оданост Токти. Разгневљен, Ногај је крајем 1298. године опремио велику казнену

---

[17] СМИЗО, I, 111 (=ИКАИ, I, 100); *Рашид ад-Дин*, II, 85; Marco Polo, *Description*, 486-487.

[18] Бајбарс ал-Мансури тврди да се битка одиграла крај реке Јаса која је лежала између Ногајевих и Токтиних области. Ан-Нувајри њено име наводи у облику Јаксај, док је у појединим рукописима његовог дела она забележена као Кендулан, тј. „велика вода", Рашид ад-Дин као место битке спомиње Бахтијари на обалама реке Тан (Дон), а Марко Поло неубицирану равницу Нерги, СМИЗО, I, 111, 159, н. 1 (=ИКАИ, I, 101, 140, н. 4); *Рашид ад-Дин*, II, 85; Marco Polo, *Description*, 486. Битка се највероватније одиграла између Дона и његовог рукавца Аксај, односно у околини данашњег Новочеркаска, Мыськов, *История*, 134.

[19] СМИЗО, I, 435-436 (=ИКАИ, I, 308); Marco Polo, *Description*, 488-489.

[20] СМИЗО, I, 111, 159 (=ИКАИ, I, 101, 129); Веселовский, *Ногай*, 45-46; Vernadsky, *Mongols*, 187-188; Мыськов, *История*, 134-136.

експедицију. Према вестима ал-Муфадала, он је лично стао на њено чело, али је судећи по веродостојнијој белешци на маргинама Бајбарсовог дела предводник био његов емир Мачи. Татари су освојили Кафу и опљачкали Сарукерман (Херсон), Керч и Кирк-Јер. Солдаја је била срушена до темеља, а већина њених житеља побијена. Поштеђене су биле само Ногајеве присталице које су чиниле око трећину целокупног становништва. Солхат је такође био похаран, али је на молбу његових представника Ногај пристао да без надокнаде ослободи заробљенике које су његови људи уграбили у плен.[21]

Спроведене у знак освете због Актачијевог убиства, татарске активности на Криму свакако су биле мотивисане и економским разлозима – жељом за пленом, као и за обезбеђивањем потрепштина зарад наставка рата у степи. Међутим, у Ногајевом табору тада је дошло до раздора. Курмишијеви потомци Абачи, Карачин и Јанчи отворено су се одметнули од њега. Ногај је на побуњенике послао тројицу својих синова и између две групације дошло је до жестоког окршаја. Исход борбе је био нерешен. Под изговором преговора о примирју, Чака и његова браћа привукли су двојицу старијих Курмишијевих синова и убили их, док се Јанчи спасао бекством код Токте. Њихови одреди су затим били побијени или одведени у робље. Како Бајбарс ал-Мансури примећује, *моћ Ногајевих синова је тада толико ојачала, војска умножила, а власт раширила да су они превазишли чак и свога оца*.[22]

Упркос успешном сламању побуне, међусобно неповерење је и даље раздирало шаролику групацију окупљену под Ногајевим вођством, сачињену од његових војсковођа, пребега од Токте и других припадника татарске елите у Дашт-и Кипчаку. Недуго потом, петорица његових емира међу којима је био и Мачи, вођа казненог похода на Крим, пребегли су Токти са војском од наводно чак 30.000 коњаника.[23] Иако је и ова бројка вероватно претерана, одлив људства и њихов прелазак на противничку страну

[21] СМИЗО, I, 111-112, 195, 382 (=ИКАИ, I, 101, 153, 272-273); *Рашид ад-Дин,* II, 85; Антонин, *Заметки*, 596, no. 5; Веселовский, *Ногай*, 46-47; Vernadsky, *Mongols*, 188; Spuler, *Goldene Horde*, 75; Мыськов, *История*, 137-138; Ciocîltan, *Mongols*, 161-163.

[22] СМИЗО, I, 112-113 (=ИКАИ, I, 101-102).

[23] СМИЗО, I, 113. (=ИКАИ, I, 102). Рашид ад-Дин говори о дезертирању тројице Ногајевих заповедника, *Рашид ад-Дин,* II, 85. Имена двојице од њих – Мачи и Судун – јављају се у оба извора.

несумњиво су представљали тежак ударац како у стратешком, тако и у психолошком погледу.

У међувремену, Ногај је безуспешно покушао да обезбеди спољну подршку. Према извештају Рашида ад-Дина, он се обратио за помоћ Газану, кану персијских Монгола, наводно исказавши спремност да призна његову врховну власт. Међутим, илканидски поглавар је одбио да помогне било коју од зараћених страна. Он се повукао на зимовање у Багдад и Дијарбакир да би био што даље од џучидских земаља. Такав поступак био је од користи само Токти који је пожурио да Газану упути посланике и склопи пакт о ненападању. Сарајски кан је тако добио могућност да у одсудном тренутку својој ордији присаједини одреде Тама-Токте, до тада стациониране у пограничном подручју око Дербента.[24]

Почетком 699 А.Н, односно у јесен 1299. године, Токта је поново окупио војску и предузео силовит напад. Према Рашиду ад-Дину, он је располагао са чак шездесет тумена, док их је Ногај имао дупло мање. Марко Поло тврди да јеIoктина војска била чак четири пута бројнија од противничке.[25] Процене оба аутора су произвољне, али је однос снага несумњиво био на штету Ногаја и то у већој мери него две године раније. Он је одлучио да се повуче дубље у унутрашњост својих поседа и прихвати борбу тек на обалама Таркуа (Дњестар), како пише Рашид ад-Дин, односно, према арапским ауторима, на месту *Куканлик*.[26] По свој прилици, битка се одиграла у сливу реке Когалник (Cogalnicul, Когильник), у међуречју Дунава и Дњестра.[27]

Ногај је покушао своје последње лукавство: правећи се да је болестан, упутио је Токти гласника ради преговора, док је за то време послао Чаку да пређе узводно реку и нападне непријатеља с леђа.[28] Сазнавши за ову намеру од једног заробљеног противничког војника, Токта је журно дао знак да бој почне. Жестока битка трајала је све до заласка сунца. На крају, Ногајеви одреди су били разбијени, а поражени војсковођа није успео да побегне

---

[24] *Рашид ад-Дин*, II, 86-87; СМИЗО, I, 196 (=ИКАИ, I, 153); Мыськов, *История*, 139; Порсин, *Ногай*, 35.

[25] *Рашид ад-Дин*, II, 85-86; Marco Polo, *Description*, 489.

[26] *Рашид ад-Дин*, II, 86; СМИЗО, I, 114, 159, 383 (=ИКАИ, I, 103, 129, 273).

[27] Bromberg, *Miscellanies*, 163; Руссев, *Золотая Орда*, 92. За друга мишљења о локацији битке: Брун, *Черноморье*, 356; Vernadsky, *Mongols*, 188-189; Егоров, *География*, 201; Мыськов, *История*, 140; Порсин, *Ногай*, 36.

[28] *Рашид ад-Дин*, II, 86.

са бојишта на време. Бајбарс ал-Мансури и ан-Нувајри приписивали су то његовим подмаклим годинама.[29] Један руски коњаник из састава Токтине војске заробио је Ногаја који је тада затражио да буде одведен пред кана. Међутим, Рус га је убио на месту и уместо живог заробљеника донео главу страдалог војсковође. Учинио је то очекујући награду за свој поступак, али се горко преварио. Кан је наредио његово погубљење, наводно изговоривши чувене речи које је забележио низ арапских писаца: *прост народ не сме да убија владаре*.[30]

Марко Поло кратко бележи Ногајеву смрт и погрешно наводи да су том приликом пострадали и његови синови.[31] Нешто више детаља записао је Бартоломео Фиадони чији извештај открива како је Ногај, упркос подршци фрањевачким мисионарима, био гледан из папске перспективе: *цар по имену Токта, добар муж који је многе услуге учинио хришћанима, уништи цара Ногаја, најгорег волшебника и прогонитеља свега доброг и поста господар целог севера, Азије и источних крајева*.[32] Ни руска традиција није запамтила Ногаја у лепом светлу. Он је послужио као подлога лику татарског Калин-цара из епских песама – *билина*, чији је устаљени епитет био „пас".[33]

На сличан начин, спомен на Ногаја сачувао се и у јужнословенској средини. У апокрифним зборницима конвенционално названим *разумник-указ*, који садрже списак познатих народа побројаних заједно са њиховим животињским еквивалентима, своје место су нашли и Татари. У бројним преписима српске и бугарске редакције овог дела, они су без разлике поистовећени са псом („татаринь загарѧ", „татарінь загаринь", „татаринь песь").[34]

---

[29] СМИЗО, I, 114, 159-160 (=ИКАИ, I, 103, 129). Да је Ногај „већ био остарео" спомиње и Пахимер, Pachymeres, II, 263-264 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189).

[30] СМИЗО, I, 114, 159-160, 383. (=ИКАИ, I, 103, 129-130, 273); *Рашид ад-Дин*, II, 85-86.

[31] Marco Polo, *Description*, 489.

[32] Anno Domini MCCCI. [sic!] Unus dominus Tartarorum invasit alium, videlicet imperator, qui dicebatur Theca [sic!], vir bonus, qui multum favorabilis erat Christianis, imperatorem Nocha, qui pessimus nigromanticus et persecutor omnis boni, et destruxit eum in toto et factus est dominus in toto aquilone, Asia et parte orientis, Tholomeus von Lucca, *Annales*, ed. B. Schmeidler, Scriptores Rerum germanicarum, Nova Series VIII, Berlin 1930, 237; Spinei, *Mongols*, 302.

[33] R. Jacobson, *Selected Writings,* IV, The Hague 1966, 64-81.

[34] P. Šafarik, *Sebrané spisy*, II, Praha, 1863, 733; *Књижнина*, 293, 296.

ТЕШКО ПОБЕЂЕНИМА

После битке на Когалнику мноштво Ногајевих људи било је заробљено и потом продато у робље. Велики део њих је завршио у Египту, где су масовно прешли у ислам да би олакшали своје муке.[35] Земље између Дњепра и доњег Дунава биле су изложене пустошењима и разарањима. О томе сведоче богате оставе са монетама канова Туда-Менгкеа, Тула-Буке и Токте, откривене близу данашњег Белгорода Дњестровског и у Оцеленију, недалеко од Јашија.[36] На удару победника нашли су се и Ногајеви руски савезници. Према речима летописца, 1299/1300. године *митрополит Максим, не издржавши татарско насиље, напусти митрополију и побеже из Кијева, и разбежа се цео Кијев*.[37] У жељи да избегну одмазду, Галиција и Волинија потчиниле су се сарајском кану. Стари Ногајев савезник Лав Данилович одрекао се 1300. године власти и повукао у манастир, где је недуго затим и преминуо.[38] Његов син Јуриј признао је Toктину врховну власт и пружио 1302. године подршку у новом татарском походу на Сандомјеж и југоисточну Пољску.[39]

Хаотичне прилике које су завладале нису биле последица деловања само победничке војске, већ и оних снага које су припадале пораженој страни. Ногајева погибија није означила крај рата у степи и као носиоци отпора централној власти остали су тројица његових синова: Чака од непознате мајке, Тека који је био син Чубеј и Алакин син Тураj.[40] Током ноћи после боја на Когалнику они су успели да се извуку из обруча, сазнавши пуким случајем лозинку Токтиних људи која је гласила „Итил-Јајик". Пошто су

---

35 СМИЗО, I, 114-115, 122 (=ИКАИ, I, 103-104, 111).

36 А.А. Нудельман, *К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в 14 – 16 вв.: по материалам кладов*, Карпато-Дунайские земли в средние века, Кишинев 1975, 95-96; Параска, *Условия*, 64.

37 ПСРЛ, I, col. 485; ПСРЛ, XVIII, 84; Шабульдо, *Земли*, 16; D. Ostrowski, *Why did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the XIII Century?,* Christianity and the Eastern Slavs, edd. B. Gasparov, O. Raevsky-Hughes, Berkeley – Los Angeles 1993, 93-94; Горский, *Ногай и Русь*, 150.

38 Войтович*, Лев Данилович*, 162-164.

39 ADEO/Górka, 41; *Rocznik Traski*, 853; Шабульдо, *Земли*, 18.

40 *Рашид ад-Дин*, II, 86. Према Пахимеру, Чака је био Алакин син, али поверење треба пружити Рашиду ад-Дину и Бајбарсу ал-Мансурију који такође тврди ни Чака ни Тека нису били њени потомци, Pachymeres, II, 264 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189); СМИЗО, I, 109 (=ИКАИ, I, 99).

се повукли у своје земље, Чака је окупио остатке очеве војске и прогласио се за његовог наследника.[41]

Односи Чаке и Теке нису били добри. Рашид ад-Дин преноси да је још пре одлучујуће битке млађи брат тајно ушао у преговоре са побуњеницима који су пребегли Токти. Он је тада био заробљен на превару и ослобођен једино захваљујући Чакиним напорима.[42] Тека је потом добио опрост од оца, али је неповерење између њега и старијег брата било само привремено потиснуто. Према извештају Бајбарса ал-Мансурија, Тека је поново наумио да промени страну након што је Чака преузео власт. Он је у том тренутку уживао подршку две Ногајеве удовице, Алаке и Чубеј, које су желеле да затраже опроштај од кана и прекину даљи сукоб. У намери да уклони опозицију, Чака је брзо деловао. Најпре је послао своје људе да убију Теку, а када њима то није пошло за руком, ухватио га је и учинио то сам. Још једна жртва чистки била је његова помајка Алака.[43]

Било је очигледно да су међу владајућом елитом Ногајевог улуса постојале две међусобно супротстављене групације. Прва, предвођена Чаком, била је спремна да настави борбу до краја, док је друга настојала да се измири са победником и спаси оно што се спасти могло. Испоставило се да је Чакино уклањање блиских сродника само поспешило кризу. Против њега је образована завера на чије чело су стали емири Таз и Тонгуз. Обојица су били утицајни представници локалне аристократије, а Тонгуз је несумњиво уживао Чакину наклоност. После Ногајеве смрти он је добио положај главнокомандујућег војске, тј. карачи-бека.[44]

Према Бајбарсу ал-Мансурију, Таз и Тонгуз су се током 700. A.H. (16. IX 1300 – 5. IX 1301) отиснули у поход на *Улак* и *ал-Рус*, тј. на Бугарску и западноруске покрајине.[45] Вероватно се радило о казненом походу против некадашњих Ногајевих вазала који су се одрекли верности. И на овај подухват можда су утицали економски разлози, односно жеља да се уновачи људство, коњи и обезбеде потрепштине за наставак рата. Ипак, двојица вођа су изменили

---

[41] СМИЗО, I, 114 (=ИКАИ, I, 103). Настављајући очеве тежње и он је кратко време ковао монете са својим именом, Oberländer, *Contributions*, 254-256.

[42] *Рашид ад-Дин*, II, 85-86.

[43] СМИЗО, I, 115-116 (=ИКАИ, I, 104-105); *Рашид ад-Дин*, II, 86.

[44] СМИЗО, I, 116 (=ИКАИ, I, 105).

[45] СМИЗО, I, 116 (=ИКАИ, I, 105); Параска, *Условия*, 63; Шабульдо, *Земли*, 20; Vasary, *Cumans and Tatars*, 92-93.

своје планове чим су одмакли изван Чакиног домашаја. Након венчања, они су одлучили да се врате назад и ударе на свог противника. Чака је у последњи час сазнао за њихове намере од једног пребега и са маленом пратњом од свега сто педесет људи правовремено се склонио у земљу Алана, односно на простор јужне и централне Молдавије. Тазу и Тонгузу није преостало ништа друго него да опљачкају напуштени Чакин логор. За то време, Ногајев наследник успео је да прикупи нову војску чији су значајан део чинили сами Алани. Он је потом муњевито ударио на одметнике и разбио их у бици на отвореном пољу, повративши стада стоке и осталу имовину која му је претходно била отета. Према извештају једног од учесника овог окршаја који је дошао до Бајбарса ал-Мансурија, у њему се јуначки борила Ногајева ћерка Тугулџа, на страни брата, а против свог супруга Таза.[46]

Свестан да му само иду у прилог, Токта се до тог тренутка није мешао у крваве размирице међу Ногајевим саборцима. Тек након што су Таз и Тонгуз претрпели пораз и обратили му се за помоћ, он је послао западно од Дњепра војску на челу са својим братом Бурлуком.[47] Охрабрени кановом подршком, вође побуњеника су објавили да настављају борбу. Чака се нашао суочен са надмоћном силом и донео је судбоносну одлуку. Крајем 1300. или на самом почетку 1301. године, он је решио да пређе Дунав и склони се у Бугарску.[48] Са њим је била његова супруга, као и њен брат Теодор Светослав, са којим је он „пожелео да потчини Бугаре".[49] Између Ногајевог и Тертеровог сина било је склопљено партнерство: Теодор Светослав је Чаки био потребан због својих веза са бугарским племством и познавања земље, док је татарски предводник поседовао малу војну силу, исувише слабу да се супротстави Токти, али довољну да се заузме Трново. Испоставило се да

[46] СМИЗО, I, 116-117 (=ИКАИ, I, 105-106); Веселовский, *Ногай*, 56; Alemany, *Alans*, 277; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1099-1100; Ciocîltan, *Alans*, 50-51; Vasary, *Cumans and Tatars*, 93-94.

[47] СМИЗО, I, 117 (=ИКАИ, I, 106).

[48] Чакин долазак у Бугарску датован је у временском распону од краја 1299. до средине 1301. године, Ников, *Татаробълг. отношения*, 49; Oberländer, *Contributions*, 256-257; Vasary, *Cumans and Tatars*, 94. Овде присутна датација почива на подацима Бајбарса ал-Мансурија, према којима се Чакин сукоб са Тазом и Тонгузом, као и његов покрет јужно од Дунава, одиграо 700 A.H, односно после септембра 1300. године. Исти извор наводи да је Ногајев син убијен пре краја исте године, то јест пре септембра 1301, а његов боравак у Бугарској потрајао је барем неколико месеци.

[49] Pachymeres, II, 265 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189).

то није био нарочито тежак задатак. Још пре него што су њих двојица приспели у Бугарску, Смилчева удовица се повукла у Крн, на двор свог зета Алдимира. Одатле је у потоњим годинама играла минорну политичку улогу, посредујући у зближењу Тертеровог брата и цариградског двора.[50]

Чакину авантуру у Бугарској детаљно су описали Пахимер и Бајбарс ал-Мансури. Према византијском аутору, Теодор Светослав је даровима обезбедио наклоност домаћих представника и пошто му је Чака био господар, заузео је уз његову помоћ Трново.[51] На основу његових вести, уобичајено се сматрало да је Ногајев син загосподарио Бугарском као њен владар. У новије време ово мишљење је убедљиво оповргнуто.[52] Чака никада није носио титулу цара Бугара. Он је био Ногајев наследник и следствено томе сизерен трновског владара и његове државе. Као припаднику клана Борџигин и Џингис-кановом потомку, њему је титула бугарског цара била потпуно безначајна и ова земља му је пре свега била неопходна као база за организовање нове оружане силе и наставак борбе у степи.

Његови далекосежни планови нису се остварили. Како Пахимер даље преноси, Теодор Светослав је увидео *да је много ближи Бугарима од Чаке, зато што му је мајка била Бугарка, а отац Куманин*. Он је изненада напао свог зета, заробио га и ставио под стражу. Затим је наложио јеврејским џелатима које је држао у служби да га удаве у тамници.[53] Бајбарс-ал Мансури даје нешто другачију верзију Чакиног краја. Према његовим речима, он је 700. A.H. (16. IX 1300 – 5. IX 1301.) дошао у *земљу Влаха*, чији је владар био ожењен његовом рођаком и сместио се у једну од његових тврђава. На наговор својих саплеменика који су се плашили Токте, господар Влаха га је ухватио и заточио у својој престоници Трнову. Он је потом обавестио о томе кана који је послао наређење да се Ногајев син убије.[54] У својим *Муслиманским аналима*

[50] Ников, *Татаробълг. отношения*, 26-27; Georgieva, *Princesses*, 188-189.

[51] Pachymeres, II, 265 (=Pach./Failler, III, 290-291; ГИБИ, X, 189).

[52] П. Павлов, *Бил ли е татаринът Чака български цар?*, Историческо бъдеще 1-2 (1999) 71-75; В. Пенчев, *Бил ли е Чака цар на България?*, Минало 4 (2002) 40-43.

[53] Pachymeres, II, 265-266 (=Pach./Failler, III, 290-293; ГИБИ, X, 189-190); П. Ангелов, *Представата за евреите в Средновековна България*, ИП 5-6 (2006) 37.

[54] СМИЗО, I, 117 (=ИКАИ, I, 106); Павлов, *Бележки*, 529-530.

Абулфеда преноси идентичну причу, али уз један бизаран детаљ који код мамелучког писца недостаје – после погубљења бугарски владар је Чакину главу послао Токти „у град Крим”, тј. вероватно у Солхат.[55]

Убиство Чаке било је увод у обрачун Теодора Светослава са унутрашњим противницима. Међу њима је најистакнутије место имао трновски патријарх Јоаким III. Према Пахимеру, Тертеров син га је ухватио и погубио, *одавно сумњајући на њега да жели да га преда Татарима*.[56] На основу ових речи може се закључити да је патријарх био противник новог режима и један од лидера про-ногајидске фракције у бугарским земљама. Имајући у виду примере сарајског епископа Теогноста и кијевског митрополита Максима, он свакако није био једини православни угледник који је одржавао блиске везе са татарском елитом. Мање је вероватно, али не и немогуће, да су вести о његовим везама са Татарима биле само производ пропаганде која је требало да послужи као морално оправдање патријарховог погубљења. Ипак, Јоакимов помен у Палаузовљевом препису Синодика бугарске цркве показује да га каснија поколења нису запамтила као издајника.[57]

Теодор Светослав се убрзо суочио са новим противником који је уживао византијску подршку. Из Константинопоља је у земље Трновског царства дошао Михаило, син Константина Тиха, и то *на молбу Бугара незадовољних татарском самовољом*, како тврди Пахимер. Његов подухват по свој прилици није произвео никакве трајније резултате и претендент је остао да скита у околини бугарске престонице, лишен подршке. Није јасно да ли се речи о „татарској самовољи” односе на Чаку и његове људе, или на групације подложне кану у Сарају које су такође могле бити присутне у бугарским земљама.[58] Међутим, оно у шта нема сумње јесте да је Теодор Светослав рачунао на татарску подршку у учвршћивању власти и сламању опозиције. Он је признао врховну власт Токте,

---

[55] *Abulfedae Annales Muslemici Arabice et Latine*, ed. J. Reiske, V, København 1794, 176-177; Кръстев, *Тертеревци*, 111-112.

[56] Pachymeres, II, 266 (=Pach./Failler, III, 292-293; ГИБИ, X, 190).

[57] *Синодик*, 91; Oberländer, *Contributions*, 258; П. Павлов, *Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав*, Духовна култура 6 (1992) 32-33; Павлов, *За ролята,* 183-184; Билярски, *Животът*, 430-431.

[58] Pachymeres, II, 266 (=Pach./Failler, III, 292-293; ГИБИ, X, 190); Божилов, *Фамилията*, 118-119; Павлов, *Бележки*, 530-531; Кръстев, *Тертеревци*, 56-57.

а удела у томе вероватно су имале његове, као и везе његове татарске супруге, са аристократијом Дашт-и Кипчака која је у одсудном тренутку прешла на победничку страну.

Описујући Чакин крај, Бајбарс ал-Мансури закључује како је Токтино царство било на тај начин ослобођено својих противника, а канове жеље испуњене.[59] Ипак, показало се да је ова оцена била далеко од истине. Трећи Ногајев син Турај још увек је био на слободи, невољан да се помири са новонасталим стањем. Користећи своје породичне везе, он се, заједно са својом помајком Чубеј, склонио у Персију, где је потражио Газанову заштиту и помоћ. Владар персијских Монгола му је пружио гостопримство, али је поново одбио да се умеша у џучидске размирице.[60] Турај се огорчен, али и одлучан да настави борбу, вратио у црноморске степе 701. A.H. (6. IX 1301 – 25. VIII 1302). Он је нашао савезника у лику Токтиног брата Сарај-Буке који је у међувремену био постављен на „Ногајево место".[61]

Турајева делатност захтева краћи критички осврт. Он није поменут међу Чакиним присталицама, али ни међу његовим противницима. Ипак, извесно је да је био остављен по страни оног тренутка када је његов брат поставио Тонгуза за главног заповедника војске. Штавише, с обзиром да се Чубеј убрајала међу Чакине непријатеље, може се претпоставити да је и Турајев положај након Текиног убиства био пољуљан и угрожен. Његов повратак уследио је тек после Чакиног смакнућа, када је он постао најстарији живи припадник Ногајеве лозе и његов природни наследник. Према Рашиду ад-Дину и Бајбарсу, Турај је у својим намерама био превасходно мотивисан жељом за осветом, али су његове амбиције сезале много даље. Он је намеравао да заједно са Сарај-Буком изврши државни преврат и устоличи свог савезника као новог кана. То је требало да буде важан корак у остварењу Турајевог крајњег циља – повратка породичних земаља под његову власт.[62]

Тренутак за остварење Турајевих и Сарај-Букиних планова био је изузетно повољан. Након Куничијеве смрти 1301. године, избио је спор међу његовим сродницима Кујлуком и Бајаном око права на власт у Плавој хорди. Док је Кујлук обезбедио подршку

[59] СМИЗО, I, 117 (=ИКАИ, I, 106).

[60] *Рашид ад-Дин*, III, 169.

[61] СМИЗО, I, 118. (=ИКАИ, I, 107).

[62] Мыськов, *История*, 147.

Кајдуа, Токта је пружио помоћ Бајану.[63] За то време, завереници на западу су сакупили војску од неких 10.000 људи и са њом прешли Волгу. Ипак, Сарај-бука је починио погубну грешку, настојећи да на своју страну привуче Бурлука који је остао веран Токти, не пропустивши да га обавести о братовљевом издајству. Кан је тако био спреман да се суочи са противницима рачунајући на војску коју је имао крај себе. Побуна је била угушена у крви, а двојица њених вођа заробљени и убијени према Токтиној заповести.[64]

У вези са овим збивањима сазнајемо за судбину последњег Ногајевог потомка, његовог унука и Чакиног сина Кара-Кисека. Извори не дају обавештења о његовој улози у претходним догађајима и једино је извесно да он није пратио свог оца на његовом трагичном путовању у Бугарску. Према извештају Бајбарса ал-Мансурија, Бурлук је након кажњавања Сарај-Буке и Тураја послао људе да му доведу Кара-Кисека. Млади принц није био вољан да своју судбину преда у руке кановог брата и заједно са двојицом сродника, Черик-Темуром и Јол-Кутлуом, одлучио се на бекство. Водећи са собом три хиљаде коњаника, они су *приспели у земљу Шишмана у место које се зове Будул* [Видин] *у близини Келара* [краља Угарске]. Шишман и његови сарадници су их примили и они су остали тамо, *скитајући по разним местима и издржавајући се својим мачевима све до нашег времена*.[65]

Поједини историчари претпостављају да је Кара-Кисекова мајка била Чакина бугарска супруга, односно сестра Теодора Светослава.[66] Извори не пружају никакве наговештаје томе у прилог, и уколико је то уопште био случај, његова одлука да потражи прибежиште у Видину била је несумњиво мотивисана чисто практичним разлозима. За разлику од царства у Трнову и руских кнежева, нема индиција да је Шишман искористио невоље свог врховног господара и његових синова да им одрекне верност. С обзиром да је током последње две деценије XIII века Видинска кнежевина уживала татарску заштиту, као и да је њихова сила представљала непремостиву баријеру угарским, али и српским аспирацијама,

---

[63] СМИЗО, I, 118 (=ИКАИ, I, 106); *Рашид ад-Дин*, II, 67-68; Biran, *Qaidu*, 65.

[64] СМИЗО, I, 118-119 (=ИКАИ, I, 107).

[65] СМИЗО, I, 119, 162 (=ИКАИ, I, 107-108, 131); ИКПИ, III, 43; Pelliot, *Horde d'Or*, 116-117; Параска, *Условия*, 64; Павлов, *Монголотатари*, 114-116; Ciocîltan, *Hegemonia*, 1101-1102; Vasary, *Cumans and Tatars*, 97-98.

[66] Божилов – Гюзелев, *Добруджа*, 214; cf. Павлов, *Монголотатари*, 116; Кръстев, *Тертеревци*, 124-125.

Шишманова лојалност члановима Ногајеве породице није изненађујућа. Пружање уточишта Кара-Кисековим Татарима носило је са собом одређени ризик, али се показало да овај чин није изазвао Токтин гнев, нити његове казнене мере. Ногајев унук није исказао намере да настави амбиције својих рођака, нити је био довољно угледна личност која је могла да изазове нове невоље и угрози канову власт.[67] У том тренутку, на Токтиној листи приоритета евентуално физичко уклањање Кара-Кисека било је од споредног значаја. Његова коначна победа била је и без једног таквог крвавог чина потпуна.

Непосредно након сламања отпора Ногајевих синова, Токта се суочио са бројним другим тешкоћама. Иако су испрва довели до Бајанове победе над Кујлуком, сукоби међу Куничијевим наследницима потрајали су дуже време и додатно су исцрпели његове ресурсе.[68] У наредним годинама дошло је и до нових пограничних спорова у Закавказју. Отворени рат између Џучида и Илканида ипак је овог пута био избегнут.[69] Невоље на истоку и југу биле су праћене природним непогодама у црноморским степама. Према ал-Макризију и ал-Ајнију, након три сезоне лоших жетви, велика суша је 702 А.Н. (1302/03) погодила регион и довела до страховите глади и општег помора стоке. Локално становништво је трпело од оскудице хране у толикој мери да је било принуђено да жене и децу продаје у робље франачким и муслиманским трговцима.[70]

Као последица ратних година, елементарних непогода и миграција Ногајевих и Чакиних присталица у околне земље, црноморске степе остале су без великог дела својих житеља. Пред владара у Сарају постављао се тежак задатак обнове пострадалог подручја. Након Чакиног убиства у Трнову, Токта је предузео прве мере усмерене на његову управну реорганизацију. Најпре, он је устоличио Сарај-буку на „Ногајево место”, односно на положај заповедника десног крила. Потом је најмлађем Курмишијевом потомку Јанчију предао поседе у сливу Дњепра које су уживали његов отац и браћа. На крају, кан је упутио на запад своје синове Илбасара и Тукул-буку. Први је после Сарај-букине погибије био постављен

---

[67] Павлов, *Монголотатари*, 116-118.

[68] Allsen, *Princes*, 23-25; Костюков, *Улус Джучи*, 191-194; Ускенбай, *Дашт-и Кыпчак*, 134-145.

[69] СМИЗО, I, 120, 196, 436 (=ИКАИ, 108-109, 154, 308); Камалов, Отношения, 70-72; Почекаев, *Цари ордынские*, 83-84.

[70] СМИЗО, I, 436, 513 (=ИКАИ, I, 308, 359).

на његов положај, док се други учврстио у *Сакчију на Дунаву и местима која су се протезала све до Гвоздених врата*.[71] Угледна места у новој администрацији припала су представницима месне елите – Тазу и Тонгузу. Њих ће бурни догађаји после Токтине смрти поново избацити на позорницу дешавања у црноморским степама као реметилачки чинилац.[72] Сведочанство о њиховим активностима на простору Молдавије остало је сачувано у локалним топонимима – селу и реци Тазлеу (Tazlău) у округу Њамц (Neamț), као и насељу Тунгужени (Tungujeni) у околини Јашија.[73]

Присилно премештање становништва представљало је још једну Токтину меру, предузету у циљу пацификације Дашт-и Кипчака. Такви кораци посведочени су у случају монголског племена Хадаркин који су били под Ногајем, али су, како тврди Рашид ад-Дин, након његове смрти расељени широм татарских земаља.[74] Други важан аспект канове политике била је потврда привилегија истакнутим татарским предводницима који су пришли победничкој страни, како показују примери Јанчија, Таза и Тонгуза. Коначно, Токта је након издајства Сарај-Буке именовао своје синове Илбасара и Тукул-Буку као носиоце централне власти на овом подручју. Они су у том тренутку вероватно били још малолетни и њихово постављење превасходно је служило као симболични знак победе над противником. Посебни положај десног крила ипак је опстао. На његово чело био је постављен Илбасар који је касније именован за заповедника очеве војске (тј, на дужност карачи-бека

[71] СМИЗО, I, 117, 119 (=ИКАИ, I, 106, 107). Према наводима Бајбарса ал-Мансурија, Илбасар је првобитно био упућен на реку Јајик, тј. Урал. На основу тога се помишљало на могућност да је Ногај имао поседе и у овом региону. Међутим, пре ће бити да је реч о погрешци у транскрипцији, или о другом хидрониму. Хара-Даван смешта првобитно Илбасарово постављење на реку Јужни Буг, између Дњестра и Дњепра, али не пружа објашњење овакве локализације, Хара-Даван, *Чингис-хан*, 179.

[72] Према познијим ауторима Ибн Дукмаку и ал-Ајнију, њих двојица су се по устоличењу Токтиног наследника Узбека 1313. године побунили, незадовољни верском политиком новог владара и његовом приврженошћу исламу. Узбек је успео да их порази и погуби, а иста судбина је снашла и друге утицајне великаше који су их подржали, СМИЗО, I, 323, 516; DeWeese, *Islamization*, 118, 120. С обзиром да су Таз и Тонгуз поседовали довољно снажну војну силу да подигну побуну, њихов високи положај у локалној администрацији десног крила џучидских земаља почетком XIV века не подлеже сумњи.

[73] Spinei, *Romanians*, 320.

[74] *Рашид ад-Дин*, I/1, 190 (=СМИЗО, II, 30).

коју је и Ногај уживао за живота).[75] Под њим су формално стајали обласни управитељи – начелници мањих улуса на западу и истоку – Тукул-Бука на доњем Дунаву и Јанчи на левој обали Дњепра.

ИЗ НОГАЈЕВОГ УЛУСА У ОТАЧАСТВО НЕМАЊИЋА

Трагична судбина није пратила само Ногајеве сроднике, већ и његове бројне саборце, Алане и Татаре. Они су били принуђени на бекство из црноморских степа. Њихови покрети понављали су искуства куманских пребега који су неколико деценија раније потражили уточиште у Угарској, Византији и јужнословенским државама пред монголским налетом.

Како је добро познато, аланске придошлице се у Угарској срећу почев од друге деценије XIV столећа. Њихово насељавање је спроведено по већ устаљеном моделу примењеном према Куманима. Они су добили земљу у централном делу Паноније, а овај крај је све до данас сачувао назив Јасшаг (Jászság), од имена Јаси које је у мађарски језик дошло као позајмица из руског.[76]

С обзиром да је и о сеоби Алана у Византију доста писано, њихова судбина такође ће бити изложена у кратким цртама. После Чакине погибије, пребези, којих је према Григори било 10.000, а сагласно Пахимеровим вестима 16.000 (од чега половина војно способних мушкараца) затражили су дозволу да пређу у Тракију. Андроник II их је примио и снабдео потрепштинама и оружјем, надајући се да ће уз њихову подршку ојачати војне ефективе царства. Алани су упућени у Малу Азију да помогну заустављању турске најезде, али су тешко пострадали у борбама против Османових газија. Они су потом искоришћени за обрачун са Каталанском компанијом, чувеном западном најамничком дружином која је ступила у службу Константинопоља и потом се одрекла верности византијском двору. Следећи наредбе Андрониковог сина, престолонаследника Михаила IX, Алани су априла 1305. године убили каталанског вођу Руђера де Флора и починили покољ његових

[75] СМИЗО, I, 162 (=ИКАИ, I, 132)

[76] Э. Хоргоши, *Два етюда о ясах Венгрии,* Alanica I: Аланы, Западная Европа и Византия, Владикавказ 1992, 130-134; Pálótzi-Horváth, *Cumans,* 62-67; Spinei, *Great Migrations*, 320-325; Кузнецов, *Очерки*, 354-360; Alemany, *Sources*, 160-162.

пратилаца. Тиме су навукли на себе западњачку вендету. Она је уследила недуго пошто су и Алани одлучили да напусте византијску службу и пређу под окриље Теодора Светослава. Ојачани одредима Туркопула (потомака хришћанских мајки и турских очева), каталански витезови сачекали су Алане код Апра, недалеко од Родоста и нанели им страховит пораз. Према Мунтанеру, већина аланских ратника, као и њихових жена и деце, била је побијена и наводно је не више од три стотине њих успело да побегне у Бугарску.[77] Иако су Алани несумњиво били тешко разбијени, Мунтанерове бројке се морају примити са резервом.

Судбина Алана који су пострадали од немара царских власти, као и у борбама против Турака и Каталанаца, показатељ је проблема интеграције номадских дошљака у седелачко окружење. Међутим, за разлику од њихове трагичне епопеје у Византији, улога некадашњих Ногајевих поданика у бугарској и српској историји била је сасвим другачија. Она ће бити у средишту пажње на наредним страницама.

* * *

Присуство Алана у земљама Трновског царства забележено је 1323. године, након смрти Георгија II, последњег владара из Тертерове династије. За његовог наследника био је изабран видински деспот Михајло Шишман. Две бугарске државе које су паралелно постојале више од пола столећа биле су тако поново уједињене под истом круном. Михаилово устоличење у Трнову ипак није прошло глатко. Претензије на престо тада је исказао и Смилчев брат Војсил који је уживао византијску подршку. То је довело до кратког, али жестоког рата чији је најдетаљнији опис оставио Јован Кантакузин. Према његовом извештају, снаге цара Андроника II и Војсила заузеле су више пограничних градова и кренуле на Пловдив, али су се тамо суочиле са снажним отпором. На челу бранилаца налазио се стари Михаилов саборац Рус Иван (Иван Русина), који је прешао из угарске у бугарску службу, док су под његовим заповедништвом били Мађар Инас и алански прваци Итил и Темур са својим људима. Они су четири месеца успешно

[77] Pachymeres, II, 306-322, 549-550, 574-575, 590-591, 602-603 (=Pach./Failler, IV, 336-353, 598-599, 648-651, 662-667); *Gregoras*, I, 204; Muntaner, *Crónica*, 422-423, cap. 226; Wittek, *Yazijioghlu ʻAli*, 662-668;; Bartusis, *Army*, 61-62, 80-81; Alemany, *Sources*, 214-218.

одолевали нападима и на крају принудили византијске снаге на повлачење. Тиме је ток рата био окренут у бугарску корист.[78]

У бици код Велбужда 1330. године која је представљала кулминацију сукоба Стефана Дечанског и Михаила Шишмана, Алани су се борили на бугарској страни. У уводној речи Стефана Душана уз његов Законик, где су приљежно забележени Михаилови савезници у овом окршају, Алани се спомињу заједно са *околним црним Татарима* („соумегь живоущих чрьныих татарь и господство яшько").[79] Угарски документи помињу Алане „исмаелитске", тј. муслиманске вере, у саставу снага цара Ивана Срацимира током угарско-бугарских борби за Видин 1365. године.[80] Ови људи су можда били потомци Кара-Кисекових сабораца који су се склонили у Видинску област почетком XIV века. Тадашње аланско насељавање на доњем Дунаву посведочено је и у повељама влашких владара. У њима се наводи више места по имену Јаши, као и крај Јашка долина (Valea Iaşului), смештен недалеко од влашке престонице Куртја де Арђеш.[81]

У Бугарској је војни потенцијал аланских придошлица био успешно искоришћен за заштиту државних граница од спољних напада. У Србији су бегунци из Ногајевих земаља такође одиграли запажену војну улогу, али превасходно у унутрашњим борбама. Њихово присуство забележено је око 1310. године, у време када је немањићку државу потресао династички рат између Милутина и Драгутина. Његов узрок лежао је у нерешеном питању наследства српског престола и одлуци млађег брата да оспори право на круну Драгутиновим потомцима.[82] У јеку сукоба, већи део Милутинове властеле прешао је на противничку страну и он се нашао у изузетно тешком положају. Међутим, краљ је тада добио неочекивану помоћ у виду најамника – Туркопула, Алана и Татара.

---

[78] Cantacuzenus, I, 172-175 (=ГИБИ, X, 223-225); Бурмов, *Произведения*, 225-229; П. Павлов, *Иван Русина – български военачалник* и *политически деец* от *първата половина* на *XIV* в., Известия на Института за военна история 36 (1983) 223-232; Vasary, *Cumans and Tatars*, 123-125.

[79] Радојчић, *Законик*, 84; И. Руварац, *Господство јашко*, ГСУД 49 (1881) 17-21; G. Škrivanić, *Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine*, Vesnik vojnog muzeja 16 (1970) 67-77; Узелац, *Сербские источники*, 108-109.

[80] L. Thalloczy, *Oklevelek a magyar-bolgár összeköttetések történetéhez 1360-1369*, Törtenelmi Tár 2/4 (1898) 359-360; Гюзелев, *България*, 104-105; Павлов, *Монголотатари*, 119; Ciocîltan, *Alans*, 51-53.

[81] DRH B, 193, 213, 260; Ciocîltan, *Alans*, 53.

[82] Динић, *Однос*, 56-68; ИСН, 449-461.

Почетком 1309. године Каталанска компанија је прешла у Тесалију и отиснула се на освајање централне Грчке. Одреди Туркопула који су били у њеном саставу тада су се међусобно поделили. Мањи део, предвођен извесним Халилом, остао је са њима још неко време пре него што се вратио у Тракију и учврстио на Галипољу. Већи део, на челу са другим заповедником Меликом, одлучио је да пређе у Милутинову службу. По свој прилици иза овог вође Туркопула не крије се нико други до Константин Мелик, син селџучког претендента Изедина Кај-Кавуса који се покрстио и за разлику од свог оца остао у Византији.[83] Према Нићифору Григори, његова група бројала је 1.000 коњаника и 500 пешака. Разлози Меликове одлуке да прихвати позив српског краља лежали су у томе што се он *није надао да ће било како с Ромејима склопити пријатељство*. Долазак Мелика и његовог одреда у Србију на Милутинов позив потврђује Данилов анонимни настављач.[84]

У Србији су се отприлике у исто време нашли и одреди Алана и Татара. За разлику од Туркопула, извори нису забележили под којим се околностима одиграо њихов долазак. Ипак, индикативно је да су између 1307. и 1310. године чете Алана и Татара нападале светогорске манастире које је бранио тадашњи хиландарски игуман и потоњи српски архиепископ Данило. У исто време, Света Гора је пострадала и од Каталанске компаније, али Алани и Татари свакако нису били у њеном саставу с обзиром на њихов међусобни анимозитет.[85] Унајмљивање Алана и Татара у српску службу можда је управо била Данилова заслуга. Осим што је имао контакте са њима на Светој Гори, познато је да је он активно помогао Милутина у рату против брата, ставивши му на располагање хиландарску ризницу, као и манастирске ергеле коња којима су вероватно били опремљени најамници у краљевој служби.[86]

---

[83] Pachymeres, II, 612; Wittek, *Yazijioghlu ‘Ali*, 665; cf. V. Laurent, *Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikès*, BZ 49 (1956) 361.

[84] *Gregoras*, I, 254 (=ВИИНЈ, VI, 182-183); Данило/Даничић, 143, 354 (=Данило/Мирковић, 168, 269). Судећи по вестима византијског ретора Томе Магистра, Туркопули су по свом ступању у краљеву службу били ангажовани у неким пограничним чаркама против Византије. Други извори не пружају никакве назнаке о овим окршајима, ВИИНЈ, VI, 173-175, н. 52; 613-614; Oikonomides, *Turks*, 162; Mavromatis, *Fondation*, 57-59.

[85] Данило/Даничић, 340-343 (=Данило/Мирковић, 258-260); М. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251-273; Vasary, *Cumans and Tatars*, 108-109.

[86] Данило/Даничић, 343-344, 357-358 (=Данило/Мирковић, 260-261, 272-273); Узелац, *Најамничке војске*, 22.

Иако Данилов настављач кратко пише о улози најамничких одреда у сукобима у Србији, његов извештај показује да су они били пресудан чинилац који је Милутину донео победу. Према пишчевим речима, краљ *је пошао против брата свога на рат и против своје воље, јер се сви његови великаши беху одметнули. Али Бог, који чини једини милост у тисућама, дарова и тому благочастивому ненадану помоћ. Јер, те године његове скрби многе војске народа татарскога, турскога и јашкога дошавши предадоше му се. И са њима пошавши, одби насиље оних који су борбу водили с њиме, све добро свршивши Божјом помоћу*.[87] Недуго затим рат је био окончан. Хиландарски игуман и Данилов наследник Никодим био је упућен у Константинопољ, где су цар Андроник II и патријарх Нифон посредовали у склапању мировног споразума међу браћом.[88]

Јован Кантакузин такође је оставио важне белешке о источњачким најамницима у Србији. Према његовим речима, 1320. године је у Цариград дошло Милутиново посланство на челу са монахом Калиником. Оно је затражило да се скоро две хиљаде Кумана (στρατιᾶς Κομάνων ὀλίγων δέοντας δισχιλίων λαβὼν) које је Андроник II претходно позајмио од краља врати у Србију. Овај захтев вероватно је уследио као последица тадашњег краљевог сукоба са угарским владарем Карлом Робертом око власти над некадашњим Драгутиновим земљама.[89] Ипак, цар најамнике није вратио свом зету. Они су остали у Византији и били су крајем 1327. године пресељени из Тракије на острва Лемнос, Тасос и Лезбос. Наиме, страховало се да су они гајили тајне везе са *Скитима*, тј. људима кана Узбека, као и да би могли да пређу на њихову страну у случају нових татарских напада на византијске земље.[90]

За разлику од Кантакузина, Данилов настављач не спомиње Кумане у краљевој служби, већ једино Алане и Татаре. Иако српски и византијски писци употребљавају различите етничке одреднице нема сумње да је у оба случаја реч о идентичним људима, односно бившим Ногајевим поданицима. Околности и време доласка ових „Кумана”, односно Татара, из Србије у Византију могу

---

[87] Данило/Даничић, 358-359 (=Данило/Мирковић, 273).

[88] Стојановић, *Записи*, I, 22-23, no. 52; Динић, *Однос*, 68-73; Д. Живојиновић, *Архиепископ Никодим I*, ИЧ 60 (2011) 103-104.

[89] Cantacuzenus, I, 35 (=ВИИНЈ, VI, 307-308); ИСН, 475.

[90] Cantacuzenus, I, 259 (=ВИИНЈ, VI, 319); Asdracha, *Rhodopes*, 82; Павлов, *Забравени*, 320.

се расветлити преко казивања других извора. Након склапања мира са Драгутином, Милутин је у два наврата пружио војну помоћ свом тасту. Први пут је до тога дошло 1312. године када је српска војска ратовала против Халила, вође Туркопула који се учврстио на Галипољу и рачунајући на помоћ својих сродника из Мале Азије пустошио околне области. Пошто је његов отпор био успешно сломљен, Милутин је организовао велику прекоморску експедицију на челу са великим војводом Новаком Гребостреком. Уз подршку византијске флоте, српски одреди упућени су у лето 1313. године на западну малоазијску обалу, где су ратовали против Мехмед-бега, оснивача Ајдинског емирата и оца чувеног Умур-паше.[91]

Прво војно ангажовање Срба на страни Византије 1312. године представља најизгледнији тренутак преласка ових најамника у византијску службу. Нићифор Григора наводи да су Ромеји, у немогућности да се сами изборе са Халиловим присталицама, одлучили да доведу најамнике са стране и да је у ту сврху Андроник II послао молбу Милутину. Из Србије је тада приспело *две хиљаде одабраних коњаника* који су, заједно са византијским снагама, опсели Турке и држали их у обручу, доприневши тако њиховом коначном слому.[92] Идентична бројка од две хиљаде људи, присутна у Григорином и Кантакузиновом излагању, навела је поједине историчаре на помисао да је реч о истој војној формацији.[93] Поткрепљење овом становишту пружају и Григорине речи, према којима се српска помоћ састојала искључиво од коњице.

У Милутиновом житију такође је забележен спомен на ове борбе, али из другачије перспективе. Према Даниловим речима, краљ је, удовољавајући Андрониковој молби, послао на Турке *своје сродство и телесну стражу* („хранениѥ”).[94] Узимајући у обзир Григорине и Данилове наводе о карактеру српске војне помоћи

[91] Данило/Даничић, 146–147 (=Данило/Мирковић, 110–111); Стојановић, *Записи*, I, 19, no. 41, 43; *Le Destan d'Umur Pacha* (*Dusturname–I Enveri*), ed. I. Mélikoff–Sayar, Paris 1954, 47–48; Oikonomides, *Turks*, 165-168; А. Узелац, *Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)*, Војноисторијски гласник 1 (2014) 14-15.

[92] *Gregoras*, I, 262-263, 267-269 (=ВИИНЈ, VI, 184-188); Laiou, *Constantinople*, 232-233; Oikonomides, *Turks*, 163-165.

[93] G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci u srednjovekovnoj Srbiji*, Vojnoistorijski glasnik 1 (1954) 86; Mavromatis, *Fondation*, 70; Bartusis, *Army*, 83; Vasary, *Cumans and Tatars*, 118-119.

[94] Данило/Даничић, 145 (=Данило/Мирковић, 109-110).

намеће се закључак да би управо тих две хиљаде коњаника могло да буде Милутинова телесна стража коју помиње Данило, односно да су њу чинили „Кумани” (Татари) које је 1320. године владар настојао да врати у Србију.

Краљева телесна стража учествовала је у још једном важном низу догађаја. Након завршетка династичког рата, а пре војне експедиције у Тракију, избила је побуна Меликових Туркопула. Према домаћим изворима, разлог је лежао у превртљивости и злонамерности њиховог предводника, али Григора пружа јасније узроке незадовољства: *требало је да ови људи убудуће у Србији живе приватан живот, осим када рат наметне потребу да један број који краљ одреди поново узме оружје у руке и војује са српском војском.* Овакав статус није био по вољи Туркопулима, навикнутим на сталну војну службу и привилеговани положај. Милутин је побуну сурово угушио уз помоћ властеле, сродства и своје телесне страже. Према речима архиепископа Данила, краљ је једне од Туркопула *предао смрти, друге осудио на заточење, а остале, и то не мало, предао у ропство српској земљи.* „Љутом смрћу” скончао је и њихов вођа Мелик.[95] У овим догађајима осликава се војни значај придошлица у тадашњој српској држави, тешкоће са којима се владар суочавао ослањајући се на њихове услуге, али и трагови антагонизма између две најамничке групације. Пропаст Мелика и његових људи, за коју су по свему судећи били заслужни и Татари и Алани у краљевој служби, била је достојна освета за учешће Туркопула у бици код Апра и њихово савезништво са Каталанцима.

На овом месту треба споменути још један могући пут преко кога су некадашњи Ногајеви поданици долазили у Србију, односно у службу њеног краља. Наиме, познато је да је Милутин гајио срдачне и блиске односе са својим зетом, видинским владаром Михаилом Шишманом који је, како смо видели, имао на располагању знатне татарске контингенте Ногајевог унука Кара-Кисека. Српско-бугарско савезништво и међусобна војна сарадња почетком XIV века посведочена је како у делу Даниловог настављача, тако и у угарским изворима.[96] Потврду могућности да су Татари (и

[95] Данило/Даничић, 143-144, 354 (=Данило/Мирковић, 108-109, 269); *Gregoras*, I, 254 (=ВИИНЈ, VI, 183).

[96] Данило/Даничић, 178, 180 (=Данило/Мирковић, 134, 136). До сада незапажен податак у српској историографији јесу наводи једне повеље Карла Роберта у којој се спомиње да су одреди влашког војводе Басараба, Срби,

Алани) у Милутинову службу ступали посредством ових спона посредно пружају извештаји Бајбарса ал-Мансурија и ан-Нувајрија, према којима су Кара-Кисек и његови људи, након доласка под Шишманово окриље, *скитали по разним местима и издржавали се својим мачевима*, односно најамничком службом.[97] У недостатку вести о даљој Кара-Кисековој каријери, може се само домишљати да ли је он провео остатак свог живота у Видину или је судбина последњег мушког припадника Ногајеве лозе такође била везана за „околне земље”, самим тим можда и за окружење немањићког владара.

Иако су током последње деценије XIII века представљали највећу претњу по Милутинову државу, Ногајеви Алани и Татари постали су почетком наредног столећа кључни чинилац који је овом владару обезбедио важну победу у унутрашњим борбама и послужио ојачавању његове власти и угледа. Њихова војна улога у јужнословенским државама имала је и друге важне последице. Она је допринела продору одређених компоненти номадског наоружања у балканску средину. Упадљив пример ове „степске моде” пружају коштане апликације за тоболце, пронађене на брду Трапезица у Великом Трнову и на другим локалитетима у северној Бугарској, оквирно датоване у другу половину XIII – прву половину XIV столећа.[98] Други важан показатељ су прикази стрељачког оружја на ликовним представама. Лукови на фрескама св. Меркурија и св. Прокопија у Старом Нагоричану, као и на фресци св. Димитрија у истоименој цркви у Охриду, наликују татарским типовима овог оружја.[99] Поменути интригантни прилози указују на то да је утицај прекодунавских дошљака током прве половине XIV века био већи и значајнији него што би се могло закључити само на основу оскудних обавештења писаних извора.

Бугари и Татари (Bulgaros, Bazarab woyuodam Transalpinum, regem Rascie scismaticum, ymo et Tartaros) заједно ратовали против угарских снага код тврђаве Мехадија у Влашкој око 1320. године, Györffy, *Román állam*, 551-552; Iosipescu, *Românii*, 66-68; V. Achim, *Raporturile regatului Ungariei cu ţările de la frontierele sale sud-estice în primele două decenii ale secolului al XIV-lea*, Revista istorică: Serie nouă 17/1-4 (2006) 175-176.

[97] СМИЗО, I, 119, 162 (=ИКАИ, I, 107-108, 131).

[98] Д. Рабовянов, *Средновековни костени апликации за колчан от хълма Трапезица, Велико Търново*, Археология 2 (2011) 53-72.

[99] Г. Божиноски, *Ръчно метателно оръжие от XIII и XIV век на територията на Република Македония*, София 2013, 72-77.

Лична имена и топономастички трагови још једно су важно сведочанство боравка Татара у средњовековној Србији. Човек по имену Татарин (Ивань Татаринь) среће се у Другој дечанској хрисовуљи Стефана Душана.[100] У повељама прве половине XIV века ово је изолован случај, али је у каснијим деценијама употреба татарског етнонима у функцији личног имена стекла већу популарност. У најранијим османским пописима, састављеним средином XV столећа, више људи по имену Татар(ин) забележени су међу становништвом хришћанских села на простору Косова и Метохије, чак и међу локалним тимарницима.[101] У повељи Стефана Душана Манастиру св. Арханђела код Призрена срећу се Татаринь и Багатырь, међници села Тмава и Жеравина.[102] Место Ногаѥвци, такође недалеко од Призрена, уписано је у даровници Стефана Дечанског Хиландару из 1327. године.[103] Друго село истог имена, Ногаевци, смештено на обалама Вардара југоисточно од Велеса, спомиње се у османским документима почевши од друге половине XV века.[104] Оно је опстало све до данас, чувајући тако спомен на људе моћног Џингис-кановог потомка и њихову улогу у историји јужнословенских земаља.

---

[100] Ивић – Грковић, *Хрисовуље*, 96.

[101] H. Hadžibegić – A. Handžić – E. Kovačević, *Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972, 141; Т. Катић, *Вилајет Пастриц (Паштрик) 1452/53. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 47, 50, 51.

[102] С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 97, 114.

[103] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, ССКА 3 (1890) 25.

[104] Й. Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия*, София 1967, 252.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Провала Монгола (1241-1242) оставила је тешке последице у Угарској и Пољској, али њихова пустошења нису мимоишла ни југоисточну Европу. Пред налетом освајача из Азије два таласа куманских сеоба запљуснула су балканске државе: Бугарску, Латинско и Никејско царство, као и Србију, поставивши пред њих проблем интеграције и пацификације дошљака. Главни монголски удар уследио је у пролеће 1242. године када је одред предвођен принцом Каданом, сином великог кана Огедеја, опустошио јужнословенске земље и сукобио се са франачким витезовима из Константинопоља. Трагови монголских дејстава забележени су у Далмацији и зетском приморју, док су се најтежа разарања одиграла у подунавској Бугарској. Судећи по оскудним писаним изворима и археолошким траговима, многи већи градски центри су пострадали, а вероватно и престоница Трново. Бугарска је недуго затим била принуђена да призна врховну монголску власт. Најранији показатељ њеног зависног односа остао је сачуван у писму угарског краља Беле IV папи из 1247. године. Вести путописца Виљема де Рубрука, које потичу из средине наредне деценије, показују да је Бугарска била подвргнута уобичајеном данку, као и ванредном трибуту у металним израђевинама који је био сакупљан у претходним годинама.

Иако формално део јединственог Монголског царства, већ средином XIII века улус Џучида постао је изузетно значајан чинилац у југоисточној Европи. О томе сведочи дипломатска мисија франачког племића Балдуина од Еноа, усмерена на склапање савеза између Латинског царства и Монгола. Упркос томе, током Батуове и владавине његовог сина Сартака, унутрашње прилике у Монголском царству и организација управног апарата у црноморским степама представљале су приоритет у деловању татарске елите. Њихова политика према југоисточној Европи почела је да добија своје јасније обрисе тек за време Беркеове владавине, односно током шездесетих година XIII века, када су се Џучиди и њихови мамелучки савезници нашли у сукобу са персијским Монголима. Неуралгична тачка овог савеза било је држање царске

владе у Константинопољу и обезбеђивање слободног проласка кроз мореузе. Судећи по околностима које су пратиле њихов здружени напад на Тракију 1264/5. године, као и поход који се одиграо почетком наредне деценије, бугарско-татарски интереси били су током ове епохе синхрони, а међусобни односи складни.

Бугарско царство је у другој половини XIII века изгубило свој доминантан положај у региону, али то није била заслуга само монголског продора. Пресудан утицај на ове промене имале су борба око власти и центрифугалне тежње које су пратиле владавину последњих припадника династије Асена и њихових непосредних наследника. Кумански етнички елемент, снажно присутан у бугарским земљама, није био покретачки чинилац у овим збивањима, упркос томе што су из редова досељеника изникле последње две царске династије – Тертери и Шишмани – као и низ локалних управљача и обласних господара. Дошљаци су припадали различитим клановским групама и нису били насељени компактно, већ широм Трновског царства. Њихови предводници, чије деловање није у себи носило некакву „куманску” компоненту, били су током највише једне до две генерације интегрисани у бугарски аристократски слој.

Бугарско-српски односи су током највећег дела ове епохе били срдачни и пријатељски. Анимозитет који је пратио склапање бугарско-дубровачког савеза 1253. године, усмереног против државе краља Уроша I, био је отклоњен у наредним годинама. Блиске везе две јужнословенске државе нарочито су се исказале током седамдесетих и почетком осамдесетих година XIII века, кроз њихово заједничко учешће у антивизантијским плановима Карла I Анжујског. Ова координисана спољна политика није била последица персоналних одлука двојице владара и сродника – Константина Тиха Асена и Уроша I – већ државна стратегија која је преживела године криза и унутрашњих сукоба у обе земље. Она је 1284. године довела до склапања савеза, крунисаног династичким браком између краља Стефана Уроша II Милутина и ћерке Георгија I Тертера. Савез је потрајао све до збацивања бугарског владара са престола и био је на снази чак и у време када се Милутин нашао у сукобу са самосталним управљачима Браничева, полубраћом Дрманом и Куделином.

Између 1267. и 1270. године господар западног дела црноморске степе постао је Ногај, припадник споредне гране Џучида. Он је најпре обављао дужност главног заповедника татарске војске

(беглербег, улус-карачи бек), а током седамдесетих година XIII века уздигут је на положај начелника десног крила (бараунгар) Златне хорде. Након смрти кана Менгке-Темура 1282. године, као најстарији живи Џучид, он је преузео и улогу старешине („ака”) владајућег рода. У татарским земљама Ногај је деловао у границама постојећих правних обичаја, избегавајући директно нарушавање прерогатива сарајских канова. Међутим, после успостављања његовог савеза са Византијом и орођавања са двором Палеолога (око 1273. године) Ногајева политика у југоисточној Европи добила је самосталне црте. Склапање овог савеза довело је до прекида додира између Сараја и Трнова, док је утицај татарске централне власти био у потпуности истиснут са подручја доњег Дунава и замењен Ногајевим.

Области којима је Ногај владао на врхунцу моћи простирале су се од слива Дњепра на истоку до крајњих западних граница Влашке низије. Оне су биле шаролики мултиетнички простор који је као кохезивни фактор обједињавала његова лична фигура и џингисидска идеологија. Својом појавом и окружењем, он се до извесне мере разликовао од раних монголских освајача, прихвативши поједине тековине медитеранске и левантинске цивилизације и исказавши се подједнако вешт у политичким интригама, колико и у војним пословима. Његов благонаклони однос према руским кнежевима, западним мисионарима, утицајним трговачким групама, чак и према противницима, понекад стоји у контрасту са поступцима његових претходника. Ипак, Ногај је у једном важном погледу остао веран монголским традицијама. Иако је формално прешао у ислам још пре 1270. године, он је у потпуности следио начела верске трпељивости. У његовим земљама слободно су проповедали католички и православни мисионари, муслимани, као и мала будистичка заједница.

У Ногајом деловању у југоисточној Европи јасно се оцртавају две фазе. Прва је трајала отприлике до 1285. године. Њу је обележило успостављање византијско-татарске власти у дунавској делти и притисак на царство у Трнову. Тадашње ангажовање татарских одреда јужно од Дунава следило је византијске интересе, а Ногајеви поданици постали су један од кључних узрока нестабилности Трновског царства. Последња манифестација Ногајевог савезништва са Константинопољем била је татарски поход против српских земаља, који је довео до пораза нападача у бици на Дриму током пролећа 1283. године. У другој фази, његова улога у балканским

збивањима понела је другачије карактерне црте: представници византијске власти истерани су из дунавске делте и Ногај је постао неоспорни господар региона. Бугарска је тада поново потпала под татарску сферу утицаја, односно дошла под његову врховну власт.

У историографији су изношене исувише строге оцене о природи тадашњих бугарско-татарских односа. Иако је опстало све до данас, уверење према коме је бугарски владар био принуђен да пошаље свог сина Теодора Светослава као таоца Ногају, у потпуности је неутемељено. Насупрот томе, Тертеров син је у татарским земљама боравио као политички пребег. Околности које су пратиле склапање његовог брака са Ногајевом сродницом Еуфросином на самом крају XIII века показују да је бугарски претендент тада уживао наклоност и заштиту господара доњег Дунава. После 1285. године дошло је до орођавања бугарске владарске династије са Џингисидима. Ногајев син Чака ступио је у брак са Тертеровом ћерком, што показује да је владар у Трнову тада уживао татарску наклоност. У бугарским земљама, номадски чинилац је поново играо улогу сличну оној пре 1273. године, али је важна разлика лежала у томе што овај утицај није долазио из удаљеног Сараја, већ из оближњег Сакчија у дунавској делти, који је био главно упориште Ногајеве моћи у региону.

Прилике у бугарским земљама током последње две деценије XIII века такође су се битно разликовале у односу на претходну епоху. Царство у Трнову је из „Ивailовог устанка" и трогодишњег грађанског рата (1277-1280) изашло на челу са новим владаром и династијом, али политички и економски урушено. Као последица слабости централне власти, дошло је до успона два паралелна центра моћи – у северозападним бугарским земљама и у подбалканској области. Док је видински господар Шишман своје деловање непосредно везао за татарску силу, Смилец и његова браћа су, наступајући против власти у Трнову, испрва нашли ослонац у Византији. У настојању да учврсти свој положај, Георгије I Тертер се повезао са Милутином и потражио ослонац код Ногаја.

Двојно везивање трновског владара за Србију и Татаре било је могуће и пожељно током осамдесетих година XIII века. Међутим, почетком наредне деценије одиграле су се крупне промене. Оне су довеле до распада постојећих савеза у региону. У сукоб између угарске круне и господара Браничева постепено су се укључили најпре Стефан Драгутин, зет династије Арпада, потом Милутин, а на другој страни Шишман и Ногај. Он се тада једини пут директно

умешао у унутрашње прилике у бугарским земљама. Захваљујући његовој подршци, у Трнову је дошло до збацивања Георгија I Тертера са власти и устоличења Смилца који је у међувремену напустио провизантијско држање и нашао ослонац у татарској сили. Суочен са оваквим расплетом ситуације, Милутин је такође био принуђен да направи велики заокрет. До тог тренутка, приоритет немањићке спољне политике била је експанзија на рачун Византије, али је татарска претња довела до привременог смиривања ратног стања и престанка српско-византијског непријатељства. Након савезништва са Бугарском, Милутин се приближио Угарској, а током 1293-1294. године измирио се са видинским кнезом Шишманом и признао врховну власт Ногаја. Ови догађаји представљали су кулминацију татарског утицаја у југоисточној Европи и довели до успостављања Ногајеве власти на целокупном простору између обронака јужних Карпата и Тракије.

Политичка фрагментација југоисточне Европе и нејединство балканских хришћана пред спољном опасношћу, који се истичу као главни разлози успешних османских освајања, нису били карактеристика само друге половине XIV века, већ и последњих деценија претходног столећа. Отприлике у време највећег успона Ногајеве моћи, Балканско полуострво било је подељено на десетак различитих држава, чији су интереси били међусобно супротстављени. То наравно не значи да су прилике у јужнословенском свету наликовале феудалној анархији, како се то раније често истицало, али је чињеница да српске и бугарске државе нису према татарској сили ни у једном тренутку образовале заједнички фронт. Природно се поставља питање – зашто?

Одговор је у суштини једноставан – с обзиром на природу „татарске хегемоније" у региону за тим није било практичне потребе. Између њиховог уплива крајем XIII века и османских завојевачких тежњи једно столеће касније, постојао је снажан и упадљив контраст. Ногајеве амбиције према југоисточној Европи нису биле освајачке, као што то нису биле Беркеове, Сартакове или Батуове пре њега. Напросто, татарски предводници су се задовољавали наметањем врховне власти и убирањем данка. Разлози њихове незаинтересованости за освајање предела јужно од Дунава били су политичке и економске природе. Унутрашња нестабилност међу Џучидима која је пратила готово сваку промену на престолу у Сарају и затегнути односи са другим државама наследницама Монголског царства спречавали су реализацију подухвата оних

магнитуда какав је, на пример, био поход младих принчева, тј. монголска инвазија на Европу. Са друге стране, за једно преовлађујуће номадско друштво, попут западних земаља Златне хорде, балкански крајеви нису били употребљиви као трајни плен, већ једино као извор неопходних ресурса, сакупљаних путем трибута или пљачке. Из татарске перспективе, значај јужнословенских држава лежао је у томе што су оне биле гранично подручје према Угарској и Византији. Управо се тиме може објаснити константна црта у њиховом односу према региону која није обележила само Ногајеву еру, већ и оне које су јој претходиле и следиле – потреба да се оствари политичка контрола, али без снажнијег ангажовања постојећих ресурса.

Татарска пустошења имала су несумњиво разорне последице. Међутим, постојала је и друга, светлија страна њиховог утицаја у региону. Током Беркеове владавине Бугарска је уживала снажну заштиту у лику својих татарских покровитеља. Штавише, крајем XIII века управо је Ногај допринео снажењу централне власти у бугарским земљама, помажући обједињење Средње Горе и Трнова. Његово држање имало је нарочито благотворне последице по судбину бугарског северозапада, одигравши кључну улогу у очувању самосталности Видинске кнежевине према њеним суседима. Под Ногајевим окриљем били су положени темељи за међусобно зближење Рашке и Видина. Овај савез наджинео је Ногаја пуне две деценије и био је окосница Милутинове спољне политике током друге половине његове владавине.

Одјеци монголске инвазије у јужнословенском свету показују да се застрашујућа слика нападача, надахнута апокалиптичним пророчанствима, дубоко урезала у колективно памћење. Чак и касније, Татари су, попут других прекодунавских номада, остали „други", односно странци изван хришћанске екумене. Ипак, у односу према њима савременици су исказали и одређену дозу прагматизма. Шишманови савезници били су за архиепископа Данила II „триклета јерес", али је његов настављач интерпретирао долазак Алана и Татара у Србију као помоћ послату Божјом промисли. Управо међусобни односи Ногаја, Шишмана и Милутина показују колико су политички прагматизам и државни интереси надвладавали лични систем вредности, персоналне погледе и окружење из кога су главни актери тадашњих збивања потицали.

Ногајева погибија и крах његове државне творевине означили су крај доба у коме су обе државе балканских Словена биле везане

за татарски свет. За разлику од Србије, Бугарска је остала у сфери утицаја Џучида још пуних пола столећа, све до епохе „великог метежа” у Златној хорди. Међутим, када је дошло до коначног растакања татарске власти на доњем Дунаву последице нису биле повољне по Бугарску, нити по суседне хришћанске земље. До тог тренутка, лака и покретна номадска коњица пружала је важан и свеприсутан војни потенцијал државама у југоисточној Европи. Две велике миграције – Кумана у освит монголске инвазије и Ногајевих поданика после 1299. године – представљале су важан извор ових људских ресурса. Услед ограничене бројности дошљака и њихове акултурације у ново окружење, њихов војни утицај је неминовно слабио и средином XIV века се коначно угасио. Управо тада је „татарској хегемонији” дошао крај, а врата отворена османским освајачима који су заувек изменили ток историје Балканског полуострва.

СКРАЋЕНИЦЕ

Абуль-Гази	*Родословное древо тюрков – Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана*, edd. Г.С. Саблуков, Н.О. Катанов, Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, 21/5-6 (1905) 1-224.
Андреев, *Отношенията*	Й. Андреев, *Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII век*, ИП 4 (1978) 59-74.
Аннинский, *Известия*	С.А. Аннинский, *Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о Татарах и восточной Европе*, Исторический архив, III, Москва – Ленинград 1940, 80-112.
Антонин, *Заметки*	Арх. Антонин, *Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому г. Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре*, Записки Одесского общества истории и древностей 5 (1863) 595-628.
Армянские источники	*Армянские источники о монголах*, ed. А.Г. Галстян, Москва 1962.
Атанасов, *Деспотство*	Г. Атанасов, *Добруджанско деспотство (към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново 2009.
Атанасов, *Инсигниите*	Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*, Плевен 1999.
Атанасов, *Процеси*	Г. Атанасов, *Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанско черноморие през средновековието*, ИП 2 (1996) 3-30.
Атанасов, *Севастократори*	Г. Атанасов, *Севастократори и деспоти в средновековна България – личности, инсигнии, костюми*, Търновска книжовна школа 7 (2002) 467-494.
Атанасов – Павлов, *Три этюда*	Г. Атанасов – П. Павлов, *Tataro-Bulgarica – Три этюда* о *болгарско-татарских*

	контактах на Нижнем Дунае в *XIII–XIV вв*, Археология Евразийских Степей, Vol. XIII, Казань 2011, 3-32.
Бакалов, *Владетел*	Г. Бакалов, *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии)*, София 1995.
Бартольд, *Сочинения*	В.В. Бартольд, *Сочинения*, I-IX, Москва 1963-1977.
Билярски, *Животът*	И. Билярски, *Животът и страданието на един български предстоятел от втората половина на XIII век*, Търновска книжовна школа 7 (2002) 427-433.
Билярски, Поганов. поменик	И. Билярски, *Погановският поменик*, Годишник на СУ 84-85 (1991) 53-77.
Билярски – Илиев, *Николай*	И. Билярски – И. Илиев, *Папа Николай IV и българите*, ИП 5-6 (1997) 159-187.
Благојевић, *Краљевство*	М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе" у делу Данила II*, Данило – научни скуп, 139-155.
Божилов, *Фамилията*	И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186-1460), Генеалогия и просопография*, София 1994.[2]
Божилов – Гюзелев, *Добруджа*	И. Божилов – В. Гюзелев, *История на Добруджа, Т. II: средновековие*, Велико Търново 2004.
Божилов – Гюзелев, *История*	И. Божилов – В. Гюзелев, *История на Средновековна България, VII-XIV век*, София 1999.
Брун, *Черноморье*	Ф. Брун, *Черноморье – Сборник исследований по исторической географии Южной России*, II, Одесса 1880.
Бубенок, *Аланы-асы*	О.Б. Бубенок, *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.)*, Киев 2004.
Бубенок, *Ясы и бродники*	О.Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европи (VI – начало на XIII вв.),* Киев 1997.
Бурмов, *Произведения*	А. Бурмов, *Избрани произведения в три тома,* I, София 1968.
ВВ	Византийский Временник
Веселовский, *Ногай*	Н.И. Веселовский, *Хан из темников Золотой орды. Ногай и его время*, Петроград 1922.
ВИ	Вопросы истории

ВИАЗК	Вопросы истории и археологии Западного Казахстана
ВИИНЈ, VI	*Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, edd. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986.
Владимирцов, *Работы*	Б.Я. Владимирцов, *Работы по истории и этнографии монгольских народов*, Москва 2002.
Войтович, *Данило*	Л. Войтович, *Король Данило Романович: політик і полководець*, Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі, Львів 2008, 22-97.
Войтович, *Лев Данилович*	Л. Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012.
ВС	Военноисторически сборник
ГИБИ, VIII	*Гръцки извори* за *българската история*, VIII, edd. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев, София 1972.
ГИБИ, X	*Гръцки извори* за *българската история*, X, edd. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев, София 1980.
ГИБИ, XI	*Гръцки извори* за *българската история*, XI, edd. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев, София 1983.
Головко, *Держава*	О.Б. Головко, *Держава Романовичів і Золота Орда*, Український історичний журнал 6 (2004) 3-16.
Голубовский, *Печенеги*	П.В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до нашествия татаръ. История южно-русских степей IX-XIII в,* Киев 1884.
Горский, *Ногай и Русь*	А.А. Горский, *Ногай и Русь*, Тюркологический сборник 2001 – Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 130-156.
Градове и крепости	*Български средновековни градове и крепости, Т.I: Градове и крепости по Дунав и Черно море,* edd. А. Кузев, В. Гюзелев, Варна 1981.
Грамоти	А. Даскалова – М. Райкова, *Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография*, София 2005.
Греков – Якубовский, *Орда*	Б.Д. Греков – А.Ю. Якубовский, *Золотая Орда и её падение*, Москва – Ленинград 1950.

Грковић, *Речник имена*	М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986.
ГСКА	Глас Српске краљевске академије
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва
Гумилев, *От Руси*	Л.Г. Гумилев, *От Руси до России*, Москва 2003.
Гюзелев, *България*	В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981.
Гюзелев, *Българските земи*	В. Гюзелев, *Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV век*, ВС 53/2 (1984) 17-26.
Гюзелев, *Земя на блажени*	В. Гюзелев, *„България е огромна област и многоброен народ – Земя на блажени". Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV-XIV в)*, София 2012.
Гюзелев, *Папството*	В. Гюзелев, *Папството и българите през средновековието,* Пловдив 2009.
Гюзелев, *Царство*	В. Гюзелев, *Българското царство през XIII век: насоки и фактори в външната му политика*, ЗРВИ 46 (2009) 119-128.
Данило/Даничић	Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866.
Данило/Мирковић	Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
Данило – научни скуп	*Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987*, ed. В. Ђурић, Београд 1991.
Димитров, *Отношения*	Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието,* София 1998.
Динић, *Однос*	М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49-82.
Дочев, *Монети*, I	К. Дочев, *Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIVв.)*, Велико Търново 1992.
Дочев, *Монети*, II	К. Дочев, *Български средновековни монети XIII-XV в*., Велико Търново 2003.

Дуйчев, *Книжнина*	И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, II: *Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*, София 1944.
Егоров, *География*	В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой орды в XIII-XV вв*, Москва 1985.
Закиров, *Отношения*	С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.)*, Москва 1966.
Зборник	*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I: 1186-1321*, edd. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011.
Златарски, *История*	В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове. Томъ III: Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280)*, София 1940.
Златарски, *Отношения*	В. Златарски, *Българо-сръбските политически отношения в миналото*, Българска историческа библиотека 3/2 (1931) 61-102.
ЗМСИ	Зборник Матице српске за историју
ЗО	Золотоордынское обозрение
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗЦ	Золотоордынская цивилизация
ИБИД	Известия на българското историческо дружество
Иванов, *Поменици*	Й. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, Известия на историческото дружество в София 4 (1915) 219-229.
Ивић – Грковић, *Хрисовуље*	П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
Измайлов, *Принятие*	И. Измайлов, *Принятие ислама в Улусе Джучи: причины и этапы исламизации*, Ислам и власть в Золотой орде, edd. И.М. Миргалеев, Э.Г. Сайфетдинова, Казань 2012, 98-116.
Измайлов, *Формирование*	И. Измайлов, *Формирование этнополитического самосознания населения Улуса Джучи: некотрые элементы и тенденции развития тюрко–татарской исторической традиции*, Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды), От

	Калки до Астрахани 1223-1556, ed. М.А. Усманов, Казань 2001, 244-262.
ИКАИ, I	*История Казахстана в арабских источниках. Том I: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном, пер. и доп. издание,* edd. Б.Е. Кумеков, А.И. Муминов, Алматы 2005.
ИКПИ, III	*История Казахстана в персидских источниках. Том III – Му'изз ал-Ансаб*, edd. Ш.Х. Вохидов et al., Алматы 2006.
Илиев, *Поход*	Н. Илиев, *Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292. г.*, ИП 11 (1988) 50-59.
ИП	Исторически преглед
Иречек, *История*	К. Иречек. *История на българите, с поправки и добавки от самия автор*, ed. П. Петров, София 1978.
ИСН	*Историја српског народа,* I, ed. С. Ћирковић, Београд 1982.
Исхаков, *Татары*	Д. Исхаков, *Татары: популярная этнография*, Казань 2005.
ИЧ	Историјски часопис
Јиречек, *Историја Срба*	К. Јиречек, *Историја Срба*, I-II, ed. J. Радонић, Београд 1952.
Йончева, *Бракове*	З. Йончева, *Династическите бракове и въпросът за престолонаследието в Сърбия, XII – началото на XIVв.*, Византия – Балканите – Европа: Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова, София 2006, 226-228.
Йорданов, *Корпус*	И. Йорданов, *Корпус на печатите на средновековна България,* София 2001.
Камалов, *Отношения*	И.Х. Камалов, *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами*, Казань 2007.
Киракос/Ханларян	Киракос Ганджакеци, *История Армении*, ed. Л.А. Ханларян, Москва 1976.
Книжнина	В. Тъпкова-Заимова – А. Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина във Византия и в Средновековна България*, София 1996.
Коларов, *Отношения*	Х. Коларов, *Българо-сръбски отношения при Тертеровци*, България в света

	от древността до наши дни, I. София 1979, 213-221.
Коледаров, *География*	П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава. Втора част* (1186—1396), София 1989.
Коновалова, *Европа*	И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв. – текст, перевод, коментарий*, Москва 2009.
Костюков, *Буддизм*	В.П. Костюков, *Буддизм в культуре Золотой Орды*, Тюркологический сборник 2007-2008, Москва 2009, 189-236.
Костюков, *Улус Джучи*	В.П. Костюков, *Улус Джучи и синдром федерализма*, ВИАЗК 1 (2007) 169-207.
Кръстев, *Куманите*	Л. Кръстев, *Етническият състав и разселенията на куманите*, ИП 5-6 (2003) 172-186.
Кръстев, *Тертеревци*	К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280-1323)*, Пловдив 2011.
Кузнецов, *Очерки*	В.А. Кузнецов, *Очерки истории Алан*, Владикавказ 1992.[2]
Кушкумбаев, *Алтун босагалы*	А.К. Кушкумбаев, *„Алтун босагалы ак өргəнi Сайын-хангə салды...” (крыльевая модель в военно-политической организации империи Джучидов)*, Военное дело Улуса Джучи и его наследников – сборник научных статей, ed. А.К. Кушкумбаев, Астана 2012, 109-164.
Кычанов, *Сведения*	Е.В. Кычанов, *Сведения из 'Истории династии Юань (Юань Ши)' о Золотой орде*, Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды), От Калки до Астрахани 1223-1556, ed. М.А. Усманов, Казань 2001, 30-42.
Лебедев, *Корпус монет*	В.П. Лебедев, *Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII–конец XV вв.) – ч.2: монеты XIII в.*, Вестник Одесского музея нумизматики 2 (2000) 12-34.
Леонид, *Нагай*	Арх. Леонид, *Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян*, Чтения в Императорскомъ обществе Историi и древностей Россiйскихъ при Московскомъ Университете 3 (1868) 30-42.

Маргос, *За надписите*	А. Маргос, *За надписите свързани с цар Георги Тертер I, при село Иваново, Русенско,* Paleobulgarica 6/4 (1982) 44-50.
Марјановић-Душанић, *Краљ*	С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.
Матанов, *Нови сведения*	Х. Матанов, *Нови сведения за родственици на деспот Елтимир (Алдимир),* ГСУ – Научен център за Славяно-византинични проучвания „И. Дуйчев” 1 (1987) 107-113.
Матвей Меховский	Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматиях (Tractatus de duabus Sarmathias),* ed. С.А. Аннинский, Москва – Ленинград 1936.
Мишић, *Милутин*	С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003) 5-18.
Мишић, *Односи*	С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, ЗРВИ 46 (2009) 333-340.
Младенов, *Узи-Кумани*	Ст. Младенов, *Печенези и Узи-Кумани в българската история*, Българска историческа библиотека 4 (1931) 115-136.
Младеновић, *Повеље*	А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003.
Москов, *Езикови контакти*	М. Москов, *Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми)*, Съпоставително езикознание 6 (1981) 80-104.
Мошин, *Дипломатија*	В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, ССПИМ, II, Скопје 1977, 91-198.
Мошин, *Крал Милутин*	В. Мошин, *Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото „Житие по свиток” и неговата автобиографија*, ССПИМ, II, Скопје 1977, 309-414.
Мутафчиев, *История*	П. Мутафчиев, *История на българския народ,* II, София 1944.[2]
Мыськов, *История*	Е.П. Мыськов, *Политическая История Золотой орды (1236-1313 гг.)*, Волгоград 2000.
Мыськов, *Наследование*	Е.П. Мыськов, *Наследование верховной власти в Золотой Орде во второй пол. XIII – начале XIV в*, ЗЦ 6 (2013) 121-128.

Мухамадиев, *Система*	А.Г. Мухамадиев, *Булгаро-татарская монетная система в XII – XV вв*, Москва 1983.
Насонов, *Монголы*	А.Н. Насонов, *Монголы и Русь: История татарской политики на Руси*, Москва – Ленинград 1940.
Ников, *Българо-унг. отношения*	П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257. до 1277. г.*, Сборник на Българска академия на науките, XI, София 1920, 1-200.
Ников, *История*	П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922.
Ников, *Татаробълг. отношения*	П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове съ оглед към царуването на Смилеца*, ГСУ 15-16 (1919--1920) 1-95.
Николов, *Алтернатива*	Г. Николов, *Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII-XIV в.*, Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София 1995, 104-129.
Николов, *Властта*	Г. Николов, *Властта на сепаратистите в България през втората половина на XIII в.*, ГСУ – Научен Център за Славяно-византинични проучвания „И. Дуйчев” 90 (9) (2000) 219-229.
Николов, *Сепаратизмът*	Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в*, България и Сърбия в контекстта на византийската цивилизация, София 2005, 101-110.
Новаковић, *Споменици*	С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (Београд 2005.[2])
Овчаров, *Приноси*	Н. Овчаров, *Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност*, София 2006.
Павлов, *Бележки*	П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в.*, Търновска книжовна школа 5 (1994) 527-534.
Павлов, *България*	П. Павлов, *България, „Златната орда" и куманите (1242 – около 1274)*, Векове 2 (1991) 24-33.

Павлов, *Византия*	П. Павлов, *България, Византия и Куманите (1186г. – началото на XIV век): Някои бележки с оглед на предисторията на българо-молдовските връзки*, Relatiile moldo-bulgare în epoca medie şi moderna, Chisinau 1998, 43-50.
Павлов, *Забравени*	П. Павлов, *Забравени и неразбрани: събития и личностите от българското средновековие,* София 2010.
Павлов, *За ролята*	П. Павлов, *За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със Златната орда*, Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век – Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова, София 1997, 177-185.
Павлов, *Куманите*	П. Павлов, *Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.),* ИП 7 (1990) 16-26.
Павлов, *Монголотатари*	П. Павлов, *Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV век*, Военноисторически сборник 2 (1987) 112-120.
Павлов, *Походите*	П. Павлов, *България и походите на „Златната орда"*, Българите в Северното Причерноморие, VI, Велико Търново 1997, 139-152.
Павлов, *Отношения*	П. Павлов, *Средновековна България и куманите – Военнополитически отношения (1186-1241 г.),* ТВТУ 27 (1989) 7-59.
Павлов, *Татарите*	П. Павлов, *Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.)*, Българите в Северното Причерноморие, IV, Велико Търново 1995, 121-130.
Павлов, *Теодор Светослав*	П. Павлов, *Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон*, Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов, Велико Търново 1994, 177-185.
Павлов – Атанасов, *Армия*	П. Павлов – Г. Атанасов, *Преминаването на татарската армия през България (1241-1242 г.),* ВС 63/1 (1994) 5-20.
Павлов – Владимиров, *Орда*	П. Павлов – Г. Владимиров, *Златната орда и българите*, София 2009.

Параска, *Условия*	П.Ф. Параска, *Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства*, Кишинев 1981.
Патканов, *История Магакии*	К.П. Патканов, *История монголов инока Магакии XIII века*, Санкт-Петербург 1871.
Патканов, *История монголов*	К.П. Патканов, *История монголов по армянским источникам*, I, Санкт-Петербург 1873.
Петкова, *Северозапад*	И. Петкова, *Българският северозапад в политическия живот на Балканите към края на XIII век,* ТВТУ 20/3 (1983) 11-39.
Петров, *Отношения*	П. Петров, *Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор"*, Известия на института за българска история 6 (1956) 545-572.
Пилипчук, *Дашт-і Кипчак*	Я.В. Пилипчук. *Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак* у *IX-XIII ст*, Київ 2013.
Пилипчук, *Завоевание*	Я.В. Пилипчук, *Завоевание монголами восточноевропейских степей (1237–1242 гг.)*, ЗЦ 4 (2011) 187-206.
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Плетнева, *Половцы*	С.А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990.
Поливянни, *Български град*	Д. Поливянни, *Средновековният български град през XIII-XIV век,* София 1989.
Порсин, *Ногай*	А.А. Порсин, *Ногай и его роль в политической жизни Золотой Орды в 90-е годы XIII века*, ЗЦ 7 (2014) 29-40.
Порсин, *Политика*	А.А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века*, ЗЦ 3 (2010) 155-166.
Почекаев, *Батый*	Р.Ю. Почекаев, *Батый. Хан, который не был ханом*, Москва 2006.
Почекаев, *Право*	Р. Ю. Почекаев, *Право Золотой Орды*, Казань 2009.
Почекаев, *Цари Ордынские*	Р.Ю. Почекаев, *Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт-Петербург 2010.

Прокофьев*, Ростислав*	В.Г. Прокофьев*, Ростислав Михайлович, русский князь XIII века*, Юбилейный сборник Русскаго археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 131-159.
ПСРЛ, I	*Полное собрание русских летописей, Т. I: Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926-1928.
ПСРЛ, II	*Полное собрание русских летописей, Т. II: Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1908.
ПСРЛ, III	*Полное собрание русских летописей, Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. А.Н. Насонов, Москва-Ленинград 1950.
ПСРЛ, X	*Полное собрание русских летописей, Т. X: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописи (1177-1362)*, Санкт-Петербург 1885.
ПСРЛ, XVIII	*Полное собрание русских летописей, Т. XVIII: Симеоновская летопись,* ed. А. Кошелев, Москва 1913.
ПСРЛ, XL	*Полное собрание русских летописей, Т. XL: Густинская летопись*, Санкт-Петербург 2003.
ПСРЛ, XLIII	*Полное собрание русских летописей, Т. XLIII: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского*, Москва 2004.
Радојчић, *Законик*	Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960.
Рашид ад-Дин	Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, I-III, edd. Л.А Хетагуров et al, Москва – Ленинград 1946-1960.
Романив, *Бату-хан*	В.Я. Романив, *Бату-хан и „центральное монгольское правительство”: от противостояния к соправительству*, Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 84-100.
Рудаков, *Монголо-татары*	В.Н. Рудаков, *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв,* Москва 2009.
Руссев, *Золотая Орда*	Н.Д. Руссев, *Золотая Орда на нижнем Дунае*, ЗЦ 2 (2009) 90-103.

Сабитов, *Противостояние*	Ж. Сабитов, *Военное противостояние Ногая и хана Токты*, Военное дело Улуса Джучи и его наследников: сборник научных статей, ed. А.К. Кушкумбаев, Астана 2012, 246-253.
Сабитов, *Улусы джучидов*	Ж. Сабитов, *Улусы джучидов в 1242-1266 годах*, Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы, II, Казань 2011, 46-63.
Сафаргалиев, *Распад*	М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960.
Селезнев, *Элита*	Ю.В. Селезнев, *Элита Золотой Орды. Научно-справ. издание*, Казань 2009.
Сингатуллина, *Монеты*	А.З. Сингатуллина, *Джучидские монеты поволжских городов XIII в.*, Казань 2003.
Синодик	*Синодик царя Борила*, ed. М.Г. Попруженко, София 1928.
СМИЗО, I	В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. I: Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884.
СМИЗО, II	В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным*, Москва – Ленинград 1941.
Сокровенное сказание	*Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240. г. под названием Monгolun Niгuča Tobčiyan*, ed. С.А. Козин, Москва – Ленинград 1941.
ССКА	Споменик српске краљевске академије
ССПИМ	Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија
Станковић, *Краљ Милутин*	В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012.
Стоянов, *Антропоними*	В. Стоянов, *История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век*, София 2000.
Стоянов, *Куманите*	В. Стоянов, *Куманите в българската история (XI-XIV в.)*, ИП 5-6 (2005) 3-25.
Стојановић, *Записи*	Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I-VI, Београд 1902-1926.

Стојановић, *Родослови*	Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927.
ТВТУ	Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий”
Тихомиров, *Летописание*	М.Н. Тихомиров, *Русское летописание*, Москва 1979.
Трепавлов, *Строй*	В.В. Трепавлов*, Государственный строй Монголской империи XIII в.*, Москва 1993.
Троицкая летопись	М.Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва – Ленинград 1950.
Ћирковић, *Мачва*	С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, ПКЈИФ 74 (2008) 3-20.
Убипарип, *Зборник*	М. Убипарип, *Зборник са кратим житијем краља Милутина*, ПКЈИФ 71 (2005) 53-72.
Узелац, *Најамничке војске*	А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 2 (2011) 9-27.
Узелац, *Сербские источники*	А. Узелац, *Сербские письменные источники о татарах и Золотой Орде (первая половина XIV в.)*, ЗО 1 (2014) 101-118.
Ускенбай, *Дашт-и Кыпчак*	К. Ускенбай, *Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи*, Казань 2013.
Утемиш-хаджи	Утемиш-хаджи, *Чингиз-наме*, edd. В.П. Юдин, Ю.Г. Баранова, М.Х. Абусеитова, Алма-Ата 1992.
Федоров-Давыдов, *Дело*	Г.А. Федоров-Давыдов, *Денежное дело Золотой орды*, Москва 2003.
Федоров-Давыдов, *Кочевники*	Г.А. Федоров-Давыдов, *Кочевники восточной Европи под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966.
Федоров-Давыдов, *Строй*	Г.А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973.
Ферјанчић, *Деспоти*	Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
Ферјанчић, *Тесалија*	Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
Хара-Даван, *Чингис-хан*	Э. Хара-Даван, *Чингис-хан как полководец и его наследие*, Элиста 1991.[2]

Харди, *Господари*	Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица историјског архива Срем 8 (2009) 65-80.
Харди, *Наследници*	Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002.
Христианский мир	*Христианский мир и великая монгольская империя – материалы францисканской миссии 1245 года*, edd. С.В. Аксенов, А.Г. Юрченко, Санкт-Петербург 2002.
Хаутала, *Исламизация*	Р. Хаутала, *Исламизация татар согласно латинским источникам конца XIII – первой половины XIV века*, Ислам и власть в Золотой орде, edd. И.М. Миргалеев, Э.Г. Сайфетдинова, Казань 2012, 18-72.
Храпачевский, *Держава*	Р.П. Храпачевский, *Военная держава Чингисхана*, Москва 2005.
Цанкова-Петкова, *Асеневци*	Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневци*, София 1978.
Чремошник, *Списи*	Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Београд 1932.
Шабульдо, *Земли*	Ф. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе великого княжества Литовского*, Киев 1987.
Шкриванић, *Путеви*	Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1975.

* * *

Aboulféda/Reynaud	*Géographie d'Aboulféda: texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, I-II, ed. P. Reynaud, Paris 1840-1848.
Acropolites	*Georgii Acropolitae Opera*, I, edd. A. Heisenberg, P. Wirth, Leipzig 1903.
ADEO/Górka	*Anonymi Descriptio Europae Orientalis*: *„Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia" anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górka, Kraków 1916.

AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
Akropolites/Macrides	George Akropolites. *The History,* ed. & tr. R. Macrides, Oxford 2007.
Alberic	*Albrici monachi Triumfontium Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS, XXIII, Hannover 1874, 631-950.
Alemany, *Alans*	A. Alemany, *Alans contra Catalans a Bizanci (I) – L'origen des Alans de Girgon*, Faventia 12-13 (1990) 269-278.
Alemany, *Sources*	A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Leiden 2000.
Allsen, *Prelude*	Th. Allsen, *Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217-1237*, AEMA 3 (1983) 5-24.
Allsen, *Princes*	Th. Allsen, *The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, AEMA 5 (1985) 5-40.
Altbulgarische Inschriften	K. Popkonstantinov – O. Kronsteiner, *Старобългарски надписи. Altbulgarische Inschriften*, II, Wien 1997.
Amitai-Preiss, *Mongols*	R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 2004.
Andreae Danduli Chronica	*Andreae Danduli Chronica per extensum descripta*, ed. E. Pastorello, Rerum Italicarum Scriptores, Nuova Edizione, XII/1, Bologna 1938.
Annales Ecclesiastici	*Caesaris Baronii Annales ecclesiastici denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti*, ed. A. Theiner, XXI-XXIII, Roma 1870-1871.
AOASH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
Asdracha, *Rhodopes*	C. Asdracha *La Région des Rhodopes aux XIII' et XIV' siècles: étude de géographie historique,* Athènes 1976.
Bar Hebraeus/Budge	*The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, the Son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus*, I, ed. & trans. E.A.W. Budge, London 1932.

Baronas, *Encounter*	D. Baronas, *The Encounter Between Forest Lithuanians and Steppe Tatars in the Time of Mindaugas*, Lithuanian Historical Studies 11 (2006) 1-16.
Bartusis, *Army*	M. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992.
Beazley, *Dawn*	C. Raymond Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, I-III, London – Oxford 1897-1906.
Bezzola, *Mongolen*	G.A. Bezzola, *Die Mongolen in Abendländischer Sicht, 1220–1270: Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Bern – München 1974.
Benedictus/Wyngaert	*Relatio fr. Benedicti Poloni*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 133-143.
Berend, *Gate of Christendom*	N. Berend, *At the Gate of Christendom – Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c.1000-c.1300*, Cambridge 2001.
BHR	Bulgarian Historical Review
Biran, *Qaidu*	M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey 1997.
Blake – Frye, *History*	R. Blake – R. Frye, *History of the Nation of Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto ascribed to Magakia the Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Footnotes*, HJAS 3 (1949) 269-399.
BM	Bulgaria Mediaevalis
Bratianu, *Commerce*	Gh. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siecle*, Paris 1929.
Brătianu, *Vicina*	Gh. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucharest 1935.
Bretschneider, *Researches*	E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, New York 1967.[2]
Bromberg, *Miscellanies*	J. Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, Byzantion 12 (1937) 151-180, 449-475; 13 (1938) 9-69.

BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CAJ	Central Asiatic Journal
Cantacuzenus	*Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I-III, ed. L. Schopen, Bonn 1828-1832.
Cahen, *Formation*	C. Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum, Eleventh to Fourteenth Centuries,* Harlow 2001.
CDAC	*Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, I-XIII, Budapest 1860-1874.
CDP	*Hazai Okmánytár – Codex diplomaticus patrius*, edd. I. Nagy et al, I-VIII, Győr – Budapest, 1865-1891.
Chronica Majora	*Matthaei Parisiensis Chronica Majora*, I-VII, ed. H. Louard, London 1872.
Chronici Hungarici	*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovsky, SRH, I, Budapest 1937, 217-505.
Chronicon Posoniense	*Chronicon Posoniense*, ed. A. Domanovsky, SRH, II, Budapest 1938, 7-52.
Chronicon Zagrabiense	*Chronicon Zagrabiense cum textu chronici Chronici Varadiensis collatum*, ed. E. Szentpétery, SRH, I, Budapest 1937, 185-215.
Chronique de Morée	*Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée: Chronique de Morée (1204-1305)*, ed. J. Longnon, Paris 1911.
Ciocîltan, *Alans*	V. Ciocîltan, *Les Alans et le commencement des états roumains*, Studia Asiatica 1 (2000) 47-76.
Ciocîltan, *Mongols*	V. Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries,* trans. S. Willcocks, Leiden – Boston 2012.
Ciocîltan, *Hegemonia*	V. Ciocîltan, *Hegemonia hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301-1341),* Revista Istorică: Serie nouă 5/11-12 (1994) 1099-1118.
Cleaves, *Mongolian Names*	F.W. Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of The*

	Archers by Grigor of Akanc, HJAS 3 (1949) 400-443.
Codex diplomaticus	T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-XIV, Zagreb 1904-1916.
Continuatio Sancrucensis	*Continuatio Sancrucensis II*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, IX, Hannover 1851, 637-646.
Croniche di Villani	*Croniche di Giovanni, Matteo e Fillippo Villani*, ed. A. Rachelli, Trieste 1857.
Curta, *Southeastern Europe*	F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006.
Dąbrowski, *Król Rusi*	D. Dąbrowski, *Król Rusi Daniel. Biografia polityczna (ok. 1201-1264)*, Kraków 2012.
Decei, *Invasion*	A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions de selon la Djamiot Tevarikh de Fazl ol-lah Rashid od-Din*, Revue Roumaine d'Histoire 12 (1973) 101-121.
Deletant, *Genoese*	D. Deletant, *Genoese, Tatars and Romanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, The Slavonic and East European Review 62/4 (1984) 511-530.
DeWeese, *Islamization*	D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994.
Directorium/Kohler	Brocardus, *Directorium ad Passsagium Faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC: Documents Armeniéns, II, Paris 1906, 368-517.
DRH B	*Documenta Romaniae Historica, B: Ţara Romaneâscâ*, I, edd. P. Panaitescu, D. Mioc, Bucureşti 1966.
DRH D	*Documenta Romaniae Historica, D: Relaţii între Ţările Române*, I, edd. Ş. Pascu et al, Bucureşti 1977.
EB	Études balkaniques
EI^2	*The Encyclopaedia of Islam – New Edition*, edd. H.A.R. Gibb et al, I-XII, Leiden 1986-2004.
Engel, *Realm*	P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*, trans. T. Pálosfalvi, New York 2001.

Ex Historiae	*Ex Historiae regum Franciae continuatione parisiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXVI, Hannover 1882, 603-610.
Failler, *Chronologie*	A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère,* REB 38 (1980) 5-103; REB 39 (1981) 145-249; REB 48 (1990) 5-87.
Fara, *Formazione*	A. Fara, *La formazione di un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, Napoli 2010.
Fejér, CD	G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I-XI, Buda 1829-1844.
Fennell, *Crisis*	J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304*, London – New York 1983.
Frankengeschichte	*Die Frankengeschichte des Rašid ad-Din*, ed. K. Jahn, Wien 1977.
Geanakoplos, *Emperor*	D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge MA 1959.
Georgieva, *Marriages*	S. Georgieva, *Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy*, BHR 1 (1993) 116-126.
Georgieva, *Princesses*	S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, Byzantinobulgarica 9 (1995) 163-201.
Ghiaţa, *Formations*	A. Ghiaţa, *Formations politiques au bas Danube et a la Mer Noire (fin du XIIe – XVe s.)*, Revue des études sud-est européennes 24 (1986) 35-50.
Golden, *Cumanica IV*	P. Golden, *Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipčaqs*, AEMA 9 (1997) 99-122.
Golden, *Introduction*	P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples,* Wiesbaden 1992.
Golubovich, *Biblioteca*	G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano*, I-III, Quaracchi – Firenze 1906-1919.
Gregoras	*Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, ed. L. Schopen, Bonn 1829-1830.
Györffy, *Román állam*	Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, Történelmi Szemle 7 (1964) 1-25, 537-568.

Halperin, *Kipchak connection*	C. Halperin, *Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut*, BSOAS 63 (2000) 229-245.
Hayton/Kohler	Hayton, *La Flor des Estoires dela terre d'Orient / Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, RHC: Historiens Armeniens, II, Paris 1906, xxiii-cxlii, 111-363.
Hermanni Altahensis Annales	*Hermanni Altahensis Annales*, ed. P. Jaffé, MGH SS, XVII, Hannover 1861, 381-407.
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
Holt, *Mamluk Diplomacy*	P. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Leiden 1995.
Hopf, *Chroniques*	C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.
Hystoria Tartarorum	*Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*, ed. A. Önnerfors, Berlin 1967.
Ibn Batoutah	*Voyages d' Ibn Batoutah*, edd. C. Defremery, B. Sanguinetti, I-IV, Paris, 1853-1858.
Ioannis Dlugossii Annales	*Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, *Liber VII – Liber VIII*, ed. D. Turkowska, Warszawa 1975.
Iosipescu, *Românii*	S. Iosipescu, *Românii din Carpaţii Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-43) pină la consolidarea domniei a toată Ţara Românească*, Constituirea statelor feudale româneşti, Bucureşti 1980, 41-96.
Izvoarele	*Izvoarele istoriei României, T. IV: Scriitori şi acte byzantine secolele IV-XV*, edd. H. Mihăescu et al., Bucureşti 1982.
Jackson, *Dissolution*	P. Jackson, *The Dissolution of the Mongol Empire*, CAJ 22 (1978) 186-244.
Jackson, *Mongols*	P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, Harlow 2005.
Jackson – Morgan, *Mission*	*The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, edd. P. Jackson, D. Morgan, London 1990.
Joinville	Jean de Joinville, *L'Histoire de Saint Louis*, ed. N. De Wailly, Paris 1874.
Juvaini/Boyle	Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. & trans. J.A. Boyle, Manchester 1998.

Juzjani/Raverty	*Tabaqat-i-Nasiri: A General History of Muhamaddan Dynasties of Asia*, I-II, ed. & trans. H. Raverty, New Delhi 1970.[2]
Khazanov, *Nomads*	A. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison WI 1984.
Korobeinikov, *Broken Mirror*	D. Korobeinikov, *A Broken Mirror: the Kıpçak World in the Thirteenth century*, The Other Europe in the Middle Ages, edd. F. Curta, R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 379-412.
Kosztolnyik, *Hungary*	Z. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, New York 1996.
Krakowski, *Polska*	S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.
Krumbacher, *Geschichte*	K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.
Laiou, *Constantinople*	A. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge MA 1972.
Laurent, *Domination*	V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, Revue historique du Sud-Est européen 22 (1945) 184-198.
Lippard, *Mongols*	B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243-1341*, Bloomington 1984. (PhD. Diss, Indiana Uni.)
Luccari, *Annali*	Giacomo di P. Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790.
Mavromatis, *Fondation*	L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.
Malamut, *Reines*	E. Malamut, *Les reines de Milutin*, BZ 93/2 (2000) 490-507.
Manuelis Philae Carmina	*Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escurialensis, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, I-II, ed. E. Miller, Paris 1855-1857.
Marco Polo, *Description*	Marco Polo, *The Description of the World*, I, edd. A.C. Moule, P. Pelliot, London 1938.
Margos, *Deux sources*	A. Margos, *Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare*, EB 1/2-3 (1965) 295-300.

McDaniel, *Relations*	G. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch 12 (1982/1983) 43-50.
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
MES, II	*Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, *T. II: a 1273 ad 1321*, ed. F. Knauz, Strigonii 1882.
Minorsky, *Caucasica*	V. Minorsky, *Caucasica III: The Alan Capital *Magas and the Mongol Campaigns*, BSOAS 14 (1952) 221-238.
Mladjov, *Observations*	I. Mladjov, *Some Observations on the Upper Vardar and Upper Struma Valleys in the Late Middle Ages (c. 1240 – 1380)*, BM 1 (2010) 137-162.
Mongolensturm	H. Gockenjan – J. Ross-Sweeney, *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Graz – Wien 1985.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*	Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica – Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, I-II, Leiden 1983.[2]
Morgan, *Mongols*	D. Morgan, *The Mongols*, London 1989.
MPH	Monumenta Poloniae Historica
Muntaner, *Crónica*	Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. De Bofarull, Barcelona 1860.
Nicol, *Despotate*	D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
Oberländer, *Byz.-tartarica*	E. Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle*, Il Mar Nero: Annali di archeologia e storia, II, Roma 1996, 191-214.
Oberländer, *Contributions*	E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of the 13th Century*, Revue Roumaine d'Histoire 26 (1987) 245-258.
Oberländer, *Contribuţii*	E. Oberländer-Târnoveanu – I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, SCIVA 32/1 (1981) 89-109.

Oikonomides, *Turks*	N. Oikonomides, *The Turks in Europe (1305-1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)*, The Ottoman Emirate: 1300-1389, Rhetymnon 1993, 159-168.
d'Ohsson, *Histoire*	M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan*, I-III, Amsterdam 1852.
Pach./Failler	Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, I-V, edd. A. Failler, V. Laurent, Paris 1984-2000.
Pachymeres	*Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis*, I-II, ed. I. Bekker, Bonn 1835.
Pálótzi-Horváth, *Cumans*	A. Pálótzi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989.
Papacostea, *Mer Noire*	Ş. Papacostea, *La Mer Noire: carrefour des grandes routes intercontinentales, 1204-1453*, Bucureşti 2006.
Papacostea, *Romanians*	Ş. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire: The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998.
Pelliot, *Histoire Secrète*	P. Pelliot, *Histoire Secrète des Mongols*, Paris 1949.
Pelliot, *Horde d'Or*	P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1949.
Petkova, *Nordwestbulgarien*	I. Petkova, *Nordwestbulgarien in der Ungarischenpolitik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, BHR 1 (1983) 57-65.
Pian di Carpine, *Storia*	Giovanni di Pian di Carpine, *Storia dei Mongoli*, edd. E. Menestò et al., Spoleto 1989.
PLP	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, CD ROM-version, ed. E. Trapp, Wien 2001.
Pljakov, *Aussenpolitik*	Z. Pljakov, *Die Aussenpolitik des Bulgarischen Staates um das ende des 13 JH. (1292-1300)*, Etudes Historiques 12 (1984) 21-36.
Pljakov, *Moyenne Struma*	Z. Pljakov, *La région de Moyenne Struma aux XIIIe–XIVe siècles*, BHR 2 (1986) 56-73.
Popa-Lisseanu, *Brodnici*	Gh. Popa-Lisseanu, *Brodnici*, Izvoarele istoriei Românilor, XII, Bucureşti 1938.
Pritsak, *Polovcians*	O. Pritsak, *The Polovcians and Rus'*, AEMA 2 (1982) 321-380.

Rădvan, *Europe's Borders*	L. Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden 2010.
Ramusio, *Navigazioni*	*Delle navigationi et viaggi raccolto gia da M. Gio. Battista Ramusio*, I-II, Venetia 1583.
Rásonyi, *Anthroponymes*	L. Rásonyi, *Les anthroponymes Comans de Hongrie*, AOASH 20 (1967) 135-149.
Rásonyi, *Catégories*	L. Rásonyi, *Sur quelques categories de noms de personnes en Turc*, Acta linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1953) 323-351.
REB	Revue des études byzantines
Regesta	*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, I-II, edd. I. Szentpétery, I. Borsa, Budapest 1923-1943.
RHC	Recueil des Historiens des Croisades
Richard, *Byzance*	J. Richard, *Byzance et les Mongols*, Byzantinische Forschungen 25 (1999) 83-100.
Richeri gesta	*Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae*, ed. G. Waitz, MGH SS, XXV, Hannover 1880, 249-345.
Rocznik Małopolski	*Rocznik Małopolski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 135-202.
Rocznik Swiętokrzyski	*Rocznik Swiętokrzyski*, ed. A. Bielowski, MPH, III, Lwów 1878, 53-87.
Rocznik Traszki	*Rocznik Traszki*, ed. A. Bielowski, MPH, II, Lwów 1872, 826-861.
Rogerius	*Rogerii Carmen Miserabile*, ed. L. Juhász, SRH, II, Budapest 1938, 543-588.
Rogerije/Sardelić	Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, ed. M. Sardelić, Zagreb 2010.
Rubruc/Wyngaert	*Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, Vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 147-332.
Runciman, *Ladies*	S. Runciman, *The Ladies of the Mongols*, Eis mnemen K. Amantou, Athinai 1960, 46-53.
Ruotsala, *Europeans*	A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century – Encountering the Other*, Helsinki 2001.

Sardelić, *Europski klerici*	M. Sardelić, *Europski klerici i misionari o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom 13. stoleća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU 29 (2011) 1-21.
Schamiloglu, *Tribal Politics*	U. Schamiloglu, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde,* New York 1986. (PhD. Diss, Columbia Uni.)
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie
Schmieder, *Europa*	F. Schmieder, *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.
Setton, *Papacy*	K.M. Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia 1976.
Simon de Keza	*Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanowsky, SRH, I, Budapest 1937, 129-194.
Sinor, *Mongols*	D. Sinor, *The Mongols in the West*, Journal of Asian History 33 (1999) 1-44.
Sinor, *Return*	D. Sinor, *John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript*, Journal of the Royal Asiatic Society (1957) 193-206.
Sinor, *Voyageur*	D. Sinor, *Un voyageur du treizieme siecle: le Dominicain Julien de Hongrie*, BSOAS 14/3 (1952) 589-602.
Spinei, *Great Migrations*	V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, trans. D. Badulescu, Cluj-Napoca 2003.
Spinei, *Moldavia*	V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986.
Spinei, *Mongols*	V. Spinei, *Les Mongols dans Historia Ecclesiastica Nova de Tholomeus de Lucca*, AEMA 18 (2011) 271-333.
Spinei, *Romanians*	V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden – Boston 2009.
Spuler, *Goldene Horde*	B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Wiesbaden 1965.
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum

Strakosch-Grassmann, *Einfall*	G. Strakosch-Grassmann, *Einfall der Mongolen in Mittel-Europa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893.
Studemund, *Johannes*	W. Studemund, *Zu Johannes de Alta Silva De Rege et septem sapientibus – zweiter artikel*, Zeitschrift für deutsches Alterthum, Neue Folge 6 (1875) 221-249.
Świętoslawski, *Arms*	W. Świętoslawski, *Arms and Armour of the nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12-14th Centuries)*, Łódź 1999.
Tănase, *Nogaï*	T. Tănase, *Le 'khan' Nogaï et la géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire: la lettre de Ladislas, custode de Gazarie*, Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica 6-7 (2004-2005) 267-301
Tatár, *First Tatars*	M. Tatár, *The First Tatars in Europe*, Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference, Budapest 2003, 328-352.
Theiner, VMHH	A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859.
Theodori Lascaris epistulae	*Theodori Ducae Lascaris epistulae*, ed. N. Festa, Firenze 1898.
Thomas/Perić	*Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* / Archdeacon Thomas of Split: *History of the Bishops of Salona and Split*, edd. O. Perić et al., Budapest 2006.
Thomas/Rački	Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, , Zagreb 1894.
Thompson, *Vardan Arewelc'i*	R. Thompson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, Dumbarton Oaks Papers 43 (1989) 125-226.
Travels to Tana	*Travels to Tana and Persia, by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, tr. W Thomas, London 1873.
Urbanski, *Tartarorum gens*	R. Urbanski, *Tartarorum gens brutalis – Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2009.

Uzelac, *Tatars and Serbs*	A. Uzelac, *Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century*, Revista de Istorie Militară 5-6 (2011) 9-20.
Vasary, *Cumans and Tatars*	I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185--1365*, Cambridge 2005.
Vernadsky, *Mongols*	G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953.
Vita et miracula	*Vita et miracula Sanctae Kynge ducisse Cracoviensis*, ed. W. Kętrzyński MPH, IV, Lwów 1884, 662-744.
Wittek, *Yazijioghlu ʻAli*	P. Wittek, *Yazijioghlu ʻAli on the Christian Turks of the Dobruja*, BSOAS 14 (1952) 639-668.
Zachariadou, *Observations*	E. Zachariadou, *Observations on Some Turcica of Pachymeres,* REB 36 (1978) 261-267.
Zdan, *Dependence*	M. Zdan, *The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde*, The Slavonic and East European Review 35 (1957) 505-522.

UNDER THE SHADOW OF THE DOG

TATARS AND SOUTH SLAVIC LANDS IN THE SECOND HALF OF THE THIRTEENTH CENTURY

SUMMARY

Mongol invasion in the years of 1241-1242 left a devastating and deep impact not only on Hungary and Poland, but also on Southeast Europe. Even before the onslaught of the nomadic invaders under the command of Batu and Subedei, the Balkan region was hit by two waves of Cuman refugees from the Pontic steppes. Bulgaria, Serbia, the Empire of Nicaea and the Latin Empire of Constantinople were all faced with the major problems of pacification of the newcomers. In the spring of 1242 a new and much more powerful threat appeared on the horizon. Probably in pursuit of the Cumans, a Mongol detachment led by Prince Kadan, a son of the Great khan Ögedei, ravaged Serbia, Bulgaria and the territories of the Latin Empire. The Mongols passed like a storm through Dalmatia and the maritime areas of Zeta, where they destroyed Cattaro, as well as several towns in the vicinity of Scutari, but their actions left the most serious consequences in Northern Bulgaria. Judging from the sparse written sources and archaeological traces, many larger urban centres became their victims, including the Bulgarian capital of Tarnovo. Bulgaria was shortly afterwards forced to acknowledge the Mongol overlordship. The earliest indication of its dependent status was preserved in a letter sent by Hungarian King Bela IV to Pope Innocent IV in 1247. Eight years later, the famous Franciscan traveller William of Rubruck described in detail the extent of the Mongol sphere of influence in the Black Sea region. According to his report, Bulgaria was not only subjected to the usual tribute, but also to a temporary extraordinary levy in metal artefacts.

Although still formally a part of the unified Mongol Empire, in the mid-thirteenth century Ulus of Juchi (the Golden Horde) became an extremely important political factor in Southeast Europe. This is confirmed by the diplomatic mission of the Frankish nobleman

Baldwin of Hainaut, who conducted talks with Batu's son Sartak and traveled to the Far East in an attempt to conclude Frankish-Mongol alliance. Nevertheless, during the reigns of Batu and Sartak, the internal situation in the Mongol empire and organization of the administrative apparatus in the Black Sea steppes constituted a priority for the Tatar elite. Their policies in Southeast Europe began to take clearer shape only during the reign of Berke, as a consequence of the formation of the Juchid-Mamluk alliance and their joint conflict against the Mongols in Persia. The wavering attitude of the newly restored Byzantine government in Constantinople and the question of the free passage of Juchid and Mamluk representatives through the Straits provoked Tatar military action in Thrace in 1264/5. The Bulgarian empire played an important role in the Juchid aggressive policies towards the Byzantium, providing not only logistical support, but also auxiliary military resources. Judging from the circumstances that accompanied their attack in 1264/65, as well as another assault on Byzantine territories in the beginning of the next decade, it seems that at that time the Bulgarian-Tatar relations were harmonious and their mutual interests synchronous.

In the second half of the thirteenth century the Bulgarian Empire lost its dominant position in the region, but it was not only due to Tatar pressure. Internal struggles for power and the centrifugal tendencies that followed the rule of the last members of the Assen dynasty played a prominent role in this process. It is usually thought that strong presence of Cuman immigrants in Bulgarian lands was a decisive factor that prompted the separatist movements, but this opinion needs to be re-examined. A strong Cuman ethnic element was present in Bulgaria and from their ranks emerged the last two dynasties of the Tarnovo Empire, the Terters and Šišmans, as well as a number of prominent local rulers in Karvuna (Dobrudja), Vidin and Braničevo. However the ethnic origin of the participants in the Bulgarian power struggles was not an important factor in itself; the immigrants belonged to different clans and were settled in various parts of Bulgarian lands. Christianization eased their integration into Bulgarian society and within decades Cuman military aristocracy was fully incorporated into the ranks of the local elite.

During this period Bulgarian-Serbian relations were mainly cordial and friendly. In 1253 an alliance was formed between the Bulgarian Emperor Michael II Assen and the Republic of Ragusa. It was directed against the state of Serbian King Uroš I. In the next year a

Bulgarian attack on Serbian lands took place, but the mutual animosity was gradually eliminated in the following decade. After Constantine Tich Assen took power in Tarnovo in 1258, good neighbourly relations were established. Close ties between the two South Slavic states were in particular evident during the seventies and early eighties of the thirteenth century, in their joint participation in anti—byzantine plans of Charles of Anjou. Their coordinated foreign policy was not the result of personal decisions of two relatives, Constantine and Uroš I. It was a clearly outlined state strategy of mutual cooperation against the common enemies that survived the age of crises and internal conflicts in both countries. In 1284, the dynastic marriage was concluded between King Stephen Uroš II Milutin and daughter of George I Terter. Thus the new political and military Serbian-Bulgarian alliance was established, which lasted until 1292, when George I was overthrown. This alliance was in effect even at a time when Milutin came into the conflict with independent rulers of Braničevo, half-brothers Dorman and Kudelin.

Approximately between 1267 and 1270 Nogai, a member of the side branch of the Juchids, established himself in the western part of the Black Sea steppes. In the lands of the Golden Horde he rose to prominence as a commander-in-chief (beylerbey, ulus karachi-bey) during the first war between the Juchids and the Mongols in Persia. In the seventies, he officially became the head of the right wing (bara-ungar) of the Golden Horde. After the death of Khan Möngke Temür in 1282 he also assumed the honorary role of “elder” (aka), as the oldest living member of the ruling line. Although Nogai avoided direct confrontation with the rulers in Sarai, his policies in the Lower Danube took a new course after he formed an alliance with Byzantium (around 1273). As a consequence, the influence of the Juchid central power was completely eliminated in the region, only to be gradually replaced by Nogai’s supreme authority.

At the height of his power, Nogai held sway over the vast region that lay between the basin of the Lower Dnieper and the extreme western frontier of the Wallachian plains. These lands represented a heterogeneous multi-ethnic and multi-confessional space, united by Nogai’s charisma and power, as well as Chingisid ruling ideology. Nogai was somewhat different from the early Mongol conquerors. He accepted some ideas of Mediterranean and Levantine civilization and he proved to be equally adept at political intrigues, as much as in military affairs. His benevolent attitude towards the Russian princes,

Western missionaries and influential trade groups sometimes stands in contrast to the methods of his predecessors. Still, it needs to be remembered that he did not abandon the ancient Mongol traditions. Although he formally converted to Islam even before 1270, he fully followed the principles of religious tolerance. In his lands the presence of Catholic and Orthodox missionaries, Muslims and a small Buddhist community is documented.

Nogai's activities in Southeast Europe had two clearly distinguishable phases. The first one lasted approximately until 1285. It was marked by the establishment of a joint Tatar-Byzantine rule in the Danube delta and aggressive stance towards the Empire of Tarnovo. During this period, the Tatar activities south of the Danube followed Byzantine interests. Tatar raids in Northeast Bulgaria became one of the key causes of internal instability. The last manifestation of Nogai's alliance with Constantinople was the campaign of Tatar auxiliary forces against Serbia, which led to their defeat in the Battle of Drim in the spring of 1283. In the second phase, Nogai's policies took another course. Its most characteristic trait was his constant enmity towards the former ally in Constantinople. Around 1285 representatives of the Byzantine government were expelled from the Danube Delta. Nogai consequently became the undisputed master of the region and Bulgaria again came under Tatar political influence.

Historians were too often inclined to harshly judge the nature of Bulgarian-Tatar relations during the penultimate decade of the thirteenth century. Although it survives until today, the belief according to which the Bulgarian ruler was forced to send his son Theodore Svetoslav as a hostage to Nogai is completely unfounded. Quite the contrary, the son of George I Terter was present in the Tatar lands at the end of the century as a political refugee, when he married Nogai's relative Euphrosyne. Immediately after 1285, Nogai's son Chaka took as his bride daughter of George I and sister of Theodore Svetoslav. The marriage clearly indicates that the Bulgarian ruler enjoyed Nogai's favors at the time. The main differrence with respect to the previous age lies in the fact that the Tatar influence was spread not from remote Sarai on the banks of Volga, but from a nearby Nogai's center of power – the city of Sakchi in the Danube delta.

In addition, internal conditions in the Bulgarian lands during the last two decades of the thirteenth century were significantly different compared to the previous epoch. After the disastrous three years of civil war and foreign interventions during the "Uprising of Ivailo",

the Empire of Tarnovo was politically and economically weakened. Two local separatist centers of power emerged, in Northwest Bulgaria and in the region of Sredna Gora. While Šišman, prince of Vidin, relied on Tatar support from the beginning of his rule, Smilets and his brothers who ruled the region of Sredna Gora, initially found support in Byzantium. In an effort to strengthen his position against internal adversaries, George Terter I allied himself with the Serbian king Milutin in 1284 and soon afterwards acknowledged the Tatar, i.e. the suzerainty of Nogai.

Foreign policies of the government in Tarnovo and its reliance on Serbs and Tatars were possible and opportune during the 1280s. However, at the beginning of the next decade, capital changes took place. They led to dissolution of the existing alliances in the region. The conflict between the Hungarian crown and the lords of Braničevo gradually involved all neighboring powers. Stephen Dragutin, the son-in-law of the Arpad dynasty and his brother Milutin joined it on the Hungarian side, while the lords of Braničevo managed to secure the support of Šišman and Nogai. Two main allies of the Empire of Tarnovo thus became adversaries and George I Terter was forced to choose between his loyalty to alliance with the Serbs and fealty to the Tatars. His choice was an obvious mistake that ultimately led to his downfall.

In order to secure his dominant position in the region, Nogai was forced to directly interfere in Bulgarian affairs. In 1292, George I Terter was overthrown and, thanks to the Tatar support, his opponent Smilets was elevated to power in Tarnovo. Faced with this escalation of Tatar activities, Milutin was also forced to make a major policy shift. Until that moment, the priority for him was expansion at the expense of the Byzantine Empire, but the Tartar threat led to a temporary halt of the war in Macedonia and the cessation of Serbian-Byzantine hostilities. After he made an alliance with Bulgaria, Milutin approached Hungary and finally in 1293–4 he reconciled with Šišman and acknowledged the supremacy of Nogai. Consequently, he was forced to send his son and representatives of the aristocracy to Nogai's service. These events represented the culmination of the Tatar influence in Southeast Europe, as Nogai thus established political control in the entire area between the slopes of the Carpathian Mountains and Thrace. It did not last for long as in 1297 a war broke out between him and his cousin – khan Tokta. Two years later, Nogai was killed and in the following years Tokta managed to subdue his remaining

opponents and to incorporate the western wing of the Juchid ulus under the rule of the central authority in Sarai.

The political fragmentation of Southeast Europe and disunity of the Balkan Christians against external danger, which are singled out as main reasons for the successful Ottoman conquests, were not only the characteristic of the second half of the fourteenth century. At the height of Nogai's power, the Balkan Peninsula was divided into dozen states, whose interests were mutually antagonistic. This does not mean that the conditions in the South Slavic world resembled feudal anarchy, as it was frequently supposed, but rather that Serbian and Bulgarian states never formed a common front against the Tatars. Naturally, the question arises – why?

The answer is simple: considering the nature of Tatar "hegemony", (as it was often called) in the region there was no practical need for that. There was a powerful and striking contrast between their activities at the end of the thirteenth century and the Ottoman aspirations a century later. The Tatar leaders – Nogai, as well as Batu, Sartak or Berke before him – were satisfied by imposing the supreme authority and the levy of tribute. From the Tatar perspective, the importance of South Slavic countries lay in the fact that they were bordering Hungary and Byzantium, which explains the constant in their regional policies – the necessity to achieve political control, but without a stronger involvement of military resources. The reasons of their disinterest for conquest of the Balkans were equally of political and economic nature. Nogai's ulus was still predominantly nomadic society and for his subjects the Balkans were attractive only as a source of necessary resources, but these were collected either via tribute or eventually pillage. Moreover, the internal instability in the Golden Horde and strained relations with the other successor states of the Chingisid Empire prevented the realization of the venture of such magnitude, as it was the Mongol invasion of Europe.

Tatar military campaigns in the Balkans undoubtedly had occasional devastating consequences. However, their "hegemony" also had several positive aspects. During the reign of Berke, Bulgaria enjoyed strong Tatar protection that prevented Byzantine aggression. Although the roles changed after Nogai formed the alliance with Constantinople, his activities at the end of the thirteenth century were also beneficial for the fate of Bulgarian lands, especially north-western parts of the country. The Tatars played a pivotal role in the preservation of the Vidin Principality's independence. They proved to be an impenetrable

barrier for Hungarian, but also for Serbian pretensions. Under the auspices of Nogai the foundations were laid for mutual rapprochement between Serbia and Vidin. This agreement outlived Nogai for two decades and it presented the backbone of Milutin's foreign policies during the second half of his reign.

Echoes of the Mongol invasion show that the terrifying image of the attackers, inspired by apocalyptic prophecies, was deeply engraved in the collective memory of people in the region. Even later, similarly to other nomadic populations from the north of the Danube, the Tatars were considered as “the others”, the foreigners outside of Christian oecumene. However, it needs to be added that the Slavic contemporaries expressed a certain amount of pragmatism in dealings with them. For Serbian archbishop Danilo II, Šišman’s Tatar allies were "thrice-cursed heresy", but his continuator interpreted the arrival of Alans and Tatars to the state of king Milutin in the beginning of the fourteenth century as a help sent by God's providence. And for a good reason; these contingents in the king’s service were the main instrument that enabled him to achieve victory in the dynastic conflict against his brother Stephen Dragutin.

Nogai’s downfall and disintegration of his ulus marked the end of an era during which both states of the Balkan Slavs were tied to the Tatar world. Unlike Serbia, Bulgaria remained in the political orbit of the Juchids for another half a century, until the age of the “Great turmoil” in the Golden Horde. However, when the Tatar power over the Lower Danube finally collapsed, the consequences were beneficial neither for Bulgaria, nor for the neighbouring Christian states. Until that moment, light nomadic cavalry, which consisted of Cumans, Alans, Tatars and other populations from the Pontic steppes, was an important and ubiquitous military element in Southeast Europe. It was equally used by Latin, Bulgarian and Byzantine Empire, as well as the Hungarian and Serbian kingdoms. Two large waves of immigrations – Cumans on the eve of the Mongol invasion and Nogai’s subjects after his downfall – provided an important pool of these resources. Due to the limited number of the newcomers and their acculturation, this military potential continuously decreased, until it finally disappeared around the mid-fourteenth century. Exactly at that time, the Tatar hegemony finally ended and the doors were opened for the Ottoman invaders who swept over the Balkans and changed the history of the region for good.

ОПШТИ РЕГИСТАР

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

J

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Александар Узелац је рођен 1981. године у Београду. На Филозофском факултету Универзитета у Београду, Катедра за општу историју средњег века, дипломирао је 2005, магистрирао три године касније, а докторирао 2013. године. Специјализовао се на Историјском факултету Софијског универзитета „Св. Климент Охридски" као стипендиста министарства просвете Републике Бугарске. Од 2010. ради у Историјском институту у Београду, а 2015. године постао је спољни сарадник Института Марџани Академије наука Татарстана у Казању.

Аутор је око тридесет научних радова објављених у домаћим и иностраним часописима на српском, енглеском, руском и бугарском језику. Приредио је дела шпанског путописца Кабесе де Ваке, као и Марка Пола, у издању *Утопије*. Коаутор је критичког издања *Описа источне Европе*, пропраћеног преводом на српски језик (Историјски институт: Београд 2013). Учествовао је на бројним научним конференцијама, углавном у Русији и Бугарској. Био је предавач на летњој школи *Мађарска баштина* (Magyar Örökség) у Бароту, Румунија 2015. године. Члан је редакције часописа *Золотоордынское обозрение*. Координатор је међународног програма *Салона стрипа*, традиционалне манифестације коју организује и води београдски Студентски културни центар.

Александар Узелац
ПОД СЕНКОМ ПСА
ТАТАРИ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА
1. издање

издавач:
Утопија д.о.о.
Краља Петра 10, Београд

уредник:
Мирослав Крстић

припрема за штампу:
издавач и аутор

лектура:
Мирослав Крстић

резиме на енглеском:
аутор

општи регистар:
аутор

карта:
Милош Савковић

ISBN 978-86-6289-050-4

тираж:
500

штампа:
АТЦ, Београд

Београд, 2015.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(=1/=8)"12"
327(497.11:497.2)"12"
94(497.11)"12"

УЗЕЛАЦ, Александар, 1981-
Под сенком пса : Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века / Александар Узелац. - 1. изд. - Београд : Утопија, 2015 (Београд : АТЦ). - 321 стр. ; 24 cm

Тираж 500. - Скраћенице: стр. 267-294. - Белешка о аутору: стр. [322]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary: Under the Shadow of the Dog. - Регистар.

ISBN 978-86-6289-050-4

а) Татари - Историја - 13в b) Србија - Бугарска - 13в c) Србија - Историја - 13в
COBISS.SR-ID 216151052

Ова књига је по својој тематици јединствена у српској медиевистици. Њоме се у српски средњи век уводи „источно питање“ које је било потпуно запостављено, као и значај односа са Татарима. Она отвара путеве за нова промишљања о судбини југоисточне Европе, а захваљујући свом полетном стилу несумњиво ће наићи на интересовање шире читалачке публике.

Аутор је користио веома широки круг извора, од којих су неки по први пут употребљени у историографији у овом тематском контексту. Наоружан импресивном ерудицијом и објективношћу, он даје пример за нови приступ изучавању наше заједничке балканске историје потрагом за ширим, наднационалним контекстом и рушењем појединих уврежених и неутемељених представа.

(Из рецензија)

9788662890245

www.utopija.rs